

6 (12) 2016

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

EUROOPA PÄRAST I MAAILMASÕDA

RAHVUSRIIKIDE ARMEEDE SÜND
IMPEERIUMIDE VAREMETEL

Europe After the First World War

*Birth of National Armies on the
Ruins of Empires*

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2016

**Eesti
Sõjamuuseum**
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 6 (12) 2016

Euroopa pärast I maailmasõda: Rahvusriikide armeede sünni impeeriumide varemetel

Estonian Yearbook of Military History 6 (12) 2016

Europe After the First World War: Birth of National Armies on the Ruins of Empires

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,
dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: Kindralmajor Paul von Lettow-Vorbecki üksuse sõdurid ja ohvitserid
Hamburgi raekoja siseõuel pärast „süldirahutuste“ mahasurumist. Juuli 1919
(Rahvusarhiiv, RA EAA 1442.1.122)

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise, saksa ja vene keelest: Toomas Hiio

Tõlge läti keelest ja teeside tõlge inglise keelde: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Katrin Raid (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum,
Tallinna Ülikooli kirjastus ja autorid, 2016

ISSN 2228-0669

ISSN 2504-7523 (võrguväljaanne)

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks.....	5
--------------	---

EUROOPA PÄRAST I MAAILMASÕDA: RAHVUSRIIKIDE ARMEEDE SÜND IMPEERIUMIDE VAREMETEL

Jörg Echternkamp

Sõja lõpp 1918. aastal ja Euroopa uus korraldus: I maailmasõda ja vägivalda jätkumine.....	15
---	----

Ēriks Jēkabsons

Poola armee lahingud Punaarmee vastu Ilūkste maakonnas 1919. aasta septembris Poola vaatenurgast.....	21
<i>The battles of the Polish Army against the Red Army in Ilūkste county in September 1919 from Poland's viewpoint</i>	42

Vilma Bukaitė

Prantsusmaa sõjalise missiooni (1919–1920) suhtumine Leedu riiklusse	43
<i>The attitude of the French military mission (1919–1920) towards the sovereignty of Lithuania</i>	66

Igor Kopōtin

Punaarmee internatsionaalsed väeosad Vene kodusõjas (1917–1922).....	68
<i>International troops of the Red Army in the Russian Civil War (1917–1922)</i>	84

Carlo Cetto Cipriani

Itaalia sõjaline okupatsioon Dalmaatsias 1918–1921: Ühe endise Austria-Ungari keisririigi osa saatus.....	85
<i>Italian military occupation in Dalmatia in 1918–1921: the fate of a former part of the Austro-Hungarian Empire</i>	116

Jan-Philipp Pomplun

Paramilitaarne vägivald kui poliitilise radikaliseerumise toitepinnas? I maailmasõja järel Baltikumis võidelnud Saksa vabakorpuste näide.....	117
<i>Paramilitary violence as fodder for political radicalisation?</i> <i>The example of the German Freikorps which fought in the Baltic region after WWI.....</i>	135

Dmitar Tasić

Miks mõned riigid otsustavad toetuda paramilitaarsetele üksustele? Jugoslaavia näide pärast I maailmasõda.....	136
<i>Why some countries decide to rely on paramilitary units?</i> <i>The example of Yugoslavia after WWI</i>	163

Sergi Tšoli

Lojaalsuskriis ja rahvusarmee formeerimine Ukrainas kolme Ukraina-Vene sõja kontekstis.....	164
<i>Loyalty crisis and the formation of a national army in Ukraine in the context of three Ukrainian-Russian wars</i>	192

ARTIKLID

Aarne Ruben

Fontannikud enamlaste võitlussalga lõhestajaina.....	195
<i>The Fontanka men as the drivers of a split among the Bolshevik fighting groups</i>	219

Lina Kasparaitė-Balaišė

Valmistudes sõjaks: Õppused Leedu sõjaväe Gaižiūnai polügoonil aastatel 1931–1939.....	220
<i>Preparing for war: Lithuanian Army exercises at the Gaižiūnai military training field through 1931–1939.....</i>	237

Meelis Maripuu

Patarei vangla	240
<i>Patarei Prison</i>	271

Jaak Mäll

Arheoloogiline eksperiment Otepää varspüüsi rekonstruktsiooniga: Eesti vanima tulirelva taktikalis-tehniliste näitajate analüüs	272
<i>Archaeological experiment with a reconstruction of the Otepää handgonne. Analysis of the tactical and technical characteristics of the oldest Estonian firearm.....</i>	295

ARVUSTUS**Leho Lõhmus**

Ühest väärstavast uuringust	299
-----------------------------------	-----

Autorid Authors.....	307
------------------------	-----

Saateks

Kuues Eesti sõjaajaloo aastaraamat jätkab saja aasta taguste teemade käsitlemist. Eelmise aastaraamatu keskmes oli I maailmasõda Ida-Euroopas ning idaeurooplaste teistsugused kogemused ja mälestused võrreldes sellega, kuidas kogesid ja kuidas mäletavad seda sõda lääneeurooplased. Nüüd liigume mõne aasta võrra edasi ja käsitleme aega, kui Compiègne'i metsas sõlmitud vaherahu oli vaigistanud relvad nii lääne- kui ka Itaalia rindel, kuid Ida-Euroopas Soomest Kreekani jätkusid võitlused juba uute lippude all.

Ameerika Ühendriikide presidendi Woodrow Wilsoni 1918. aasta jaanuaris avaldatud 14 punkti, mis sõnastasid Pariisi rahuläbirääkimiste teemad ja Rahvasteliidu idee, ning Vladimir Lenini valitsuse üks esimesi akte 1917. aasta novembris, Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon, andsid hoogu Mandri-Euroopa ja ka Aasia rahvaste rahvusliku enesemääramise taotlustele. Üleskutsed, mis olid eeskätt mõeldud vaenlase nõrgestamiseks ja vastaste või ka oma vähemusrahvuste enda poolele võitmiseks, said lisaajendiks hulga uute riikide tekkimisele. Enamik Euroopa mehi oli sel ajal sõjaväevormis ning sündivate riikide uute armeede sõdurite ja ohvitseride väljaõpe ja lahingukogemus oli omandatud impeeriumide miljoniarmeede ridades.

Impeeriumide vähemusrahvaste rahvuslik enesemääramisõigus oli õilis idee, kuid selle elluviimine sünnitas hulga probleeme, mille lahendus oli sageli sõjaline ja mille jälgi võime näha tänini. Kõigepealt oli küsimus juba ühe või teise rahvuse definitsioonis: kas rahvusriigi nimirahvuse moodustavad kõik teatud piiride vahel elavad inimesed või defineerib rahvuse etnos, keel, usutunnistus või seisus? Ühe etnilise rühma enesemääramisõigus võis jätta teise sellest ilma ja vähemusrahvuseks ka uues rahvusriigis. Ida-Euroopas Tallinnast Thessalonikini olid eri kogukonnad sajandeid kõrvuti elanud, nii rahumeelselt kui ka vaenutsedes. Nad otsisid nüüd võimalusi riiklikuks eneseteostuseks, leides toetajaid ja vaenlasi nii naabrite kui ka suurriikide seas, kes neid ära kasutasid oma soovis sõjaeelset maailmakorda taastada või siis oma huvides uuendada. Mitu

endist vähemusrahvast rajas oma riigi esimest korda, kuid nii mõnelgi oli riikluse kogemus, ehkki riik ise oli juba sajandite eest olemast lakanud. Oma mineviku suurust rõhutasid poolakad, leedulased ja teisedki ning see oli ja on mõnikord tänapäevani rahvusliku eneseteadvuse tõstmiseks tähtis.

Rahvusluse ja omariikluse kõrval köitis paljusid vaesemaid inimesi, aga ka noori ja eeskätt noori esimese põlvkonna haritlasi hoopis uus idee – maailmarevolutsioon ja helge tulevik klassideta ühiskonnas –, mis jätaks rikkad ilma nende ebaõiglaselt soetatud varast ja lõpetaks vaeste häda ja viletsuse. Nõukogude Venemaa bolševike usku, et I maailmasõja lõpus pööravad soldatid oma täägid valitsejate vastu, jagasid paljud pahempoolsed poliitikud ka väljaspool Nõukogude Venemaad ja nendel Venemaa lääneosa vähemusrahvuste aladel, mille olid 1918. aasta kevadtalvel vallutanud Keskriigid.

Vähemusrahvusi, enamasti talupojarahvaid, kellele polnud võõrad ei rahvuslikud ega ka sotsiaalsed õiglust nõudvad ideoloogiad, ähvardas lõhenemine ühe või teise ideoloogia toetajaks, valgeteks ja punasteks, ning kodusõtta langemine. Soomes see juhtuski ning ainult kolm ja pool kuud kestnud kodusõjas tapeti rohkem kui üks protsent rahvastikust, üle 30 000 inimese. Kodusõja sugemeid oli suuremal või vähemal määral olemas kõigis Ida- ja Lõuna-Euroopa sõdades 1918–1922. Lõpuks oli sel ajal kogu Euroopas ka sadu tuhandeid mehi, keda sugugi ei paelunud mõte naasta sõjamehe ohtlikust, kuid ikkagi omamoodi kindlustunnet pakuvast argipäevast tsiviilellu ning kes leidsid harjumuspärase rakenduse paramilitaarsetes üksustes kodu- ja välismaal.

Kõik need teemad puudutasid ka Eestit, mõni rohkem ja mõni teine vähem. Sageli on ajaloo tegelikkuse ja elava mälestuse tänapäevaks asendanud ajaloost kirjutatu ja ümber kirjutatu. Viimasel sajandil ei ole ajaloost kirjutatud sugugi mitte ainult selleks, et rääkida toimunu järeltulevate põlvete jaoks selgeks. Sõjad ja revolutsioonid said uute riikide identiteedi nurgakiviks ning ajalookäsitlust on suunanud nii sõjapropaganda kui ka tsensuur, samuti ideoloogiatest ja identiteediloomes vajadusest tingitud ülerõhutused ja mahavaikimised. See puudutab ka teiste maade ja rahvaste ajaloost kirjutatut. Niisiis ei saa Eesti sõjaajaloo aastaraamat jääda

ainult oma Eesti liitude juurde, vaid me peame uurima, kuidas kulgesid samaaegsed ja samasugused, aga ka erinevad sündmused me naabrite juures ja kaugemalgi ning kuidas teised rahvad neid sündmusi mäletavad ja mõtestavad.

Aastaraamatu sissejuhatav artikkel on professor Jörg Echternkampilt, kes kirjutab I maailmasõja lõpust Euroopas ja vägivalda jätkumisest. Läti ülikooli professor Ēriks Jēkabsons võtab vaatluse alla ühe lahingu 1919. aasta sügisel, mis on ideoloogilistel põhjustel siiani varjule jäänud. Nimelt võitles Poola armee, mida toetas Prantsuse tankiüksus, Daugavpilsis lahingus Punaarmee eesti ja läti kütipolkude vastu ning poolakatega koos oli rindel ka Leedu sõjavägi, keda aga ei vallanud kõige soojemad tunded poolakate vastu. Lahing oli oma aja kohta ohvriterohke, kuid Poola, Leedu ja Läti omaaegsed vastastikused territoriaalsed pretensioonid, samuti unustamine, mis asendas eesti ja läti punakütipolkude ajaloo sovetiaegse ülevõimendamise, on unustusehõlma tõuganud ka Daugavpilsis lahingu enda.

Antandi riigid saatsid uutesse Ida-Euroopa riikidesse, mida kohati polnud veel isegi *de facto* tunnustatud, oma sõjalised missioonid. Vilma Bukaitė uurib Prantsuse sõjalise missiooni tegevust Kaunases kolonelleitnant Célestin Rebouli juhtimisel alates 1919. aasta märtsist kuni 1920. aasta oktoobrini. Vilma Bukaitė näitab missiooni rolli Leedu tutvustajana Prantsusmaal, eelkõige aga Antandi huvide esindajana Leedus. Ta kirjeldab missiooni tegevuse etappide taustal Leedu riikluse ja sõjaväe tugevnemist ning Leedu keerulist välispoliitilist olukorda konflikti tõttu Poolaga ning seoses Antandi, eeskätt aga Prantsusmaa toetuse suurenemisega Poolale kui usaldusväärseimale Nõukogude Venemaa vastasele jõule.

Igor Kopõtin Kaitseväge Ühendatud Öppeasutustest kirjeldab Punaarmee internatsionaalseid üksusi nii üldiselt kui ka neid, mis võitlesid Eesti vastu. Suur osa nn internatsionalistidest olid endised Austria-Ungari alamad, paljuski sakslased, kelle motiiviks oli pigem toit ja kojupääsemine kui revolutsiooniline vaimustus, ehkki oli ka viimaseid. Hulk Austria-Ungari sõjavange, kelle seas oli ka internatsionaliste, sealhulgas kirjanik Jaroslav Hašek, läbis teel kodumaale Eesti territooriumi. Internatsionalistidena Eesti rahvaväe vastu võidelnud ja siin langenud hiinlastele

püstitatud mälestusmärk Elva lähedal seisab seal praeguseni. Internatsionalistina algas mitme II maailmasõja järgse Ida-Euroopa liidri poliitiline tegevus, näiteks Josip Broz Tito valitses Jugoslaaviat 1980. aastani.

Eesti lugejale vähem tuntud on Itaalia õhuväe erukolonelleitnandi Carlo Cetto Cipriani teema: Dalmaatsia ranniku saatuse pärast I maailmasõja lõppu. Dalmaatsia ranniku linnad ja saared, mis olid juba Rooma ja Veneetsia ajast seotud Apenniini poolsaare ja Itaaliaga, olid enne I maailmasõda Austria-Ungari valduses. Pärast sõja lõppu läksid need Itaalia sõjalise okupatsiooni alla. Habsburgid olid Dalmaatsias poliitiliselt üha rohkem toetanud slaavlast, eeskätt horvaate ja sloveene. Ka pärast maailmasõja lõppu toetasid suurriigid Pariisi rahukonverentsil pigem tugeva Jugoslaavia kuningriigi loomist, kui hoolisid poliitiliste sisevastuolude küüsis vaevleva Itaalia huvidest Aadria mere idarannikul. Niisiis tuli itaallastel loovutada enamik Dalmaatsia rannikust serblaste, horvaatide ja sloveenide kuningriigile.

Jan-Philipp Pomplun Berliini Tehnikaülikoolist uurib Baltikumis võidelnud paramilitaarsete üksuste seost hilisema poliitilise radikaliseerimisega, mis viis natsionaalsotsialistide võimulepääsemiseni, ning analüüsib sellega seoses kolme Saksamaal värvatud ja 1919. aastal peamiselt Läti territooriumil võidelnud vabakorpuse isikkoosseisu ja nende hilisemat saatust. Ühtlasi annab ta oma artiklis hea ülevaate teemavaldkonna üldkäsitlustest ja uuematest uurimustest. Serbia sõjaajaloolane DMITAR TASIĆ käsitleb oma artiklis paramilitaarsete üksuste moodustamist ning nende tegevust Serbia, Makedoonia, Kreeka, Albaania, Montenegro ja Bulgaaria piirialadel I maailmasõja lõpus ja esimestel sõjajärgsetel aastatel. Artikli lisaväärtuseks on ülevaade piirkonna väga keerulisest ajaloost ja rahvuste suhetest endise Osmani impeeriumi Euroopa valdustes.

Ukraina ajaloolane Sergi TŠOLI vaatleb ukraina sõdurite lojaalsuse küsimust ja kirjeldab erinevate lojaalsuse objektide loomist Nõukogude Venemaa ja Venemaa poolt kolmes Vene-Ukraina sõjas, millest kaks peeti pärast I maailmasõda, mida me tihti tänini tunneme pelgalt Vene kodusõja episoodidena, ning kolmas algas 2014. aastal. Ajalooliste paralleelide leidmine on sageli ainult soovmõtlemise peegeldus, ent Sergi Tšoli analüüs on täpne ja järeldused argumenteeritud.

Peale nende on aastaraamatus neli artiklit teistel teemadel. Aarne Ruben kirjeldab ja analüüsib Eesti kommunistide omavahelisi vastuolusid 1920. aastate esimesel poolel. Vastasseisu ühel poolel olid nn fontanikud, Peterburi eesti kommunistid, teisel poolel aga Eestis põranda all tegutsenud riigikukutajad. Käsitus põhineb peamiselt Eestimaa Kommunistliku Partei arhiividokumentidel, mis toodi pärast II maailmasõda NSV Liidu arhiividest Eestimaa kommunistliku partei parteiajaloo instituudi arhiivi. Lina Kasparaitė-Balaišė Leedu sõjamuuseumist kirjeldab väljaõpet, õppusi ja manöövreid Leedu armee Gaižiūnai polügoonil aastatel 1931–1939. Meelis Maripuu artikkel on seotud sõjamuuseumi kauaaegse huviobjekti, Patarei vanglaga. Ta uurib vangla tegevust ja vangide kontingenti vahelduvate võimude ajal aastatel 1920–1945. Relvaajaloolane Jaak Mäll kirjeldab oma eksperimenti keskaegse püssi koopiaga. Katse eesmärk oli välja selgitada Otepää linnuse varemete kaevamisel leitud varspüssi laskeomadused võrreldes teiste selleaegsete relvade, vibude ja ambudega. Samuti käsitleb ta Otepää püssi dateerimise probleeme.

Aastaraamatu lõpetab Leho Lõhmuse arvustus Jaak Pihlaku, Mati Straussi ja Ain Krillo 2016. aastal ilmunud monumentaalsele biograafialeksikonile „Eesti Vabaduse Risti kavalерid“.

Toomas Hiio

**EUROOPA PÄRAST
I MAAILMASÕDA:
RAHVUSRIIKIDE ARMEEDE SÜND
IMPEERIUMIDE VAREMETEL**

Sõja lõpp 1918. aastal ja Euroopa uus korraldus

I maailmasõda ja vägivalda jätkumine

Jörg Echternkamp

1917. aasta lõpul kogunesid Venemaa, Saksamaa, Austria-Ungari, Türgi ja Bulgaaria delegatsioonid esimestele rahuläbirääkimistele Brest-Litovskisse, mis oli siis Poola, tänapäeval on aga Valgevene linn. Veidi hiljem, 1918. aasta jaanuaris, esitles Ameerika Ühendriikide president Woodrow Wilson Washingtonis tulevase rahuaegse maailmakorralduse 14 punkti, mille põhimõteteks olid rahvaste enesemääramisõigus, okupeeritud alade tagastamine, desarmeerimine ning Rahvasteliidu loomine. Läänerindel takerdus sõjast tüdinud Saksa sõdurite viimane pealetung 120 kilomeetri kaugusel Pariisist. Compiègne'i metsas Pariisist kirde pool kirjutasid Saksa keisririik ja Antandi riigid 11. novembril 1918 relvarahukokkuleppele alla. Sellega lõppes I maailmasõda. Kuid mida kaugemale ida poole rahulepingu allakirjutamise paigast, seda vähem sai rääkida rahust. Siin ei olnud esialgu juttugi sõjajärgsest rahuajast.

Maailmasõda oli kindlasti üleilmne konflikt.¹ Ainuüksi Briti impeeriumi sõjas osalemise tõttu võitlesid Euroopas ka kanadalased, austraallased ja uusmeremaalased, lõuna-aafriklased ja indialased, peale nende veel Prantsusmaa kolooniate üksused. Üksteise järel tõmmati sõtta järjest rohkem riike. Euroopa koloniaalimpeeriumid sõdisid omavahel ka kolooniates. Lõpuks ulatusid sõjalise vastasseisu tagajärjed Euroopast palju kaugemale, ja mitte viimases järjekorras dekoloniseerimise kaudu, mis omakorda oli sõjas osalemisega tugevnenud eneseteadvuse tagajärg, mida õhutas programmiline põhimõte rahvaste enesemääramisõigusest.

¹ Vt Alan Kramer, „Recent Historiography of the First World War – Part I,“ *Journal of Modern European History* vol. 12, no. 1 (Feb. 2014): 5–27; Alan Kramer, „Recent Historiography of the First World War (Part II),“ *Journal of Modern European History* vol. 12, no. 2 (May 2014): 155–174.

Siiski olid Euroopa riigid maailmasõja keskpunktis. Sõda algas Euroopas, siin olid kõige tähtsamad lahingutandrid, siin peeti läbirääkimisi sõja lõpetamise üle. Lõppkokkuvõttes lagunes vana Euroopa aastatel 1914–1918. Kujunes teistsugune poliitiline korraldus, mille osalised olid ka uued väike-riigid ja mille juhtmotiiviks sai üks 19. sajandi ideoloogiaid – rahvuslus.

Siiski lõpetas 1918. aasta ühe ajastu. Sõjaga jõudis lõpule „pikk 19. sajand“ – nii kõlab ajaloolase Eric Hobsbawmi tuntud määratlus. See esimene üleilmne konflikt oli rahvusvahelise poliitikaajaloo otsustav pöördepunkt kolmel põhjusel: esiteks lõppes sellega Euroopa hegemoonia maailmas ja uueks hegemooniks said Ameerika Ühendriigid. Teiseks tõi see kaasa suured ja raskete tagajärgedega territoriaalsed muudatused eelkõige sõja kaotanud Keskriikidele – Saksamaale, Austria-Ungarile ja Osmani impeeriumile. Näiteks Saksamaa ei kaotanud mitte ainult oma kolooniaid, vaid ka Elsass-Lotringi Prantsusmaale, Eupen-Malmedy Belgiale, Põhja-Schleswigi Taanile ning osa Lääne-Preisimaast ja Ülem-Sileesiast Poolale. Viimase keisri Karl I juhitud Austria-Ungari topeltmonarhia varises 1918. aastal üldse kokku. Habsburgide dünastia kaotas oma 200 aastat kestnud hegemoonia. Paljurahvuselisest riigist, kus elasid austerlased, ungarlased, Böömimaa sakslased, sloveenid, tšehhid, serblased ja horvaadid, sai viljakas pinnas autonoomiapüüdlustele. Aasta lõpuks ei olnud enam keiserlik-kuninglikku monarhiat, selle olid asendanud neli uut riiki: Austria, Tšehhoslovakkia ja Ungari ning Serblaste, Horvaatide ja Sloveenide Kuningriik. Lagunesid ka teised vanad monarhiad – Vene keisririik ja Osmani impeerium. Rahvasteliit pidi rahvusvahelise organisatsioonina ära hoidma järgmise sõja.

Kolmandaks olid I maailmasõja tagajärjeks kaugeleulatuvad sise- poliitilised ja ühiskondlikud muutused. Nimetatagu siinkohal ainult Saksamaa novembrirevolutsiooni ja esimest Saksa demokraatiakatset Weimari vabariigis, aga ka radikaalsete ideoloogiate, nagu fašism ja natsionaalsotsialism, esiletõusu. Sotsiaal- ja kultuuriajaloolises vaates tuleb mitte viimases järjekorras silmas pidada ka valusat haava 17 miljoni tapetu, eelkõige langenud sõdurite näol. Selles sõjas langenute mälestust austatakse tänapäevani, eriti Prantsusmaal ja Suurbritannias, kus I maailmasõda nimetatakse suureks sõjaks.

Siiski, kuidas tõlgendada I maailmasõda väljaspool ametlikku mälestamist? Ühelt poolt nimetavad sõjaajaloolased 1914.–1918. aasta sõda sageli esimeseks totaalseks sõjaks. Juba kaasaegsetel oli tekkinud ettekujutus industriaalsest kogu rahva sõjast, mille eesmärk oli ühiskonna maksimaalne mobiliseerimine, sealhulgas ka kodumaale jäänud mitte-kombatandid, kes kuulutati „kodurindeks“ (*Heimatfront*). Pärast sõja lõppu jätkas niisuguse sõjakäsituse kuulutamist eriti Saksa kindral Erich Ludendorff. Juba hulk aastaid kasutatakse seda käsitlust teadusliku meetodina.² Sõjaaegsete ühiskondade ja sõjapidamise analüüsi ideaaltüübina peaks see aitama vastata küsimusele, kui kõikehõlmavalt ja kui sügavalt mõjutasid sõjasündmused ühiskonna eri valdkondi ning kuidas erinevate mõjurite „radikaliseerumine“ nõnda kaugele viis. Sel moel on võimalik selgitada nii üldist arengut kui ka rahvuslikke eripärasid. Meetodi teeb aga problemaatiliseks asjaolu, et see võtab analüüsi kategooriaks omaaegse tõlgendusraamistiku.

Teisalt aga tõlgendatakse 1914.–1918. aasta sõda järgnenud aastakümnetel toimunu tõttu kui saatuslikku pöördepunkti. George F. Kennan iseloomustas I maailmasõda kui „20. sajandi viljastanud katastroofi“ (*great seminal catastrophe of this century*), mis on tuntud ka väljaspool asjatundjate ringkondi ja seetõttu ei tule peaaegu mitte ükski selle sõja aastapäevadele pühendatud tekst ilma selle tsitaadita toime. Kennani vaade omistab sõjale rolli, mis oli negatiivne edasisele ajaloolisele arengule. Näib, et ilma I maailmasõjata ei ole võimalik piisavalt selgitada mitte ühtki järgnenud poliitilist sündmust Euroopas. Ennekõike ei suudeta ilma I maailmasõjale ja sõjalõpu sündmustele osutamata mõista fašismi tõusu Itaalias ega natsionaalsotsialismi edu Saksamaal. Uurimustes kirjutatakse „teisest kolmekümneaastasest sõjast“, rõhutamaks I ja II maailmasõja põhjuslikku seost.³

² *Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914–1918*, edited by Roger Chickering and Stig Förster, Publications of the German Historical Institute (Washington D.C., Cambridge, UK: German Historical Institute, 2000).

³ Hans-Ulrich Wehler, „Der zweite Dreißigjährige Krieg. Der Erste Weltkrieg als Auftakt und Vorbild für den Zweiten Weltkrieg,“ *Die Ur-Katastrophe des 20. Jahrhunderts*, Spiegel special 1 (2004): 138–143; vt ka Jörg Echternkamp, „1914–1945: A Second Thirty Years War?

Paralleelselt nende kahe levinud selgitusviisiga saab sõda mõista ka kui „Euroopa moderniseeruva tsivilisatsiooni kriisi“.⁴ Siin on tähelepanu keskmes progressi mitmepalgelisuse tõlgendamine. Hoolimata 19. sajandi viimasel kolmandikul üldiselt levinud progressiusust on sõda sellesama progressiga väga tihedalt seotud. Demokratiseerumine ja emantsipatsioon olid moderniseerumise tõukejõuks, mis paljudes Euroopa osades viis vaba kodanliku ühiskonna tekkimiseni. Sealjuures nähakse moderniseerumist ja tsiviliseerumist kui ühe ja sama mündi kahte külge. Selle asemel aga suubus pikk 19. sajand totaalsesse sõtta. Miljonid tapetud ja mõõtmatu häving olid moderniseerumisprojektiga teravas vastuolus. Sellegipoolest poleks sõja totaalsus ja enneolematu hävitusjõud aga saanud võimalikuks ilma sellele eelnenud ühiskondlike, tehnoloogiliste ja kultuuriliste edusammudeta. Progress peidab endas iseenda hävingu idu. Moderniseerumine seab ühtlasi valmis riistad, mis pöörduvad sellesama modernse vastu. See kehtib näiteks nii tööstusliku relvatootmise kui ka vihapropaganda moodsate massiteabevahenditega levitamise puhul. Skeptikuid, kes juba varakult juhtisid progressioptimistide tähelepanu sellele vastuolule, oli vähe.

Artikli alguses visandatud sõjalõpu olukorra juurde tagasi jõudes tuleb nentida, et lõpuks kuulub tsivilisatsioonikriisi juurde ka asjaolu, et vägivaldsed konfliktid sõja lõpuga ei katkenud. See puudutab nii riikidevahelisi kui ka riigisiseseid konflikte. Eelkõige Ida-Euroopas tiirles hävinguspiraal edasi. Endise Romanovite dünastia aladel pulbitses kodusõda, kus bolševike vastu võitlesid nii mõõdukamate kui ka reaktsiooniliste rühmade toetajad, kes muu hulgas said sõjalist abi ka Saksa riigilt.⁵

Kriisi mõistel ei ole aga mitte ainult destrukttiivne, vaid ka konstruktiivne sisu. Kriisis, millena maailmasõda võib käsitada, ei purunenud

Advantages and Disadvantages of an Interpretive Category,” *The German Empire*, edited by Sven Oliver Müller and Cornelius Torp (London, New York: Berghahn Books, 2011), 189–200.

⁴ *Der Erste Weltkrieg*, hrsg. Wolfgang Kruse, Neue Wege der Forschung, Geschichte (Darmstadt: WBG, 2009).

⁵ Vt ilummas: Karsten Brüggemann, „Der Russische Bürgerkrieg 1917–1922,” *Geschichte ohne Grenzen? Europäische Dimensionen der Militärgeschichte vom 19. Jahrhundert bis heute*, hrsg. von Jörg Echternkamp und Hans-Hubertus Mack (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2017): 125–134.

mitte ainult vana kord, vaid kujunesid ka uued jõud – uued riigid, uued sõjaväed, uued valitsemisvormid –, mis ei viidanud enam minevikku, 19. sajandisse, vaid hoopis tulevikku, 20. sajandisse. Sõjajärgse Ida-Euroopa sõjad olid iseseisvussõjad, mis algasid Soome kodusõjaga. Endise tsaaririigi lõppakordi juurde selle läänepiiril kuulusid Moskva ja Tallinna vastastikune tunnustamine Tartu rahuga 2. veebruaril 1920 ning Läti ja Nõukogude Venemaa Riia rahu 1920. aasta augustis. Leedus järgnes pärast Punaarmee taganemist 1920. aasta oktoobris Poola-Leedu sõda, kui Poola väed okupeerisid Vilniuse maakonna.

Balti riikidele, kelle hulka kuulus sõdadevahelisel ajal ka Soome, oli sõltumatus saavutamine Vene riigist 20. sajandi alguse tähtsaim sündmus. Seda peetakse silmas, kui käesoleva kogumiku pealkirjas räägitakse sünnist varemete keskel. Mitte I maailmasõda, vaid selle tagajärg, iseseisvussõda, oli ja on minevikukäsitluse keskpunkt, mis seostub mälestustega 1940. aastal järgnenud Nõukogude anneksioonist ja iseseisvuse taastamisest pärast NSV Liidu lagunemist 1991. aastal.

I maailmasõja järgses Euroopas toimusid korraga nii hävitamine kui ka ülesehitamine. Eelkõige Ida-Euroopas, kuid mitte ainult seal ei tähistanud 11. november 1918 vägivalda lõppu. Kuigi I maailmasõda võinuks avanenud Pandora laekana⁶ maailmale tuua peamiselt halba, oli sõjajärgsel ajal kogu vägivalda juures ka oma hea külg, vähemalt uute riikide seisukohalt. Seda, mis sakslastele ja austerlastele lüüasaamisena haiget tegi, tunnetasid inimesed Balti riikides ja Poolas, aga ka Iirimaa oma vabadusvõitluse algusena. Mida kaugemale me liigume Compiègne'i metsast läänierindel, kus I maailmasõda 11. novembril 1918 formaalselt lõppes, seda raskem on rääkida sõja lõpust.

Regulaararmeed ja paramilitaarsed väeüksused, näiteks Saksa vabakorpused, mängisid selles segases olukorras suurt rolli. „Pikas I maailmasõjas“ sadestusid paljude sõdurite väga erinevad kogemused. Rahvusriigi idee ja rahvuslikud liikumised, aga ka rahvastevahelised ja rahvusvahelised suhted vajutasid 1918. aastale järgnenud aastatele oma

⁶ Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs* (München: Beck, 2014).

pitseri. Seetõttu tasub ka sõjaajaloo seda peatükki tugevamini siduda natsiooniloome ajalooga. Nii ilmneb 1918. aastale järgnenud sõjajärgse ajastu komplekssus, mille haaramiseks jääb sõja ja rahu eristamine liiga napiks. Sel moel välditakse keskendumist Euroopa südame suurriikidele Euroopa ääremaade arvel. Lõpuks on võimalik ainult niiviisi paremini mõista sõjaaegse ja sõjajärgse Euroopa fragmenteeritud mälestusi.

Saksa keelest tõlkinud Toomas Hiio

Poola armee lahingud Punaarmee vastu Ilükste maakonnas 1919. aasta septembris Poola vaatenurgast

Ēriks Jēkabsons

1919. aasta 26. augustil korraldas Briti sõjaline missioon Riias konverentsi, millest võtsid osa Läti, Eesti ja Leedu ning Vene valgete Loodearmee (ülemjuhataja Nikolai Judenitš) ja Läänearmee (ülemjuhataja Pavel Bermond-Avalov) esindajad. Vaatlejatena osalesid konverentsil ka Poola esindajad. Konverentsil lepiti kokku ühises pealetungis Punaarmee vastu, kuid peagi algasid lahingud hoopis Läänearmee ja Läti sõjaväe vahel. Lisaks oli erimeelsusi ka Läti, Leedu ja Poola suhetes. Üheks põhjuseks oli Daugavpils piirkonna kuuluvuse küsimus.¹

8. oktoobril 1919 alustas Läänearmee pealetungi Läti vägede vastu. Lahingutes Pavel Bermond-Avalovi vägede vastu saavutas Läti armee võidu suurte kaotuste hinnaga. Latgale oli aga endiselt vaenuliku Punaarmee võimu all. Eesti sõjavägi kontrollis veel mõne aja vältel teatavat osa Kirde-Vidzemest ja lahkus 1920. aasta algul pärast seda, kui Eesti oli Nõukogude Venemaaga rahu sõlminud. Ilükste maakonna idaosa hõivasid aga poolakate ja leedulaste väed, mis olid siia saabunud juba 1919. aasta kevadel, pidades Punaarmeeaga ägedaid lahinguid ja kandes suuri kaotusi. Neil oli selge kavatsus liita need alad oma riigiga. Alles 1919. aasta

¹ Ilükste maakond oli tsaariajal Kuramaa kubermangu idapoolseim maakond, mille põhjapiiriks oli Väina (Daugava) jõgi. Jõgi oli ühtlasi Kuramaa kubermangu ja Vitsebski kubermangu piiriks. Maakond piirnes põhjast ja kirdest Vitsebski kubermangu Daugavpils (saksa keeles Dünaburg, vene keeles Dvinsk, poola keeles Dyneburg või Dźwińsk) maakonnaga, mis oli Venemaaga liidetud Poola jagamisel 18. sajandi viimasel veerandil ja liideti 1920. aasta Läti ja Nõukogude Venemaa rahulepingu alusel Lätiga. Lõunast piirnes maakond Kaunase kubermangu Novoaleksandrovski (tänapäeval Zarasai) maakonna ja Vilniuse kubermangu Disna maakonnaga. Vilniuse vojevoodkond kuulus kuni 1939. aastani Poolale. Ilükste maakond likvideeriti 1949. aastal seoses rajoonide moodustamisega. (*Toim.*)

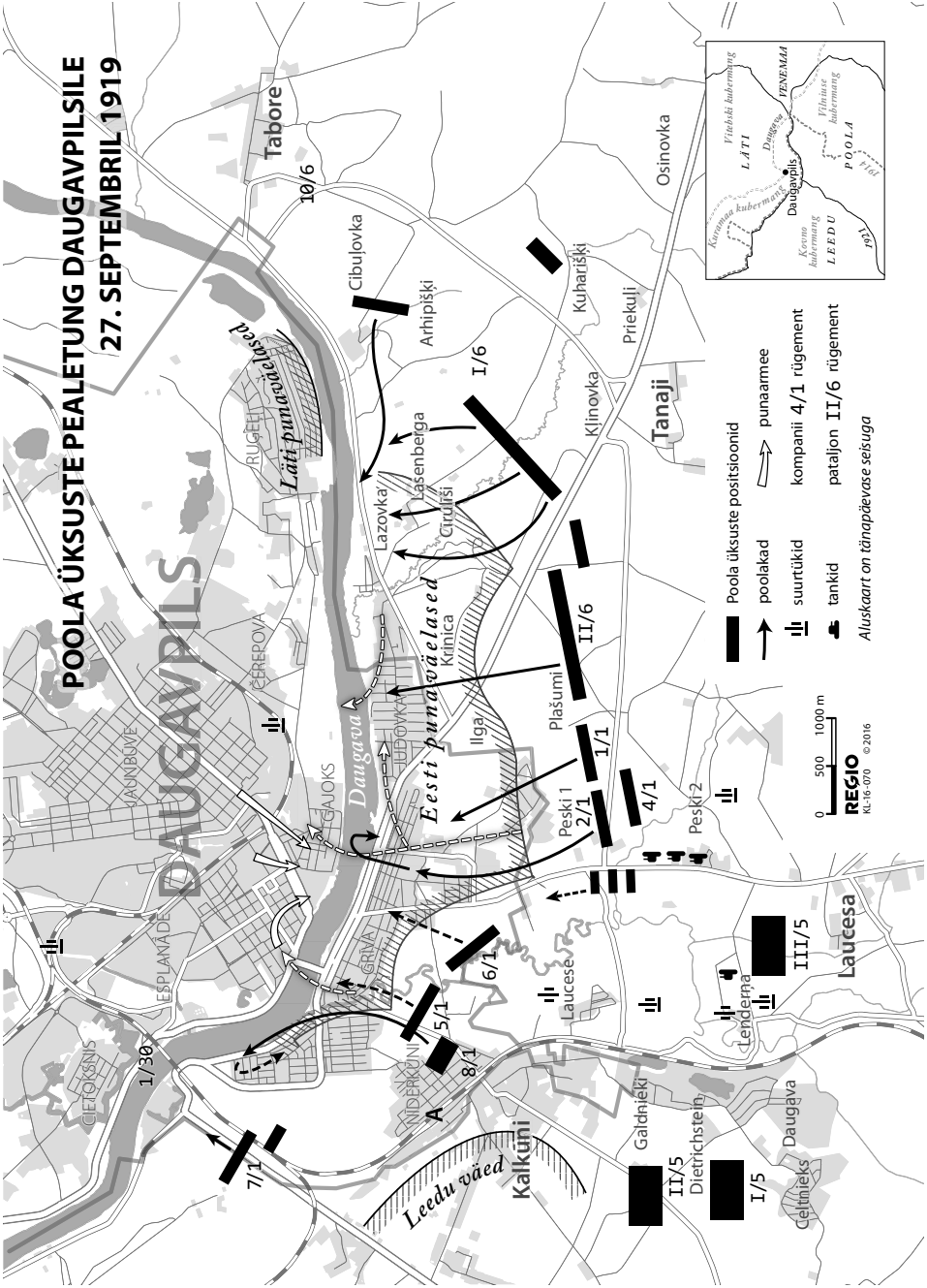
detsembris sõlmiti kokkulepe Läti ja Poola vahel Latgale vabastamise kohta ning Ilūkste maakonna idaosa ja Latgale jäid Lätile.

Artikli eesmärk on kirjeldada rindeolukorda 1919. aasta augustis ja septembris Daugavpilsis ümbruses ja anda ülevaade sõjategevusest, kus ühel pool rinnet võitlesid Poola ja Leedu üksused ning teisel pool Punaarmee üksused, sealhulgas eesti ja läti kütipolgud.

1919. aasta hilissuvel ja sügisel peeti Daugavpilsis piirkonnas ulatuse ja langenute arvu poolest nii Läti kui ka kogu regiooni suurimad lahingud (analoogina Võnnu (Cēsi) lahingutega võiks neid nimetada Daugavpilsis lahinguteks), millest pole poliitilistel põhjustel eriti räägitud. Nimelt pidasid 1919. aasta augustis siin halastamatut võitlust „valed lätlased ja eestlased“, sest Punaarmee löögijõu moodustas läti nõukogude 2. kütipolk ja eesti nõukogude üksik kütibrigaad, ning tinglikult „õiged“ poolakad ja leedulased. Tinglikult, sest mõlemad võitlesid selle nimel, et liita see ala oma riigiga, ent samal ajal algasid nende omavahelised vastuolud, sealhulgas Läti territooriumil. Alles septembri lõpus õnnestus Poola armee 1. tankipolgu prantslaste tankikompanii abil Punaarmee teisel pool Daugavpilsis täielikult Daugava paremale kaldale tagasi lüüa. Selles lahingus osalesid ka paljud Poola armees teeninud prantslastest tankistid, kellest enamik sai haavata.

1919. aasta sügisel pörkasid Ilūkste maakonnas kokku Poola, Leedu, Nõukogude Venemaa ja Läti poliitilis-sõjalised huvid. Läti valitsus pidi kõigepealt lahendama tol ajal aktuaalseima probleemi Zemgales, kus pidasid lahinguid sakslaste ja venelaste üksused Pavel Bermond-Avalovi juhtimise all, ent kõik jõud tuli koondada ka idas võitluseks Punaarmeega. Noore Läti riigi juhid olid juba kokku puutunud eelseisvate piiriprobleemidega nii Leedu kui ka Eestiga. Oli ette näha, et samasugused raskused kerkivad esile ka suhetes Poolaga.

1919. aasta augustis tõusis eriti teravalt päevakorda Daugavpilsis edasise riikliku kuuluvuse küsimus, kuigi jutud Läti võimaliku sõjalise koostöö üle Poolaga Lõuna-Latgale regioonis olid Pariisi rahukonverentsil liikvel olnud juba varem. 2. juunil kirjutas välisminister Zigfrīds Anna Meierovics, et „kuuldused poolakate relvajõudude appiminekest lätlastele

on esialgu alusetud“, ent on võimalik, et Daugavpils juures „seisavad lätlaste polgud õlg õla kõrval Poola ja Leedu vägedega, kaitstes meie maa sõltumatust Venemaa vastu“.²

Leedu armee oli juba juulis peetud lahingutega ületanud omaaegse Kaunase kubermangu ja Kuramaa kubermangu piiri ning sisenenud Ilūkste maakonda, augusti lõpus (29. augustil) aga hõivas Ilūkste ja veidikeseks ajaks ka Grīva. Leedulaste suurtükivägi andis Daugava teiselt kaldalt tuld Daugavpils pihta.³

Läti valitsusele teatati sel ajal leedulaste territoriaalsest nõudmisest Daugavpilsile. Sellepärast andis ajutise valitsuse peaminister Kārlis Ulmanis Riias juba 1919. aasta juulis Leedu kaubandus- ja tööstusministrile Jonas Šimkusele selgelt mõista, et ei soovi Daugavpils leedulastele loovutada.⁴

Poola armee alustas pärast edukaid rünnakuid Valgevenes augusti lõpus samaaegset pealetungi kogu Daugava rindel. Daugavpils suunas liikus kindralleitnant Edward Rydz-Śmigły juhitud väekoondis, mis tegi teataval määral ühise vaenlase vastu ajutist koostööd samas suunas pealetungiva Leedu armeeaga.

Poola väekoondis koosnes 6. leegionäride polgust ja 1. leegionäride diviisi osadest (1. ja 5. polk). Peaesmärk oli Daugava jõe kui loodusliku kaitseliini saavutamine, ent üksikasjalikum plaan nägi ette Daugavpils linna ja kindluse ning Līksna jõe hõivamist Daugavpils taga. Selle ülesande täitmiseks tuli kõigepealt vallutada väike, peamiselt ühekorru-selistest puithoonetest koosnev Grīva linn Daugava vasakkaldal ja Daugavpils kindluse vasakkalda kindlustuste fort raudteesilla vastas (nüüd asub seal Daugavpils Grīva vangla). Maastikul oli paljudes kohtades veel I maailmasõja kaevikuid ja okastraattõkete riismeid. Grīva linn ise venis

² *Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs* (Läti rahvusarhiivi Läti riiklik ajalooarhiiv, LVVA) 1313.1.5, 188.

³ Stasys Raštikis, *Lietuvos likimo keliais: iš mano užrašų*, vol. 4 (Chicago: Akademines skautijos leidykla, 1982), 138; Lietuva. 1919. 31 rugpj.; Jaunākās Ziņas, 6. sept 1919; Brīvā Zeme, 11. sept 1919.

⁴ *Lietuvos Centrinis Valstybės Arhivas* (Leedu riiklik keskarhiiv, LCVA) 923.1.1588, 11.

kitsa ribana piki Daugavat Daugavpilsī vastaskaldal ja koosnes puitmaja-dest, ühest katoliku ja ühest õigeusu kirikust. Läänes, umbes 700 sammu linnamajadest eemal, asus Daugavpilsī-Vilniuse raudtee tamm ja sild. Kõrgendikul kohe selle taga paiknes sillaeelse kindlustuse fort oma nelja bastioniga. Grīva idaosas (Ligiņiški) aga viis üle Daugava puidust sild, mida ümbritses neli kindlustust.

6. leegionāride polgu I pataljon sisenes 27. augustil Turmantase raudteejaama endise Kuramaa kubermangu piiril. 29. augustil ründas pataljon koos vasakul tiival asunud Leedu üksustega Punaarmee üksusi, mis paiknesid vanades maailmasõjaaegsetes kaevikutes, ning liikus ägedaid lahinguid pidades kuni Brigene mõisani Demene vallas (Demene-Grīva-Daugavpilsī teel). Samal ajal löid poolakad kuni 30. augustini koos vasakul tiival paiknenud leedulastega tagasi üheksa Punaarmee üksuste vastu-peatungi. 30. augustil formeeriti Turmantases poolakate löögiüksus (1. ja 6. leegionāride polk major Bolesław Popowiczi juhtimisel: 3090 tääki, 59 kuulipildujat, kaheksa suurtükki), mis sai ülesande hõivata ööl vastu 31. augustit Kalkūni jaam ja tungida hommikul mõlemale Daugava sillale (raudtee- ja puitsild), mis ühendasid Grīvat ja Daugavpilsī. Löögi-rühm liikus mööda Daugavpilsī-Vilniuse raudteed Daugavpilsī poole. Samal ajal tungis Opsa ja Braslaū kaudu Druja suunas 5. leegionāride polk. 27.–29. augusti lahingutes kurnatud Punaarmee 4. diviisi 1. brigaad (1800 tääki, 120 mõõka, 32 kuulipildujat, kaheksa suurtükki) taganes võit-luseta venelaste maailmasõjaaegsetelt positsioonidelt Daugavpilsī eelsilla kindlustustele Grīva raudteesilla juures. Daugavpilsī kaitsmist korraldas ja juhtis lätlastest kommunist, endine Vene armee porutšik Ansis Daumanis. Tema käsutuses oli kindluse garnison (500 tääki, 12 suurtükki), eesti nõukogude üksik kütibrigaad ja läti nõukogude 2. kütipolk (2000 tääki, kaheksa suurtükki), mis oli äsja Pihkva rindelt saabunud.⁵

Eestlaste brigaadi ja lätlaste polgu Daugava ringkonda ümberpaiguta-mise otsuse tegi läännerinde 15. armee juhtkond. Esimesena jõudis kohale lätlaste 2. polk, mis sõitis Daugavpilsī sisse 30. augustil, liikus vaenlase jõulise tule all kohe üle Daugava puitsilla ja astus lahingusse Grīva juures

⁵ *Encyklopedia Wojskowa*, t. II (Warszawa: Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, 1932), 408–409.

ning hõivas ajutiselt Kalkūni. See andis kokkuvõtmiseks aega Punaarmee 4. diviisi ühe polgu üksustele, kes olid enne seda paanikas taganenud.⁶

30. augusti varahommikul jõudis pealetungil Grīva ja Daugavpils suunas kohale Leedu armee 1. brigaad, mille üksused hõivasid kell 12 Kalkūni raudteejaama. Järgnesid leedulaste suure inimkaoga rasked lahingud Grīva pärast.⁷

Kui poolakate üksus saabus 30. augusti õhtul Kalkūni jaama, selgus, et leedulaste pataljon oli seal juba ees. Ent kohe seejärel tegid läti kütid vasturünnaku, mis õnnestus poolakate ja leedulaste ühiste jõududega tagasi lüüa. Samal ajal hõivas löögiüksuse teine üksus, s.o 6. leegionäride polk, idas Skrudaliena ja Saliena. Kahel järgmisel päeval õnnestus poolakatel liikuda 600 meetri kaugusele eelsilla kindlustuste fordist, ent nad olid seal sunnitud kaevikutesse varjuma. Punaarmee 2. läti kütipolgu võitlejatel õnnestus küll leedulased ajutiselt Kalkūnist ja Nīderkūnist välja lüüa, ent varsti pärast seda vallutas poolakate 1. leegionäride polgu rood need uuesti. Kooskõlastatult tegutsedes löid poolakad ja leedulased 31. augustil ja 1. septembril tagasi mitu tugevat vasturünnakut. Lahingust võttis osa ka Poola 1. leegionäride diviisi reserv – 77. jalaväepolgu II pataljon. Suuri raskusi tekitas poolakatele läti punaste küttide ja eesti nõukogude brigaadi osalemine lahingus (Poola ohvitser Adam Borkiewicz, kes võitles 1. leegionäride polgu koosseisus, meenutas hiljem: „Enamlaste 4. diviisile tuli appi lätlaste ja eestlaste valikbrigaad, mille võitlejad olid suurt kasvu ja hea varustusega ning läksid meelsasti lahingusse. Nokkmütside asemel kandsid nad rohelisest kangast mütse“ (sellised olid eesti punastel kütidel).⁸

Samal ajal puhkesid poolakate ja leedulaste vahel teatavad arusaamatused positsioonide pärast. Poolakad ei olnud rahul, et leedulased asusid nende selja taha, ent leedulased väitsid, et poolakad lihtsalt jäid

⁶ *Istoriya latyšskix strelkov (История латышских стрелков)*, J. P. Krastyn' (Крастынь) (toim.) (Rīga: Zinātne, 1972), 427–428.

⁷ Vt: Vytautas Leščius, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose, 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004), 169–170.

⁸ Adam Józef Borkiewicz, *Dzieje 1-go Pułku Piechoty Legionów (Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918–1920)* (Warszawa 1929), 259–272 (ilmselt kirjeldas autor siin Eesti sõjamehi); *Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920)* (Rīga: Zinātne, 1970), 352.

positsioonidele neist 50 meetrit eespool. Selle küsimuse lahendamiseks kohtus 30. augustil Malinovka talus Leedu armee 1. brigaadi ülem Kazimieras Ladiga isegi poolakate brigaadi ülemaga, kuid tulemusteta. Ööl vastu 1. septembrit asusid punaväelaste üksused pärast suurtükiväe ettevalmistustuld jälle vasturünnakule ja löid poolakad välja isegi varem leedulaste käes olnud Kalkūni mõisast. Ägedate lahingutega võitsid leedulased positsiooni tagasi. Seejärel kohtus Ladiga poolakate ettepanekul Laucese mõisas poolakate ülemaga veel kord, et arutada Poola sõjaväelaste maha jäetud relvade, mis olid leedulaste kätte sattunud, tagastamist poolakatele. Seda ka tehti.⁹

2. septembril 1919 andsid Daugavpilsli kindluse komandant ja eelsilla kindlustuste lahingupiirkonna ülem Daumanis, kindluse garnisoni staabiülem Pavel Demjaškevič ja komissar Finarti käsu lüüa „valgepoolakad ja leedulased“ tagasi. Muu hulgas avaldati selles teates punaarmeelestele tänu 30. augustil ja 1.–2. septembri öö lahingutes ilmutatud ennastsalgavuse eest ning teavitati, et kindluse kindlustusi taastavad töötajad loetakse mobiliseerituteks ja antakse käsule mitteallumise korral nagu kõik kindluse rajoonis viibivad isikud revolutsioonilise tribunali alla või lastakse kohapeal maha.¹⁰

Eesti nõukogude kütibrigaad asus armeekomandöri, eestlase August Korgi käsku täites 30. augustil äsja vallutatud Pihkva lähistel Tšerski jaamas raudtee-ešelonidesse ja siirdus Daugavpilsli. Esimene polk jõudis kohale 1. septembril ja astus kohe lahingutesse, ülejäänud brigaadi osad saabusid 4. septembril. Sellest alates allutati eestlaste brigaad 1. diviisile. Brigaad mehitas Daugava vasakkaldal umbes 3–4 versta pikkuse kaitseliini, mis algas raudteesilla juures ja lõppes umbes poolteist versta enne puitsilda. Eestlaste 1. polk vahetas pärast saabumist kohe välja vasakkaldal paiknenud 30. kütipolgu ja lätlaste 2. kütipolgu, hõivates ajutiselt mitu küla umbes kolm kilomeetrit Daugavpilsist lõunas (Polatsk, Dubrovka,

⁹ Leščius, 170–172; Vidmantas Jankauskas, *Kario kelias: generolas Kazimieras Ladiga nepriklausomybės kovose* (Vilnius: VDAL, 2004), 169–170.

¹⁰ *Socialističeskaja Sovetskaja Respublika Latvija v 1919 g. i inostrannaja intervencija: dokumenty i materialy v dvux tomah* (Социалистическая Советская Республика Латвия в 1919 г. и иностранная интервенция: документы и материалы в двух томах), 2. kd. (Rīga: Izdatel'stvo AN Latvvijskoj SSR (Издательство АН Латвийской ССР), 1960), 326–327.

Panasjuki), kuid oli varsti sunnitud sealt taanduma. Samal päeval ühinesid Daugava vasakul kaldal 1. eesti polguga ka kohale jõudnud 2. ja 3. eesti polk.¹¹

30. augustist 4. septembrini toimunud lahingutes ei lasknud läti punased kütid ja eesti punakaartlaste brigaad poolakaid ja leedulasi Daugava paremale kaldale ning hoidsid enda käes Grīva kindlustusi ja Grīva linna, väikest ala sellest idas piki Daugavat ja linna põhjaküljel olevat välja. Kohe pärast seda (septembri algul) saadeti kõik Latgales olevad läti punased kütid, ka 2. polk, Magiljovi ja hiljem Lõuna-Venemaale.¹²

Poola vägedele antud käsk vallutada Daugavpils kindlus tühistati 3. septembril pärast sel päeval eestlastega peetud raskeid lahinguid. Algas mitu kuud kestnud positsioonisõda, kus kaevikutest anti püssituld vaenlase pihta. Eriti äge oli see 1. leegionäride polgu piirkonnas Grīva linna vastas. 4., 5. ja 6. septembri ööl tulistasid Punaarmee suurtükid poolakate positsioone Kalkūni (nüüd Grīva) raudteejaama piirkonnas ja Nīderkūnis. 6. septembril õnnestus poolakatel raskustega ja leedulaste abiga vaenlase pealetungiv rood Grīva-Zarasai teelt tagasi lüüa ning 7. septembril löödi tänu ülejooksikult, endiselt ohvitserilt (fordi ülem, kes oli poolakas) saadud informatsioonile tagasi tugev pealetung, mida toetati fordi suurtükkide tulega. Ka poolakatel polnud otsustavaks pealetungiks jõudu. Järgnevatel päevadel kindlustasid mõlemad pooled intensiivselt oma kaevikuid ja traattõkkeid nende ees, tulistasid aeg-ajalt suurtükkidest ja tegid luureretki, mis lõppesid kokkupõrgetega. Mõlemal pool oli ka langenuid. Suurtükitules said kõvasti kannatada Kalkūni loss, kus paiknes poolakate suurtükiväe vaatlus- ja juhtimispunkt, ning Kalkūni ja Nīderkūni hooned. Sel ajal õnnestus Poola luurajatel määrata suhteliselt täpselt kindlaks kaitses oleva vaenlase relvastus ja varustus. 13. septembril muutus Punaarmee suurtükkide tuli märgatavalt tõhusamaks tänu Daugavpilsis üles lastud õhupallidele, millelt vaatilejad tuld

¹¹ Маамяги, Виктор (Маамяги, Виктор), *V ogne bor'by (Krasnye èstonskie strelki) (B огне борьбы (Красные эстонские стрелки))* (Moskva: Mysl (Мысль), 1987), 134–137.

¹² Edgars Andersons, „Sacensība par Daugavpili,“ *Daugavas Vanagu Mēnešraksts* 2 (1965): 49; Edgars Andersons, *Latvijas vesture 1914–1920* (Stockholm: Daugava, 1967), 557; Edward Skarbek, *Zarys historii wojennej 6-go pułku piechoty legionów* (Wilno: „Pogoń“, 1937), 17–18; *Latviešu strēlnieku vēsture*, 352; Lietuva, 1920. 31 rugpj.

korrigeerisid.¹³ Lahingud jätkusid ka Dryssa¹⁴ (Poola 1. ratsabrigaad) ja Krāslava (Poola 5. leegionäride polk) piirkonnas. Alates 4. septembrist peeti eriti veriseid lahinguid Krāslava ja Kaplava rajoonis. 10. septembri ööl läksid vasturünnakule peamiselt lätlastest koosnev Punaarmee 15. armee eriülesannetega polk (*полк особого назначения*) ja teised üksused, murdsid läbi poolakate kaitsest 30 kilomeetri kaugusele ning tungisid edasi Braslaŭ suunas. 13. septembril aga sulges Varnavičist läände liikunud 5. leegionäride polk punaväelaste tagasitee, põletades Krāslava juures oleva silla üle Daugava, ja 16. septembriks olid Punaarmee üksused jõe vasakul kaldal likvideeritud (eriülesannetega polk jõudis siiski paremale kaldale taganeda).¹⁵ Nii jäid vasakul kaldal Punaarmee käsutusse ainult eelsilla kindlustuste fort Grīvas ja väike Grīva linnise. 13. septembril õnnestus eestlaste 2. polgul poolakad Polatski külast veel kord ajutiselt välja lüüa, eestlaste üksiku ratsaväedivisjoni maakuulajad hõivasid mõneks ajaks Putaņiški küla, ent poolakad löid nad sealt varsti minema. 16.–18. septembrini lahingud jätkusid, seejuures õnnestus eestlastel vaikima sundida Laucese juures paiknenud poolakate suurtükipatarei.¹⁶

12. kuni 26. septembrini hõivas piki Daugavat Liellašist kuni Vjata jõeni asuva ala Vilniusest saabunud 3. leegionäride diviis ning kogu 1. leegionäride diviisi ja sellele allutatud üksused keskendusid Daugavpilsile pealetungile (kaheksa pataljoni 1., 6. ja 5. polgust, kolm väli- ja viis raskepatareid, sapöörirood, helgiheitja, pontoonirood, soomusrongid Smigly ja Śmiały ning peamiselt prantslastest koosnev 1. tankipolgu 2. rood 20 Renault' tankiga – operatsioonis osales neist 12 ning see oli Poola-Nõukogude sõja esimene tankide osalusel toimunud suurem operatsioon¹⁷). Eesliinil Daugavpils-Zarasai maanteelt kuni Skruda-

¹³ Borkiewicz, 277, 279.

¹⁴ Tänapäeval Verhnjadzvinsk.

¹⁵ Kazimierz Bąbiński, *Zarys historii wojennej 5-go pułku piechoty legionów* (Warszawa: [s.n.], 1929, 41–42; *Gazeta Polska*, 1919. 17 wrz.; *Żołnierz Polski*, 1919, 24 wrz.; *Latviešu strēlnieku vēsture*, 353.

¹⁶ Maamāgi, 138.

¹⁷ Michał Piwoszczuk, *Zarys historii wojennej 1-go pułku czołgów* (Warszawa: [s.n.], 1935), 20–30; Bohdan Jezewski, „Udział czołgów w akcji pod Dźwińskiem,” *Przegląd*

lienani paiknesid 1. ja 6. leegionāride polk. 5. leegionāride polgu kolm bataljoni olid reservis raudtee juures Gudeļi ja Turmantase rajoonis. Nende üksuste paremal tiival oli 3. leegionāride diviisi 9. polk, vasakul tiival 1. Leedu brigād (leedulased olid hõivanud positsioonid piki Daugavat Kalkūnist Kazimirišķini). Vastas seisvate vaenlaste vägede hulgas oli Adam Borkiewiczzi sõnul „eesti nõukogude diviis“ (tegelikult brigādi 1., 2. ja 3. polk ning 30. kütipolk).¹⁸ Kokku oli Punaarmee Grīvas ja Daugavpilsis umbes 5000 tääki ja umbes kümme suurtükki ning kolm soomusrongi. Daugava rindejoont Daugavpilsist põhjas kaitses Punaarmee 4. kütidiviisi 2. brigād, idas 1. brigād.¹⁹

Algul oli Poola väejuhatuse kavatsenud jõuda Liksna jõeni Daugavpils taga ja moodustada kaitseliin jõe paremal kaldal, ent pärast Antandi (eelkõige Suurbritannia) missiooni sekkumist otsustati operatsiooni eesmärgi kahandada, hõivata eelsilla fort Grīvas ja hävitada kõik Daugava sillad. Poolakate seas tekitas ärevust ka Leedu üksuste võimalik reaktsioon, sest oli alust arvata, et leedulased püüavad poolakate operatsiooni ajal hõivata alad, mida poolakad pidasid enda omaks (omavahelised suhted olid sel ajal märkimisväärselt teravnenud ja väiksemaid vastuolusid piirijoone määramisel võis märgata juba septembri algul²⁰).

Vahetult enne kallaletungi teatas Poola 1. leegionāride brigādi ülem eelseisvast operatsioonist 1. Leedu brigādi staabile ja hoiatas, et leedulased ei püüaks poolakaid selja tagant rünnata. Kuid juba kell

Wojskowo-Techniczny t. V, zesz. 4 (1929): 738–748; W. Kochutnicki, „Przeszłość bojowa naszych czołgów w świetle krytyki“, *Przegląd Wojskowo-Techniczny* t. IV, zesz. 6 (1928): 243–249. Täpsemalt vt Ēriks Jēkabsons, „Latvijas un Frācijas militārie sakari“, *Militārais Apskats* 1 (1995): 79–82; Ēriks Jēkabsons, „Franču tanki un karavīri kaujā pie Daugavpils 1919. gadā“, *Tēvijas Sargs* 6 (2007): 28–29 (<http://doc.mod.gov.lv/lv/ts/2007/6/>).

¹⁸ Adam Borkiewicz kirjutas ekslikult, et vastaste hulgas olid nii 4. eestlaste kui ka 4. ja 6. lätlaste polk, mis olid juba augustis Latgalest Valgevenesse saadetud.

¹⁹ Borkiewicz, 290.

²⁰ Täpsemalt vt Ēriks Jēkabsons, „Latvijas attiecības ar Lietuvu 1919.–1921. gadš“, *Latvijas Vēsture* 1 (1997): 85–91; Ēriks Jēkabsons, „Lietuvas karaspēks Ilūkstes apriņķī 1919.–1920. gadā“, *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, A, Sociālās un humanitārās zinātnes 59, 2 (2005): 49–64; Sama leedu keeles: Ēriks Jēkabsons, „Lietuvos kariuomenė Ilūkstės apskrityje 1919–1920 metais“, *Karo archyvas*, XXI (2006): 41–66 (http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABA-0001:J.04~2006-ISSN_1392-6489.V_21.PG_41-66/DS.002.0.01.ARTIC).

0.30 samal ööl vastu 27. septembrit ründasid poolakad ise leedulaste 1. brigaadi staapi ja pidasid mõneks ajaks kinni brigaadi ja kogu Ukmergē väegrupi juhataja Pranas Liatukase (ilmselt eesmärgiga kindlustada end leedulaste tegevuse eest). Olukorra ebakindlust ja kummagi poole kaas-süüd vastastikuse konflikti süvendamisel tõendab 27. septembri öhtul Poola 1. diviisi staabis viibinud Briti sõjalise missiooni esindaja, major H. B. Mocketti telegramm Daugavpils rindel olevate Leedu üksuste üle-male. Ta märkis telegrammis, et poolakad asuvad rünnakule eesmärgiga hõivata üksnes eelsilla kindlustused Grīvas, mitte Daugavpils. Seoses sel-lega, et rünnati ühist vastast, palus Briti major, et leedulased lõpetaksid poolakate tagala ohustamise võimaliku kallaletungiga (leedulased olid kinni pidanud poolakate moonavoori).²¹

Esialgse kava kohaselt pidi Poola vägede põhjagrupi (kaks 1. leegionä-ride polgu pataljoni ja kolm 6. leegionäride polgu pataljoni koos 5. leegio-näride polgu ühe reservpataljoni) 1. suurtükibrigaad soomusrongi ja tankide toel hõivama Grīva, eelsilla ford ja Daugavpils ning purustama sealsed olulisemad objektid, et võimaldada sapööridel sillad hävitami-seks ette valmistada, ning lõpuks öhtul taanduma Grīvasse.²² Pärast seda

²¹ LCVA 384.3.16, 1, 10, 17.

²² Poola üksuste 27.–28. septembri lahingute kirjelduse aluseks on järgmised allikad ja kirjan-dus: Borkiewicz, 291–315; KL, „Historja pulków i bataljonów saperskich w latach 1918–1928,” *Przegląd Wojskowo-Techniczny*, t. IV. zes. 6 (1928): 345–346, 406–407; Tadeusz Wejtko, *Zarys historii wojennej 3-go pułku saperów wileńskich* (Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1932), 5; *Polska w pierścieniu prób i ognia: rok 1918–1926*, zeb. i ułożył M. Wieliczko (Warszawa: [s.n.], 1933), 139 (siin on märgitud, et 27.–28. septembri lahingutes kaotasid poolakad 123 meest langenute ja 371 haavatuna); Babiński, 42; Stefan Pomarański, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Piechoty Legionów* (Warszawa: [s.n.], 1931, 54–56; Zygmunt Szatner, *Zarys historii wojennej 9-go pułku piechoty legionów* (Warszawa: [Wojsk. Biuro Hist.], 1928), 15–16; Skar-bek, 19 (hiljem kirjutati polgu lipule „Dyneburg 27 IX 1919”); Roman Lewicki, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Artylerji Polowej Legionów* (Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1929), 25; Władysław Zaufał, *Zarys historii wojennej 3-go pułku artylerji ciężkiej im. króla Ste-fana Batorego* (Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1930), 12–13; Stefan Herzog, *Zarys historii wojennej 5-go pułku artylerji ciężkiej* (Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1930), 31 (endise 1. raskesuurtükipolgu 1. diviisjoni kohta); Centralne Archiwum Wojskowe (Poola armee keskarhiiv), 400. 1. 495 (K. Piotrowski, 6. p. p. *Leg. Epizod bojowy z walk o Dźwińsk we wrześniu 1919 r.*), 1893 (J. Riegert, *Przebieg bitwy pod Dyneburgiem w miesiącu wrześniu 1919 roku*); *Nasz Kraj*, 1919. 2 paždz.; *Żołnierz Polski*, 1919. 26 list.; Stefan Witkowski, *Zarys historii wojennej 23-go pułku piechoty* (Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1928), 13;

tuli sild õhku lasta. Kell 2.00 öösel enne pealetungi aga muutis rünnakurühma juhtkond korraldust ja tühistas Daugavpilsī ajutise hõivamise käsu. Sild tuli õhata ilma Daugavpilsī hõivamata (ka selle muudatuse põhjustas Antandi sõjalise missiooni sekkumine, millega püüti reguleerida poolakate suhteid leedulastega, kes ei olnud nõus, et poolakad sisenevad Daugavpilsī, sest soovisid seda ise teha).

Luurajatelt saadud andmed kinnitasid, et eelsilla kindlustuste fordi kaitses olid 30. kütipolgu pataljon ja kindluse pataljon, Grīva linna kaitses aga eestlaste 2. polk (umbes 1200 tääki ja 22 kuulipildujat) ning reservis oli kolm polku. Väikest ala Grīvast kuni Lašini kaitses eestlaste 1. polk. Üks vaenlaste soomusrongidest seisis Daugavpilsī kaldal raudteesilla juures.

Pealetung pidi algama 27. septembril kell 4.30 hommikul, ent tankiroodu hilinemise tõttu (see saabus mööda raudteed alles öösel, sisenes kell 4.20 Laucesesse ning 10 minutit hiljem asus lähtepositsioonile mõlemal pool Laucese-Grīva maanteed kilomeeter Grīvast põhja pool) algas see hiljem. Siis avasid tule poolakate suurtükid. 10 minutit hiljem liikusid mööda maanteed edasi 1. leegionäride polgu I pataljoni mehed, kellele järgnes kümme tanki. Eelväli õnnestus ületada ilma vastupanuta, kuid 50 sammu enne traattõkkeid avas vaenlane ägeda kuulipilduja- ja püssitule, mis surus pealetungijad maha ja nad avasid vastutule. Alles 15 minuti pärast, kui tule avasid poolakate tankid, taganesid punaväelased korratult puitsilla poole ja Poola jalaväelased jätkasid pealetungi, jättes maha palju langenuid. Puitsilla juures, mille parema kalda otsa Daugavpilsī poolel tulistasid Poola suurtükid (lõigates nii ära punaväelaste taganemistee), võtsid poolakad vangi umbes sada vaenlast. Ülejäänud põgenesid Poola kuulipildujate tule all itta, kus Maļutki juures sai jõe ületada parvega. Seal sattusid põgenevad punaväelased aga pealetungiva 6. leegionäride polgu allüksuste tule alla, viimaseid toetas puitsillalt varsti sinna jõudnud tankirühm.

Kohe pärast seda alustasid poolakate minöörid 1. polgu 3. roodu kaitse all puitsilla mineerimist. Sel hetkel avasid eestlaste brigaadi suurtükid,²³

Ferdynand Markiewicz, *Zarys historii wojennej 7-go Pułku Piechoty Legionów* (Warszawa: [s.n.], 1928), 11; Mieczysław Targowski, *Zarys historii wojennej 8-go pułku piechoty legionów* (Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1928), 18.

²³ Maamägi, 140.

silla juurde sõitnud kaks soomusautot ja püssimehed tule silla pihta (silla teist otsa kaitses eestlaste brigaadi 5. polgu I pataljon). Poola rood ja sapöörid kaotasid sillal langenute ja haavatutena umbes 40 meest. Palju haavatuid oli ka 3. tankirühmas, mis saabus pärast lahingu algust tagalast puitsilla juurde võimaliku vasturünnaku tagasilöömiseks. Kui sapöörid olid oma töö lõpetanud, taganes Poola vägi sillalt raskustega vasakule kaldale. Seejärel lasti sild koos surmavalt haavatutega õhku ja see põles ära.

Ka 1. leegionäride polgu II pataljon alustas vasakul tiival pealetungi kell 5.40 hommikul. Kaks roodu ületasid joostes vahemaa linnani ja hõivasid selle pärast lühikest tänavavõitlust, kaotades kuus meest langenute ja haavatutena. Kohe seejärel said 7. ja 8. rood käsu vallutada fort. Neid pidid toetama puitsillalt kohale sõitnud tankirühm (viis prantslaste Renault' tanki) ja suurtükid. Ent suurtükituli hilines. Seepärast saatis fordist 500 sammu kaugusel paiknenud 7. roodu ülem ette mitu patrulli. Kui need ületasid täielikult avatud eelvälja ja jõudsid 50 sammu kaugusele traattõketest, avas vastane ägeda tule ning tappis kaks ja haavas kolme leegionäri. Seejärel varjus 7. rood kell 6.45 kaevikutesse, tulistades nähtavaid märke ja nõudes pidevalt suurtükiväe tuletoetust, mida siiski ei tulnud (jälle ja mitte viimast korda selle lahingu vältel ilmnes Poola jalaväe ja suurtükiväe halb koostöö).

Suurtükiväe tuletoetust ootas ka 8. rood Grīvas raudteesilla kindlustuste juures. Abi osutamisest keeldus ka tankirühma ülem, sest ägeda pealetungi tõttu polnud tal kütust (varustusrühm koos kütusevarudega oli jäänud kaugele tagalasse). Pealegi oli tankidele antud käsk sõita üksnes Grīvas paikneva jõeületusparveni ja toetada tulega sapööre, kes pidid parve hävitama (see ülesanne oli juba täidetud). Nähes, et abi ei tule, otsustas 8. roodu ülem, 21-aastane nooremleitnant Stanisław Feliks, alustada kell 8.00 pealetungi iseseisvalt. Pärast esimesi samme vähenes vaenlase tuli veidi ja see jättis eksliku mulje, et vaenlane on hakanud taganema. 100 meetri kaugusel traattõketest sattusid poolakad aga 4–5 kuulipilduja risttule alla. Kaks esimest rühma niideti sõna otseses mõttes maha, rooduülem ja 21 leegionäri langesid, raskelt said haavata mõlemad rühmaülemad ja üle 30 sõduri. Üks osa (ühiksa sõdurit) varjus mürsulehtrisse ja võeti seal vangi, kuid roodu riismed (umbes 30 meest) sööstsid

Daugavasse ja taganesid ujudes korratult Grīvasse. Seda nähes püüdsid punaväelased asuda vasturünnakule, ent üks 5. roodu rühm ja 8. roodu riismed löid rünnaku Grīva lääneservas raskustega tagasi. Kohe pärast seda avasid Poola suurtükid tule raudteesilla pihta, kuid lasud tabasid järjekordselt ka poolakate endi 5. ja 7. roodu positsioone. Kuni õhtuni jätkus kuulipilduja-, püssi- ja suurtükituli vastase pihta. Punaarmee suurtükimürsk tabas Niderkūnis asuvat hoonet, kus paiknes 1. leegionäride polgu II pataljoni staap, ja tappis hommikul haavata saanud adjutandi, kes seal lamas. Kokku kaotas 1. polk sel päeval 41 meest langenute (neist kolm ohvitseri) ja 120 haavatutena (kuus ohvitseri). Ka 6. leegionäride polgus oli 18 langenut, haavata sai neli ohvitseri ja 83 leegionäri. Fort oli ikka veel vaenlase käes, ülesanne oli täidetud vaid osaliselt ja ootamatult raskete kaotustega.

Suuri kaotusi oli ka punaarmeele. Juba mõni tund pärast poolakate pealetungi algust teatas eestlaste 2. polgu ülem, et Poola suurtükid olid polgu ühe roodu täielikult hävitanud ning 1. eesti polgu staabi side roodudega oli katkenud. Kell 8 hommikul lõhkes poolakate suurtükimürsk Daugavpils keskuses paiknenud brigaadi staabis (kaks sõdurit said surma ning kaheksa meest, nende hulgas brigaadikomissar ja staabiülem, haavata või põrutada) ning katkestas selle side polkudega. Kell 10 sai jalast haavata ka brigaadiülem. Peale selle õnnestus Poola suurtükiväel hävitada ka eestlaste 2. ja 3. polgu staap. Käskjalad, kes saadeti 1. polku käsuga taganeda paremkaldale, ei tulnudki tagasi.²⁴

27. septembri õhtul toimus Poola väegrupi (1. leegionäride brigaad) staabi lahingunõupidamine, kus arutati pealetungi tulemusi ja anti 1. leegionäride polgu 7. roodule ning reservis olnud 5. leegionäride polgu 1. ja 2. roodule käsk hõivata hommikul fort. 1. leegionäride polgu 1. ja 2. rood said ülesande anda tugevat tuld vaenlase positsioonide pihta Daugavpilsis (jõe vastaskaldal) ning toetada pealetungivaid üksusi, kaks tankirühma pidid puhastama jalaväelaste tee forti traattõketest ja kuulipildujapesadest. Suurtükivägi ja soomusrong Šmiały pidid 20 minuti vältel tulistama vaenlase positsioone ning hiljem kandma tule üle ford

²⁴ Maamägi, 139.

keskosale, kaldakindlustustele ja raudteesillale, jälgides raketisignaali, mille pidi jalaväe eesliinilt andma suurtükiväehvitserist tulejuht.

Öö vastu 28. septembrit möödus üsna rahulikult ja poolakatel õnnestus oma haavatud ja osa langenuid eikellegimaalt ära tuua. Kell 3.00 öösel asendasid 8. roodu riismeid positsioonile saabunud 5. polgu kaks roodu, kes asusid üksteise järel lähtepositsioonile ja liikusid pimeduse varjus 400 sammu kaugusele fordil kindlustustest, hoides oma vasakul tiival kontakti 1. leegionäride polgu 7. rooduga, kes valmistus idast forti ründama.

Kell 5.10 avasid poolakate raske- ja kergesuurtükid turmtule fordil pihta, mida katsid tihedad suitsupahvakud. Punaarmee soomusrong, mis oli sõitnud fordil ette, taandus poolakate soomusrongi Śmiały tule all kiiresti üle silla. Seal tabas rongi poolakate mürsk ja rong jooksis rööbastelt maha, kuid jätkas endiselt tulistamist. Poolakate suurtükkidest veidi nõrgem Punaarmee suurtükivägi vastas Niderkūnit ja Kalkūni lossi tulistades.

Kell 5.30 läksid pealetungile tankid ja jalavägi. Kohe alguses, poolakate ja Punaarmee soomusrongi duelli ajal, tabas soomusrongi Śmiały märgist mööda läinud mürsk ühe oma tanki mootorit ja lõi masina rivist välja. Kell 5.55 jõudis 5. leegionäride polgu rood traattõketeni, ent siin, hoolimata suurtükiväe tulejuhi korduvatest signaalrakettidest, mille järel oleks pidanud tule ettepoole üle kandma, jäi Poola jalavägi oma suurtükkide ägeda turmtule alla. Kaotuste tõttu pidid jalaväelased kiiresti lähtepositsioonile taganema. Ent mõlemad tankirühmad jätkasid oma roomikutega traattõkete purustamist ja seejärel siirdus üks tankirühm 1. leegionäride polgu 7. roodu piirkonda. Seal rajasid tankid traattõketesse läbikäigu (jalaväelased olid sellega juba ise telkmantlite ja seljakottide abil algust teinud), mille kaudu poolakad kaevikutesse tungisid ja punaväelased kiiruga taganema sundisid. Fordil kirdeosa kaitsjad ei märganud naabrite taganemist ja Poola üksustel õnnestus neid üllatada. Vangi võeti 52 meest ja hõivati kaks kuulipildujat. Selle rünnaku ajal tappis rööbastelt maha lastud Punaarmee soomusrongilt tulistatud mürsk ühe poolakate tankimehaaniku, kes oli tehnilise viperuse kõrvaldamiseks tankist väljunud.

Samal ajal tungis ka 5. leegionäride polgu 1. rood tankide toel Grīva poolt fordil kaevikutesse. Mõlemad poolakate roodud jäid siin fordil sisekindlustustest lähtuva ägeda tule alla. Sel kriitilisel hetkel vedas jälle alt

Poola suurtükivägi, kellel jäid signaalraketid lahingutules märkamata. Vallutatud kaevikutes olev Poola jalavägi jäi oma suurtükkide tule alla. See põhjustas segaduse, mis õnnestus ohvitseridel vaid suure vaevaga kõrvaldada; kuid suurtükituli oli haavanud ja tapnud mitu leegionäri ning lõhkunud lahingu ajal veetud välitelefoniliinid. Telefoni teel õnnestus suurtükituli siiski viimaks peatada.

Kohe pärast seda, kell 6.45 hõivasid poolakad kogu ford, võtsid vange ja sõjasaaki. Kohe, kui raudteesilla juurde olid jõudnud tankid, alustasid tööd Poola sapöörid ja mineerisid silla. Tankid sulgesid taganemistee ümberpiiratud punaväe garnisonile, kes püüdis meeletult üle Daugava jõuda. Punaarmee 30. kütipolgu riismed püüdsid parvede ja paatidega jõge ületada, kuid kaldaäärsest vallilt tulistasid neid tankide suurtükid ja kuulipildujad ning nad kõik uppusid enne teise kaldani jõudmist.

Siiski läks aega, enne kui Poola suurtükkidel õnnestus vaigistada vaenlase soomusrong, mis oli teisel kaldal rööbastelt maha lastud ja mille tuli takistas sapööridel silla õhkulaskmist. Sild õnnestus õhkida alles kell 21.00 öhtul.²⁵ 28. septembril langes veel üks 1. leegionäride polgu sõdur. Poola luurepatrulli leegionäri, kes saadeti fordist Daugava-äärset olukorda uurima, lasid maha Leedu sõdurid (varsti pärast seda tuli forti poolakate juurde leedulaste ohvitser ja vabandas juhtunu pärast, öeldes selgituseks, et leedulased ei teadnud ford vallutamist ja pidasid patrulli punaarmee-lasteks). 27.–28. septembri lahingu ajal hõivasid Leedu armee 1. brigaadi üksused pealetungivate poolakate selja taga oleva ala ja taganesid piirjoonele Daugavpils-Vilniuse raudteest läänes (Kalkūni-Turmantase piirkond) alles pärast 5. leegionäride polgu aktsiooni nende vastu.

Poola väegrupi ülesanne oli täidetud, kuid ka kaotused olid suured. 29. septembril sängitati Laucese katoliku surnuaeda 1. leegionäride polgu langenud. Poola vägi kaotas 27.–28. septembri lahingutes Lätis kokku 123 langenut ja 371 haavatut. Kokku kaotas Poola augustis ja septembris tänapäeva Läti territooriumil toimunud lahingutes langenutena 13 ohvitseri ja 253 sõdurit, sealhulgas 1. leegionäride polk 79 (koos hiljem

²⁵ Vt õhkulastud raudteesilla fotot *O niepodległość i granice, 1914–1921*, Zbigniew Wójcik, Andrzej Friszke (Warszawa: „Editions Spotkania”, 1990), 153.

surnud haavatutega), 5. polk 51, 6. polk 75, 1. raskesuurtükiväe polk neli, 1. pioneeripataljoni rood kaks ja tankirood ühe langenu. Lisaks kaotas 9. leegionäride polk Saliena juures 41 meest langenutena.

Märkimisväärne arv langenuid oli ka Punaarmeel. Eestlaste 3. polk kaotas langenute, haavatute ja vangilangenutena 400 sõjaväelast. Septembri keskel oli eestlaste brigaadis olnud 5147 sõjameest, kellest oli 28. septembriks kaotatud umbes 1250. Oktoobri alguses viidi eestlaste brigaad Daugavpilsist Višķisse, paigutati peatselt ümber Vene kodusõja lõunarindele ja formeeriti ümber diviisiks.²⁶

Fordi vallutamisele järgnevatel päevadel vahetasid 1. leegionäride diviisi Daugavpils juures välja 3. leegionäride diviisi üksused (23. jala-väepolk), mis pidasid koos 7., 8. ja 9. leegionäride polguga positsiooni-lahinguid, tehes aeg-ajalt väljatunge Daugava vasakule kaldale. Vasakult tiivalt Grīvast kuni Kazimiriškini hoidis umbes 20 kilomeetri pikkust rindelõiku Läti armee.

Läti ajakirjandus kajastas Daugavpils juures toimunud lahinguid katkendlikult ja vahel ekslikult (näiteks teatati Daugavpils langemisest poolakate kätte ja Grīva äravõtmisest 29. septembril, kuigi tegelikult toimus see varem), ent siiski oli tunda elavat huvi selles rindelõigus toimuva vastu.²⁷ Sellest tulenevalt tugevnes Läti avalikkuse hirm Daugavpils riikliku kuuluvuse pärast. Seepärast rõhutas Z. Meierovics 7. oktoobril avalikkuse rahustamiseks, tuginedes septembris Vilniusest Kārlis Zariņši juhitud delegatsioonilt saadud kinnitustele, et Daugavpils vasakkalda kindlustuste hõivamine toimus Läti ja Poola valitsuse kokkuleppe kohaselt ega mõjuta negatiivselt mõlema riigi häid suhteid.²⁸

Rindel Daugavpilsist Drujani jätkusid positsioonilahingud poolakate ja Punaarmee vahel, sagedased luurekäigud (teisele kaldale tungimised) ja vastastikune suurtükituli. Selline olukord vältas 3. jaanuarini 1920. aastal, kui Poola ja Läti väed ületasid mõlema armee ülemjuhatus kokkuleppe kohaselt Daugava ja vabastasid kuu aega kestnud lahingutega Latgale.

²⁶ Maamägi, 140–144.

²⁷ *Jaunākās Ziņas*, 17. sept, 2., 3. okt 1919; *Latvijas Sargs*, 27. sept 1919; *Brīvā Zeme*, 2., 3., 4. okt 1919; *Baltijas Vēstnesis*, 2., 7. okt 1919.

²⁸ *Jaunākās Ziņas*, 8. okt 1919.

1919. aasta septembri lahingud olid ja on väga olulised nii Poola kui ka Läti, Leedu, Eesti ja Venemaa ajaloos. Seal kaotasid elu paljud Poola sõjamehed ja tuleb öelda, et nad langesid praeguse Läti vabastamise eest enamlaste käest. Verd valasid 27.–28. septembri lahingus ka Poola armee 1. tankipolgus teeninud prantslastest ohvitserid, kellest enamik sai haavata. Olukorra traagilisust tõendab asjaolu, et vaenlase poolel Punaarmees võitlesid eestlaste ja lätlaste kütipolgud, kelle kaotused olid väga suured. 1920. ja 1930. aastatel ei räägitud nendest lahingutest poliitilistel põhjustel. Kohe pärast vallutamist Punaarmeele liideti see endise Kuramaa kubermangu Ilūkste maakonna osa (kuus valda ja Grīva linna ida-osa) Poola Braslāwi maakonnaga, sest poolakad pidasid seda etnilistel ja strateegilistel kaalutlustel endale kuuluvaks. Samal ajal ei soovinud sellest alast loobuda leedulased ning ka Läti valitsus pidas seda ala põhjendatult enda omaks. Alles 1920. aasta juulis, kui poolakad olid Punaarmee peale tungi tõttu sunnitud piirkonnast lahkuma, liideti see Lätiga. 1920. aastatel kestis Poola ja Läti territoriaalvaidlus selle piirkonna pärast ning Läti võimud suhtusid vahel väga tundlikult isegi katsetesse meenutada Poola sõjameeste osalust piirkonna vabastamisel 1919. aastal.²⁹

Tölge läti keelest: Alias Tölkeagentuur OÜ

Bibliograafia

Arhiivid

Leedu Riiklik Keskarihiiv (*Lietuvos Centrinis Valstybines Arhivas*, LCVA)

384 Krašto apsaugos ministerija

923 Kariuomenes štabas

Läti Rahvusarhiivi Riiklik Ajalooarhiiv (*Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs*, LVVA)

1313 Ārlietu ministrijas kanceleja

²⁹ Täpsemalt vt: Ēriks Jēkabsons, „Sešu pagastu un Grīvas pilsētas problēma Latvijas un Polijas attiecībās 20.–30. gados,” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 1 (1995): 80–101.

Poola Sõjaväe Keskarchiiv (*Centralne Archiwum Wojskowe*)

I.400 Kolekcje Rękopisów

Perioodika

Baltijas Vēstnesis, Riia, 1919

Brīvā Zeme, Riia, 1919

Gazeta Polska, Varssavi, 1919

Jaunākās Ziņas, Riia, 1919

Latvijas Sargs, Lāti, 1919

Lietuva, Kaunas, 1919, 1920

Nasz Kraj, pismo codzienne, polityczne i literackie, Vilnius, 1919

Żołnierz Polski, Varssavi, 1919

Kirjandus

Andersons, Edgars. „Sacensība par Daugavpili,” *Daugavas Vanagu Mēnešraksts* 2 (1965).

Andersons, Edgars. *Latvijas vesture 1914–1920*. Stockholm: Daugava, 1967.

Bąbiński, Kazimierz. *Zarys historii wojennej 5-go pułku piechoty legionów*. Warszawa: [s.n.], 1929.

Borkiewicz, Adam Józef. *Dzieje 1-go Pułku Piechoty Legionów (Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918–1920)*. Warszawa, 1929.

Encyklopedia Wojskowa, t. II. Warszawa: Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, 1932.

Herzog, Stefan. *Zarys historii wojennej 5-go pułku artylerji ciężkiej*. Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1930.

Istorija latyšskix strelkov (История латышских стрелков), J. P. Krastyn' (Крастынь) (toim.). Rīga: Zinātne, 1972.

Jankauskas, Vidmantas. *Kario kelias: generolas Kazimieras Ladiga nepriklausomybės kovose*. Vilnius: VDAI, 2004.

Jēkabsons, Ēriks. „Franču tanki un karavīri kaujā pie Daugavpils 1919. gadā,” *Tēvijas Sargs* 6 (2007): 28–29 (<http://doc.mod.gov.lv/lv/ts/2007/6/>).

Jēkabsons, Ēriks. „Latvijas attiecības ar Lietuvu 1919.–1921. gadš,” *Latvijas Vēsture* 1 (1997): 85–91.

Jēkabsons, Ēriks. „Latvijas un Frācijas militārie sakari,” *Militārais Apskats* 1 (1995): 79–82.

- Jēkabsons, Ēriks. „Lietuvas karaspēks Ilūkstes apriņķī 1919.–1920. gadā,” *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, A, Sociālās un humanitārās zinātnes* 59, 2 (2005): 49–64.
- Jēkabsons, Ēriks. „Lietuvas kariuomene Ilūkstēs apskrytyje 1919–1920 metais,” *Karo archyvas* XXI (2006): 41–66 (http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2006~ISSN_1392-6489.V_21.PG_41-66/DS.002.0.01.ARTIC).
- Jēkabsons, Ēriks. „Sešu pagastu un Grīvas pilsētas problēma Latvijas un Polijas attiecībās 20.–30. gados,” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 1 (1995): 80–101.
- Jeżewski, Bohdan. „Udział czołgów w akcji pod Dźwińskiem,” *Przegląd Wojskowo-Techniczny* t. V, zes. 4 (1929): 738–748.
- KL. „Historia pulków i bataljonów saperskich w latach 1918–1928,” *Przegląd Wojskowo-Techniczny*, t. IV, zes. 6 (1928).
- Kochutnicki, W. „Przeszłość bojowa naszych czołgów w świetle krytyki,” *Przegląd Wojskowo-Techniczny* t. IV, zes. 6 (1928): 243–249.
- Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920)*. Rīga: Zinātne, 1970.
- Leščius, Vytautas. *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose, 1918–1920*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004.
- Lewicki, Roman. *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Artylerji Polowej Legjonów*. Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1929.
- Maamägi, Viktor (Маамяги, Виктор). *V ogne bor'by (Krasnye èstonskie strelki) (В огне борьбы (Красные эстонские стрелки))*. Moskva: Mysl' (Мысль), 1987.
- Markiewicz, Ferdynand. *Zarys historii wojennej 7-go Pułku Piechoty Legjonów*. Warszawa: [s.n.], 1928.
- O niepodległość i granice, 1914–1921*, koost. Zbigniew Wójcik ja Andrzej Friszke. Warszawa: „Editions Spotkania“, 1990.
- Piwożczyk, Michał. *Zarys historii wojennej 1-go pułku czołgów*. Warszawa: [s.n.], 1935.
- Polska w pierścieniu prób i ognia: rok 1918–1926*, zeb. i ułożył M. Wieliczko. Warszawa: [s.n.], 1933.
- Pomarański, Stefan. *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Piechoty Legjonów*. Warszawa: [s.n.], 1931.
- Raštikis, Stasys. *Lietuvos likimo kelias: iš mano užrašų*, 4 kd. Chicago: Akademinės skautijos leidykla, 1982.

Skarbek, Edward. *Zarys historii wojennej 6-go pułku piechoty legionów*. Wilno: „Pogoń”, 1937.

Socialističeskaja Sovetskaja Respublika Latvija v 1919 g. i inostrannaja intervencija: dokumenty i materialy v dvux tomax (Социалистическая Советская Республика Латвия в 1919 г. и иностранная интервенция: документы и материалы в двух томах), 2. kd. Rīga: Izdatel'stvo AN Latvijskoj SSR (Издательство АН Латвийской ССР), 1960.

Szatner, Zygmunt. *Zarys historii wojennej 9-go pułku piechoty legionów*. Warszawa: [Wojsk. Biuro Hist.], 1928.

Zaufał, Władysław. *Zarys historii wojennej 3-go pułku artylerji ciężkiej im. króla Stefana Batorego*. Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1930.

Targowski, Mieczysław. *Zarys historii wojennej 8-go pułku piechoty legionów*. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1928.

Wejtko, Tadeusz. *Zarys historii wojennej 3-go pułku saperów wileńskich*. Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1932.

Witkowski, Stefan. *Zarys historii wojennej 23-go pułku piechoty*. Warszawa: [Wojskowe Biuro Historyczne], 1928.

The battles of the Polish Army against the Red Army in Ilūkste county in September 1919 from Poland's viewpoint

Ēriks Jēkabsons

The article describes a currently little-known episode in the history of the wars of independence of the Baltic countries and the Polish-Soviet war, where Polish Army and Lithuanian units fought against the Red Army at Daugavpils in September 1919, with the Estonian and Latvian Rifle regiments forming the main part of the Red Army forces at Daugavpils. Within the composition of the Polish forces, a French tank company also took part in the battle. The Polish units as well as the Red Army suffered extensive losses in the battle. The situation was complicated by conflicts between Poland, Lithuania and Latvia, as all these countries deemed the Daugavpils region as a future part of their country. At the same time, tensions were also building between the Latvian Army and the West Russian Volunteer Army led by General Pavel Bermond-Avalov. War broke out between them in October 1919. Immediately after the end of the battle of Daugavpils, six municipalities of the Ilūkste county in Courland were joined with Poland. At the beginning of 1920, the Polish and Latvian armies liberated Latgale. The Polish forces left Ilūkste county in the summer of 1920, when the fiercest battles of the Polish-Soviet war were being fought.

Keywords: Latvian War of Independence, Polish-Soviet War, Estonian Red Rifle regiments, Latvian Red Rifle regiments, Polish-Lithuanian relations, Polish-Latvian relations

Prantsusmaa sõjalise missiooni (1919–1920) suhtumine Leedu riiklusse

Vilma Bukaitė

Sissejuhatus

Pärast I maailmasõda muutus Euroopa poliitiline kaart väga palju. Senise kolme impeeriumi, Venemaa, Saksamaa ja Austria-Ungari kohale tekkis hulk uusi riike. Võitjariikide Prantsusmaa ja Suurbritannia valitsused seisid küsimuste ees, millised suhted rajada poliitiliste uustulnukatega, kas neid on võimalik lõimida rahvusvahelisse julgeolekusüsteemi ning millist rolli võiksid nad mängida tulevastes sõjalistes konfliktides. Need küsimused tegid eriti murelikuks Prantsusmaa, sest tal oli ühine piir oma kaua-aegse vaenlase Saksamaaga. Aastatel 1891–1892 oli Prantsusmaa saanud endale Mandri-Euroopas soliidse liitlase, sõlmides Venemaaga sõjalise ja poliitilise koostöö lepingu. Kahe riigi koostöö katkestas 1917. aasta oktoobrirevolutsioon Venemaal.

Pärast I maailmasõja lõppu soovis suurtest inimkaotustest ja sõjapurustustest kurnatud Prantsusmaa tugevdada 1919.–1920. aastal võimalikult kiiresti oma julgeolekut. Peamiste liitlaste küsimuses oli valitsusel kaks erinevat strateegiat: kui õnnestunuks kukutada Nõukogude valitsus, oleks liitlaseks saanud Venemaa, kui mitte, tuli toetuda Kesk- ja Ida-Euroopa kõige tugevamatele riikidele, eeskätt Tšehhoslovakkiale ja Poolale. Välisministeeriumis töötati mõlema suuna kallal, kuid 1919. aastal saavutasid suurema mõju need, kes toetasid koostööd Venemaaga. Prantsusmaa kõrgem sõjaväeline juhtkond eesotsas liitlasvägede kõrgema ülemjuhatajaga Prantsusmaal marssal Ferdinand Fochi ja tema staabi-ülema kindral Maxime Weygandiga toetas aga tihedat koostööd Poolaga.¹

¹ Pichon à l'Ambassade de France en Suisse, 09.08.1918, Le Centre des archives diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères de la France (AMAEF), Correspondance politique

Pariisi rahukonverentsi käiku mõjutas suuresti Venemaal peetavate lahingute tulemuse ootuse õhustik.² Siiski toetas Prantsusmaa nii selle konverentsi ajal kui ka pärast seda väga häid suhteid teiste võimalike liitlaste, Poola ja Tšehhoslovakkiaiga.

Sõjajärgse Euroopa kaarti kavandades ei võtnud Prantsuse poliitikut kolme Balti riigi küsimuses selget seisukohta. Prantslased eeldasid, et Balti riigid saavad kas kommunistliku võimu alt pääseva Venemaa autonoomseteks osadeks või Poola liitlasteks, osaks sanitaarkordonist, mis moodustatuna ümber Kesk- ja Ida-Euroopa kõige mõjukamate riikide eraldab Nõukogude Venemaa Saksamaast.³ Prantsusmaa välisministeeriumis teati Balti riikidest vähe. Teadlikult hakati Leedu, Läti ja Eesti rahvuslike liikumiste kohta teavet koguma alles pärast veebruarirevolutsiooni Venemaal.⁴ Selgus, et Leedu poliitikutud taotlevad oma maa suveräänsust ja seda territooriumil, mida nende Poola kolleegid pidasid oma tulevikuprojektides tulevase Poola riigi osaks.

16. veebruaril 1918 kirjutas erinevate poliitiliste voolude liikmeid ühendav Leedu Nõukogu (*Lietuvos Taryba*) alla Leedu riigi taastamise aktile (*Lietuvos Valstybės atkūrimo aktas*). Samal päeval, kui kuulutati välja Compiègne'i vaherahu, alustas Vilniuses tööd esimene Leedu

et commerciale, Europe 1919–1940, Lituanie, 1, 111; *ibid.*, 26.09.1918, 1, 185; Julien Gueslin, *La France et les pays baltes de 1918 à 1923: Mémoire de maîtrise sous la direction de M. Robert Frank* (Paris: Université de Paris I – Sorbonne Panthéon, UFR d'Histoire, 1996), 62–67; Julien Gueslin, „La France face aux indépendances baltes de Brest Litovsk à la Conférence de la Paix (1918–1919),“ *Relations internationales* 93 (1998), 61; Jadwiga Wała, „Une Pologne forte dans la nouvelle Europe vue par la France: unité nationale et protection des minorités,“ – *La Pologne et Europe: du partage à l'élargissement (XVIIIe–XXIe siècles)*, sous la direction de Georges-Henri Soutou, Isabelle Davion et Jerzy Kloczkowski (Paris: Presses de l'université Paris-Sorbonne, 2007), 112.

² USA presidendi Herbert Hooveri sõnul meenutas Venemaa Pariisi rahukonverentsil Shakespeare'i tragöödia „Macbeth“ vaimu, justkui istudes kõigil istungitel läbirääkimiste laua taga, vt: Charlotte Alston, „The suggested Basis for a Russian Republic: Britain, Anti-Bolshevik Russia and Border States at the Paris Peace Conference, 1919,“ *History* 91, No. 1 (2006): 24.

³ Kõige ammendavamad selles küsimuses on Soome ajaloolase Kalervo Hovi uurimused: Kalervo Hovi, *Cordon sanitaire ou Barrière de l'Est? The Emergence of the New French Eastern Alliance Policy 1917–1919* (Turku: Turun Yliopisto, 1975); Kalervo Hovi, *Alliance de revers: Stabilisation of France's Alliance policies in East Central Europe 1919–1921* (Turku: Turun Yliopisto, 1984).

⁴ Gueslin, *La France et les pays*, 24.

valitsus. 1918. aasta lõpus kuulutas noor riik välja mobilisatsiooni ja alustas riigi kaitsmist, sest osa territooriumist oli okupeerinud Punaarmee. 7. märtsist kuni 31. oktoobrini 1919 töötas Pariisi rahukonverentsil ka Leedu delegatsioon. Olemata konverentsi ametlik osavõtja, andis delegatsioon üle dokumendid oma riigi esindamise kohta, taotles Leedu tunnustamist ning rahalist ja sõjalist abi, kohtus teiste riikide poliitikutega ning osales istungitel, kus arutati Leeduga seotud poliitilisi küsimusi.

1919. aasta veebruaris pöördusid Leedu peaminister Mykolas Sleževičius ja Leedu delegatsiooni juht Pariisi rahukonverentsil välisminister Augustinas Voldemaras Prantsuse valitsuse poole palvega saata Leetu sõjaväeinstruktoreid. 27. veebruaril kirjutas Prantsuse pea- ja sõjaminister Georges Clemenceau alla otsusele moodustada Leedus Prantsusmaa sõjaline missioon. Veidi varem oli Prantsusmaa välisminister Stephen Pichon kirjavahetuses Clemenceauga rõhutanud sellisest otsusest tõusvat tulu: „Näitamata [leedulastele] liigset usaldust, peaksime siiski mitte alla suruma nende üles näidatud head tahet ega peaks neid igasugusest toetusest ilma jättes sakslaste embusse tõukama. Meie huvides on mitte äratada neis liiga kõrgeid ootusi, kuid me ei saa neist ka täielikult lahku lüüa, jättes niiviisi kasutamata võimaluse luua Saksa mõju vastase vastupanu keskus. Lisaks võib leedulasi rakendada bolševike vastu.“⁵

Juba 19. märtsil saabus Prantsusmaa sõjaline esindus Kaunasesse, Leedu ajutisse pealinna.⁶ Niisuguse institutsiooni moodustamine ei olnud Prantsusmaa jaoks uudne – samasugused missioonid kas olid juba alustanud tööd või oli plaanis moodustada Poolas, Tšehhoslovakkias, Soomes, Lätis ja Eestis. Neile anti erinevad ülesanded sõltuvalt Prantsusmaa ja vastuvõtva riigi vajadustest. Leedus tegevust alustanud missioon pidi ametlikult kaasa aitama teabe levitamisele Prantsusmaa kohta ning majanduslike ja sõjaliste sidemete loomisele. Järgides sõjaministeeriumi instruksioone – ehkki mõnda aega allus Leedu missioon Prantsusmaa

⁵ Ministre des affaires étrangères à Monsieur Président du Conseil, Ministre de la Guerre, „Envoi d'une Mission en Lithuanie“, 24.02.1919, AMAEF, Lituanie, 66, 11.

⁶ Koos Célestin Rebouliga teenisid missioonis kolonelleitnandid Raoul Pujol ja Albert de Franques de Jonquières ning leitnant Gabriel Padovani. Instruktorigid kapten R. Cohendet, leitnant G. Gervais ja leitnant Donzeau saabusid Kaunasesse 1919. aasta novembris ja detsembris. 1920. aasta alguses teenis missioonis juba 24 Prantsuse sõjaväelast.

sõjalisele missioonile Soomes –, oli ta kohustatud esitama ministrile ja samasuguse missiooni juhile Poolas kogu vajaliku teabe Leedu armee väljaõppest ja relvastusest, sõjategevusest ja väejuhatuse plaanidest. Missiooni kõige tähtsam eesmärk oli lähendada Leedu naaberriigi Poolaga vähemalt ühiseks vastasseisuks Nõukogude Venemaa vastu, aga parimal juhul nende ühendamiseks föderatiivseks riigiks.⁷

Missiooni energiline juht Célestin Reboul sai volitused pärast seda, kui oli erakirjaga pakkunud oma teeneid valitsusjuhile Clemenceaule. See ohvitser, jalaväe major, olles enne sõitu Leedusse saanud kolonelleitnandi sõjaväelise auastme, toonitas oma valmisolekut „võidelda bolševismi vastu ning aidata kaasa Venemaa ja Saksamaa vahel asuvate väikeste riikide formeerumise protsessis“.⁸ Missiooni liikmed õpetasid Kaunase sõjakoolis ja ajutistel ohvitserikursustel, pakkudes ka prantsuse keele kursusi, osalesid Leedu armee väljaõpetamisel, viibisid manöövritel ja kogusid luureandmeid. Missioon andis suure panuse diplomaatiliste suhete kujunemisele kahe riigi vahel.

Leedus teenides saatis Reboul peaaegu iga nädal sõjaministeeriumi mahuka ettekande, mille koopia sai ka välisministeerium. Leedus olnud Prantsusmaa sõjalise missiooni tegevuse kohta on säilinud palju dokumente, mis aitavad rekonstrueerida institutsiooni tegevust, ent peegeldavad samas ka Rebouli poliitiliste, majanduslike ja kultuuriliste huvide laia spektrit. Ta üritas aktiivselt saavutada seda, et Prantsusmaa ja Leedu sidemed kujuneksid erakordselt tihedaks, ning heietas mõnes mõttes isegi utoopilisi lootusi, mis täitusid võib-olla ainult kultuurisuhete vallas.

Prantsusmaa sõjalise missiooni tegevust on hästi uuritud. Leedu ajaloolane Regina Žepkaitė avaldas pärast Leedu ja Poola dokumentide hoolikat analüüsimist 1973. aastal monograafia Euroopa suurriikide suhtumisest Leedu riiklusse.⁹ Oma raamatus kirjeldas ta ka Prantsuse sõjalise missiooni katseid lähendada Leedut ja Poolat. Kõige mitmekülgsema

⁷ Instructions de la Ministère de la Guerre à la Mission Militaire en Lituanie, AMAEF, Lituanie, 66, 14–15.

⁸ Reboul à Président du Conseil Clemenceau, 11.01.1919, AMAEF, Lituanie, 66, 2.

⁹ Regina Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose 1918–1922* (Vilnius: Mintis, 1973).

analüüsi missiooni tegevusest avaldas Poola ajaloolane Tomasz Schramm. Mahukas monograafias analüüsis ta üksikasjalikult kõiki aastail 1918–1938 tegutsenud Prantsusmaa sõjalisi missioone.¹⁰ Leedus tegutsenud missioonist kirjutades käsitles ta selle tegevuse erinevaid valdkondi, ülesandeid, mida Reboul endale püstitas, ja vahendeid, mõnikord ka ainult katseid nende elluviimiseks ning missiooni tegevuse tegelikke tulemusi. Tomasz Schrammi uurimuse teine ümbertöötatud variant koos mõne Rebouli eriti teaberohke raporti publikatsiooniga ilmus koostöös Prantsuse ajaloolase Suzanne Champonnois'ga 1990. aastal.¹¹ Viimase kolleeg Julien Gueslin analüüsis missiooni katseid tugevdada Prantsusmaa mõju Leedus, esmajoones poliitilist mõju.¹²

Leedu ajaloolane Estela Gruzdienė on kaitsnud doktoritöö Leedus aastatel 1918–1940 tegutsenud välisriikide sõjaliste missioonide kohta. Uurimuse Prantsuse sõjaliste missioonide, sealhulgas paari lühiajalise kohta avaldas ta eraldi artiklina.¹³ Leedu allikatele tuginedes uuris ta Prantsuse sõjalise missiooni suhteid teiste riikide sõjaliste missioonide ja diplomaatiliste esindustega Kaunases ning missiooni poliitilist ja sõjalist koostööd Leedu valitsusega. Siinkirjutaja on oma väitekirjas analüüsinud Leedu kuvandit, mille Prantsuse sõjaline esindus edastas oma valitsusele.¹⁴

Käesolevas artiklis uuritakse lähemalt Prantsuse sõjalise missiooni suhtumist Leedu riikluse tugevdamise protsessi. Peamisteks allikateks on missiooni ettekanded, mis asuvad Prantsusmaa välis- ja Euroopa asjade ministeeriumi diplomaatia arhiivikeskuse 1919–1940 Leeduga peetud poliitilise ja kaubanduslase kirjavahetuse fondis (*Correspondance politique et commerciale, Europe 1919–1940, Lituanie*). Lisaallikana on

¹⁰ Tomasz Schramm, *Francuskie misje wojskowe w Państwach Europy Środkowej 1918–1938* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1987), 203–217.

¹¹ Suzanne Champonnois, Tomasz Schramm, „Francuska misja wojskowa la Litwie 1919–1921,” *Studia Slavica-Poznanensia: Studia Historica* IV (1990), 223–254.

¹² Gueslin, *La France*, 1–201.

¹³ Estela Gruzdienė, *Užsienio valstybių karinės misijos pirmojoje Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.: daktaro disertacija* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2011), 105–129; Estela Gruzdienė, „Prancūzijos karinių misijų veikla Lietuvoje 1919–1921 metais,” *Darbai ir dienos* 54 (2010): 55–71.

¹⁴ Vilma Bukaitė, *Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 m.: daktaro disertacija* (Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013), 51–60.

kasutatud Prantsusmaa sõjalise esinduse diplomaatilist kirjavahetust, mida säilitatakse Leedu riiklikus keskarhiivis (fond 383).

Prantsuse allikate analüüsimine võimaldab kontrollida Leedu ajaloo-kirjanduse väidet, nagu oleks Prantsuse sõjaline missioon olnud Leedu iseseisvuse vastu.¹⁵ Leedu muutuv poliitiline olukord kujundas missiooni järeldused, prognoosid ja soovitusel, millel oli suur mõju Prantsusmaa valitsuse ettekujutusele Leedust. Missiooni ettekannete analüüs 1919. aasta märtsist kuni 1920. aasta lõpuni lubab esile tuua selle neli erinevat ametlikku positsiooni. Artikli põhiosa on jaotatud neljaks peatükiks, millest igaühes määratleb autor ühe neist positsioonidest, näidates nende seost Leedu sõjalise kaitsmise, Poola ja Nõukogude Venemaa sõja, Leedu riiklike institutsioonide moodustamise ning Prantsuse sõjalise missiooni enda volituste ja tema suhete muutumisega Leedu valitsusega.

Tutvumine Leeduga. See maa väärib iseseisvust

Prantsuse diplomaadid ja poliitikud olid 1918. aastal kirjavahetuses Leedu suveräänsuse küsimuses äärmiselt skeptilised ja isegi sarkastilised, eriti suursaadik Šveitsis Eugène Dutasta: „Pangermanistid heidavad keskusele ette, et see on oma saamatute manöövriritega tõstatanud Leedu iseseisvuse küsimuse ja andnud leedulastele lootust, et see nende jaoks soodsalt lahendatakse“; „see germanofiilne vähemus, kelle ekstremistlikke ja Poola-vastaseid püüdlusi õhutasid sakslased ühiskonna lõhestamise eesmärgil, moodustas Vilniuses Taryba“.¹⁶ Leedu iseseisvust nimetati Prantsuse diplomaatilises kirjavahetuses „fiktiivseks ja mitte mingit vabadust toetavaks“.¹⁷

¹⁵ Lietuva, 70, 89, 97–102; Regina Žepkaitė, *Diplomatija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939* (Vilnius: Mokslas, 1980), 43–64, 89–98, 118–119, 128–129; Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija 2* (Vilnius: Lituania, 1992), 581–606; Aldona Gaigalaite, *Lietuva Paryžiuje 1919 metais* (Kaunas: Šviesa, 1999), 120–121.

¹⁶ Dutasta à Pichon, „Nationalités. Les Lithuaniens. La situation actuelle et l'opinion“, 19.03.18. AMAEF, Lituania, 1, 14; Pichon à Dutasta, „Au sujet de la question lituanienne“, 25.09.18. AMAEF, Lituania, 1, 175.

¹⁷ Dutasta à Pichon, „Demande de la reconnaissance de l'indépendance“, 19.03.18. AMAEF, Guerre 1914–1918, Russie, 706, 110.

Kolonelleitnant Célestin Rebouli ja preili Nine Decourtray laulatus. Notre-Dame de Lorette'i kirik, Pariis, 26. september 1919. Prantsuse rahvusraamatukogu (domaine publique)

Loomulikult on need kaalutlused kirja pandud veel sõja ajal, kui Leedu oli Saksamaa poolt okupeeritud.

1919. aasta alguses aga ei kahelnud Prantsuse poliitikud veel mitte ainult selles, kas Leedu ühiskond üldse toetab rahva suveräänsuse ideed, vaid isegi selles, kas leedu rahval on üldse poliitiline eneseteadvus. Seda tähtsam oli Rebouli avaldus: „Leedu rahvas eksisteerib; see on talupoja-rahvas, mis hoolimata rohkem kui sajandipikkusest survest ja ilma oma koolideta on säilitanud oma rahvuslikud tunded, keele ja omanäolised tavad. See rahvus eksisteerib, ta ei ole kunstlikult loodud.“¹⁸

Leedu valitsus püüdis jätta Prantsusmaa sõjalisele esindusele head muljet. Kaunase raudteejaamas võtsid prantslasi vastu nii Leedu valitsuse kui ka Taryba liikmed ning järgmisel päeval kaunistas Riigi Teataja

¹⁸ 8e rapport hebdomadaire de la Mission militaire française en Lituanie, 11.05.1919. Lituanie, 66, 275.

(*Lietuva*) numbri esimest lehekülge prantsuskeelne tervitus missioonile. 25. märtsil 1919 pöördus Riigi Teataja lühikese prantsuskeelse artikliga esimese Antandi riigi sõjalise ja diplomaatilise missiooni liikmete poole. Autor toonitas, et nende saabumine „avab tee meie maad ootavasse vabasse tulevikku. Missiooni kohalviibimine näitab, et bolševistlik ähvardus ületatakse tänu koostööle ning nii nende kui ka meie jõupingutused, mida pühitseb edu, toovad Leedule tema iseseisvuse lõpliku tunnustamise“.¹⁹

Missiooni esimesed kaks kuud olid teabe kogumise aeg. Missiooni liikmed suhtlesid Leedu poliitikute ja ohvitseride ning kultuurieliidi liikmetega. Prantsuse ohvitseride vestluskaaslased toonitasid leedu rahva erinevust naaberrahvastest ning Leedu teadlikku ja otsustavat püüdlust tulevase sõltumatu poliitilise elu poole. Tõsi küll, uuel riigil ei olnud veel lepingutega kindlaks määratud piire, siiski tegutses Asutav Seim; polnud oma raha ja riigi juhtimisel lähtuti korraldusest, mille oli kehtestanud ajutine põhikorra seadus. Isegi Kaunas, riigi ajutine pealinn (mis jäi küll selleks kuni Nõukogude okupatsioonini), endine garnisonilinn oma madalate majade ja puitplankudega sillutatud tänavatega tundus võrreldes teiste uute pealinnadega liiga kitsas ja tagasihoidlik. 1919. aasta kevadel arenesid aga nii riigivõimuorganid kui ka eriti sellele lojaalsed kohalikud omavalitsused. 4. aprillil astus ametisse Taryba valitud esimene president Antanas Smetona.

Oma esimestes ettekannetes toonitas Reboul küllaltki tagasihoidlikult relvastatud Leedu vägede monoliitsust ja otsustavust oma maa kaitsmisel Punaarmee vastu. Prantsuse ohvitser tuli järeldusele, et Leedu elanikud räägivad endistest okupatsioonivõimudest austuseta ja põlastusega ega tunne tema arvates sümpaatiat Saksamaa vastu. Sealjuures olid leedulased vastu ka kommunistlike ideede teostamisele Nõukogude Venemaal ja niinimetatud Litbelis, Leedu-Valgevene Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis, millesse kuulus osa Punaarmee jõul hõivatud Leedu territooriumist. Ehkki ainult oma riigi territooriumil, osales Leedu armee

¹⁹ *Lietuva*, 25.03.1919; „Vive la France, vive la commission française en Lituanie!“ *Lietuva*, 20.03.1919; Prancūzų karo misija atvažiavo Kaunas, *Lietuva*, 21.03.1919; [La Lituanie entière apprend ...], *Lietuva*, 25.03.1919.

võõrvägede vastu võideldes ka Prantsusmaa ja tema liitlaste katsetes nõrgestada ja võita nõukogude võimu.

Leedulastega peetud eravestlustes jõudis Prantsuse sõjalise missiooni juht järeldusele, et Leedu suveräänsuse tunnustamine on tähtis: „Leedu tunnustamine võidab ta meie poolele“ ja tema „sõltumatus, riigi loomine ja riigikaitse vajavad tõhusat toetamist“, „riiki organiseeritakse kuni väikseimate detailideni. Me ei suuda peatada iseseisvuse teket ega välistada, et on olemas hea tahtega inimesed, kes rajavad omariikluse suurimatest raskustest hoolimata. Veel raskem oleks meil lämmatada iseseisvustunnet, mis iseloomustab kõiki [ühiskonna]kihte. [...] Faktid näitavad, et Leedu on juba olemas ja ta tahab elada iseseisvana“, „leedulased kardavad juba mõnda aega prantslasi rohkem kui sakslasi“, „Leedu tunnustamine vabastab ta automaatselt Saksamaa mõju alt“, „kui Prantsusmaa ei taha Leedut tunnustada ega osutada talle tegelikku abi, pöördub Leedu teiste riikide poole“.²⁰ Leidus ainult üks Rebouli ettekanne, milles ta missiooni tegevuse esimestel kuudel räägib Leedu iseseisvuse tunnustamise vajalikkusest, kuid see on argumenteeritud, sisaldab teema detailset analüüsi ja on, võib isegi öelda, emotsionaalne. On siiski küsitav, kuivõrd see mõjutas Prantsusmaa valitsuse poliitilisi seisukohti Leedu riikluse küsimuses.

Siiski rõhutas Prantsuse ohvitseride heasoovlik kajastus Prantsusmaa valitsusele Leedu iseseisvusest tõusvat võimalikku tulu ja näitas selle tugevnemist kui teadlikku, rahvast ühendavat protsessi. Rebouli retoorika 1919. aasta kevadel erines radikaalselt Prantsuse diplomaatide pool aastat varem esitatud hinnangutest.

Ootuste aeg: võib-olla on protektoraat parem?

Miks oli väga tõenäoline, et Prantsuse sõjalise missiooni 1919. aasta 13. aprilli jõuline avaldus Leedu iseseisvuse toetamise vajadusest jäigi ainsaks ega kordunud mõnda aega? Vähem kui nädala pärast, 19. aprillil, tõrjus Poola armee eesotsas kindral Józef Piłsudskiga Punaarmee

²⁰ 4e rapport, 13.04.1919, AMEF, Lituanie, 66, 197, 198.

Vilniusest välja. Peagi teatas Poola valitsus, et tagastab linna Leedule juhul, kui viimane nõustub moodustama koos Poolaga föderatiivse riigi. Mais pidasid Poola ja Leedu omavahel läbirääkimisi. Samal kuul, 8. mail, oli ka esimene kokkupõrge Poola ja Leedu sõjaväe vahel. Pärast viimaseid ebaõnnestunud läbirääkimisi mõlema riigi ohvitseride vahel 20. ja 21. mail läks Poola armee Leedu vastu pealetungile.

Leedu sõjajõud, mis olid mai alguseks küll kasvanud 11 300 sõduri ja ohvitserini²¹ ning omandanud teatud lahingukogemuse, pidid võitlema samal ajal nii Punaarmee kui ka Poola armee vastu, mis pealetungi aeglusele vaatamata tungis üha kaugemale Leedu territooriumi sügavusse.

Kumbagi riiki akrediteeritud Prantsusmaa sõjalised esindused muutusid vahendajaks ja hakkasid otsima võimalusi poolakate ja leedulaste lepitamiseks. Ajaloolane T. Schramm on oma uurimuses juhtinud tähelepanu seaduspärasusele, et sellistes olukordades asusid kõik tema uuritud missioonid asukohariigi seisukohtadele.²² Seega pole ime, et Reboul toonitas oma missiooni ettekannetes: vahepeel on võimatu ennekoike seetõttu, et Poola on kuritarvitanud jõudu ega soovi minna kompromissile.

Kaunases tegutsenud Prantsuse sõjaline esindus püüdis kaitsta Leedu poliitilisi huvisid, edastades andmeid riigi rahvastiku kohta Pariisi, kui langetati otsuseid demarkatsioonijoonte kohta, mis pidid kahte vastast ajutiselt teineteisest eraldama. Sellegipoolest põhjustas missiooni liikmete aktiivne osavõtt Leedu ja Poola lepitamispüüdlustest ning korduvad katsed veenda Leedu poliitikuid selles, et mõlemad riigid ei pea sõdima mitte omavahel, vaid seisma üheskoos vastu Punaarmeele, Leedu valitsuse usaldamatuse Prantsuse ohvitseride suhtes. Leedu poliitikute oletused olid samal ajal nii tõesed kui ka ekslikud, sest seesama Prantsuse missioon Leedus püüdis Pariisis kaitsta Leedu huve. Samasugune missioon, mis tegutses Varssavis, toetas aga seisukohta, et Poola peab sundima Leedu jõuga koostööle ja kuna Poola kaitseb Euroopat Nõukogude

²¹ Lietuvos valstybės kontrolės slaptoji žinios apie lietuvių karių skaičių, 1919 m. gegužės 3 d., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai: nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos iki L. Želigowskio įvykdyto Vilniaus užėmimo (1918 m. lapkritis–1920 m. spalį)*, sud. E. Gimžauskas (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012), 169–170.

²² Schramm, *Francuskie*, 48.

Venemaa eest, on tal õigus okupeerida Leedu strateegiliselt tähtsaid alasid.

Esimene demarkatsioonijoon vastaste vahel kehtestati 18. juunil, kuid ei püsinud kaua, sest Poola armee tungis veel sügavamale Leedu alale. Teine demarkatsioonijoon, mis määrati kindlaks 26. juulil, loovutas Poolale tema okupeeritud uued Leedu alad. Kuigi Prantsuse sõjalise missiooni juht Poolas kindral Paul Henrys oli volitatud jälgima liinist kinnipidamist, ei näinud marssal Ferdinand Foch kindralile antud juhistes ette mingeid sanktsioone juhuks, kui uuest ajutisest piirist kinni ei peeta.

1919. aasta suvi ja sügis oli Leedu riikluse kaitsmise kõige kriitilisem aeg. Niisiis pole ime, et Rebouli ettekanded juunist kuni oktoobrini sisaldavad tihti selliseid mõtteid nagu: „kui Leedu ei säilita täielikku iseseisvust“, „riik tahab saada iseseisvaks, kuid kui see tal täielikult ei õnnestu ...“.²³ Prantsuse ohvitser kordab, et maa peamine poliitiline eesmärk on sõltumatus, kuid meenutab ainult ühel korral, et Leedu ootab välispoliitilist tunnustust.²⁴

Leedu ebaselgest poliitilisest tulevikust rääkides toonitas Reboul, et tema Leedu vestluskaaslased osutavad ka teisele võimalusele: suveräänsuse kaotuse korral oleks see Balti riik valmis elama Prantsusmaa protektoraadi all.²⁵ Ehkki Reboul rõhutab, et Kaunases mõjukate isikutega vesteldes kuuleb ta seda ideed tihti, ei kohta ta seda Leedu ajakirjanduses; see ei ole ka kordagi fikseeritud Leedu valitsuse istungite stenogrammi-des ega ilmne isegi mitte Leedu poliitikute kirjavahetuses, millega käesoleva artikli autoril on olnud võimalik tutvuda. Näib, et protektoraadi pakkumist Leedule ei arutatud ka Pariisis, seda enam, et Prantsusmaa ja Suurbritannia 14. veebruarist 13. märtsini 1919 Pariisis sõlmitud omavaheliste kokkulepete kohaselt arvati Leedu Briti mõjusfääri.²⁶

²³ 12e rapport, 13.06.1919, AMAEF, Lituanie, 66, 384; 15e rapport, 17.07.1919, AMAEF, Lituanie, 491.

²⁴ 17e rapport, 19.07.1919, AMAEF, Lituanie, 66, 561.

²⁵ 15e rapport, 17.07.1919, AMAEF, Lituanie, 491; vt ka 12e rapport, 13.06.1919, AMAEF, Lituanie, 66, 384; 14e rapport, 26.06.1919, AMAEF, Lituanie, 430; 16e rapport, AMAEF, Lituanie, 534; 41e rapport, 02.01.1920, AMAEF, Lituanie, 5, 2.

²⁶ Hovi, *Cordon*, 205.

On väga tõenäoline, et Prantsuse protektoraadi pakkumine Leedule oli Rebouli isiklik idee. Ta meenutas ühes oma ettekandes, et ettepanekut niisuguseks tihedaks poliitiliseks koostööks kuulis ta Leedu Kristlik-Demokraatliku Partei esindajatelt.²⁷ Võib-olla oligi selle väga mõjuka poliitilise jõu esindajate seas inimesi, kes oleksid eelistanud tihedat koostööd katoliikliku suurriigiga. Siiski on kaheldav, et niisugust projekti arutati ka laiemates poliitilistes ringkondades. Peale selle oli sama partei üks esindajaid, Taryba peasekretär Kazimieras Bizauskas koos Sotsiaaldemokraatliku Partei liikme ja Leedu ajutise asjuriiga Londonis Vincas Čepinskisega 18. aprillil 1919 esitanud Leedu valitsusele projekti poliitilisest ja majanduslikust koostööst Suurbritanniaga. Dokumendi autorid tegid ettepaneku, milles nad nägid Briti protektoraati ühelt poolt Poola ähvarduste vastu, teiselt poolt aga ka Venemaa ülemvalitseja Aleksandr Koltšaki vastu, kes ei näinud Balti riikidele ette isegi mitte autonoomiat.²⁸ Leedu ministrite kabinet arutas ettepanekut Briti protektoraadist oma 15. augusti istungil ja kiitis selle häälteenamusega heaks. Tõsi küll, Leedu ajaloolased ei ole leidnud tõendeid läbirääkimiste kohta mõlema riigi vahel nii tiheda poliitilise koostöö üle. Nad on seisukohal, et Briti poliitikud suhtusid asjasse ükskõikselt ja reageerisid isegi negatiivselt Čepinskise ettevaatlikele katsetele osutada Londonis Suurbritannia võimalusele saada Leedu eestkostjaks.²⁹

Suvistes ettekannetes ei nimeta Reboul seda projekti, kuid võib eeldada, et tal oli teavet selle ettevalmistamisest ja aruteludest selle üle. Oma missiooni algusest peale tundis ta huvi Leedu ja Suurbritannia suhete vastu ja pidas Briti impeeriumi Prantsusmaa peamiseks konkurendiks Balti piirkonnas. Seega sai Briti sõjalisest missioonist Riias, millel alates 27. augustist 1919 oli esindus ka Kaunases, oma Prantsuse kolleegide arvestatav võistleja. Prantsusmaa ja Leedu tiheda poliitilise, majandusliku ja kultuurilise koostöö toetajail oli, mille pärast muretseda: aastatel

²⁷ 41e rapport, 02.01.1920, AMAEF, Lituanie, 5, 2.

²⁸ Alston, *The suggested Basis*, 29.

²⁹ Andrius Grodis, „Lietuvos politinių partijų užsienio politikos nuostatos 1918–1919 metais: orientacija į Didžiąją Britaniją,“ *Lietuvos istorijos studijos* 28 (2011), 71.

1919–1920 toetas Leedu valitsus poliitilist orienteerumist Suurbritanniale ega kavatsenud seda suunda muuta.³⁰

18. septembril 1919 saatis Reboul Prantsuse sõjaministeeriumi telegrammi, milles toonitas, et Briti sõjaline missioon survestab üha aktiivsemalt Leedu valitsust, sundides seda nõustuma Briti protektoraadiga.³¹ See väärteave saadeti Pariisi samal ajal, kui Briti valitsus Londonis arutas hoopis üht teist Leeduga seotud küsimust, nimelt Leedu sõltumatuse tunnustamist *de facto*. 24. septembril 1919 otsustas Briti valitsus esimesena Antandi riikide seas Leedu valitsust *de facto* tunnustada. Kahjuks ei leidunud Leedus tegutsenud Prantsusmaa sõjalise missiooni mahuka ja hästi säilinud dokumentatsiooni seas 25. septembri ettekannet nr 27, milles Reboul seda uudist kahtlemata kommenteeris. Järgmises ettekandes on ainult lühike tagasihoidlik lause: „Valitsuse tunnustamine kutsus esile suure sümpaatia Inglismaa vastu.“³²

1919. aasta september oli hingetõmbeaeg võitluses Leedu iseseisvuse eest: peeti läbirääkimisi Poolaga, kes pidi keskendama oma tähelepanu sõjale Nõukogude Venemaaga. Augustis õnnestus leedulastel Punaarmee oma territooriumilt välja tõrjuda. Tõsi, oktoobris ja novembris tuli Leedu sõduritel ja ohvitseridel võidelda Vene valgekaartlaste vabatahtliku Läänearmeega³³, mis 1918. aasta lõpul ja 1919. aasta alguses formeeriti Baltikumis Vene ohvitseridest ja Saksa vabatahtlikest võitluseks bolševike vastu. Selle väejuhatuse alustas 20. septembril omavolilist sõjategevust, okupeeris osa Läti territooriumist ja seejärel ka Põhja-Leedu. Siiski õnnestus leedulastel 22. novembril ka see kallaletungija võita.

Prantsusmaa sõjalise esinduse olukord Kaunases muutus keeruliseks 1919. aasta novembris ja detsembris. Reboul kaotas Leedu valitsuse usalduse, sest oli aktiivselt üritanud lepitada Leedut ja Poolat. Juba

³⁰ Ministrų kabineto posėdžio protokolas, 23.01.1919, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), 923.1.24, 226; Ministrų kabineto posėdžio protokolas, 15.08.1919, LCVA, 923.1.57, 74.

³¹ Chef de la Mission militaire française à Kovno à la Ministère de la Guerre, AMAEF, Lituanie, 4, 169.

³² 28e rapport, 02.10.1919, AMAEF, Lituanie, 4, 165.

³³ Eesti ajalookirjanduses rohkem tuntud kui Pavel Bermondht-Avalovi armee. (Toim.)

mais ja augustis oli peaminister Sleževičius oma juhtnöörides Leedu delegatsioonile Pariisi rahukonverentsil teinud tungiva ettepaneku saavutada Rebouli tagasikutsumine. Sedasama kavatsust kordas detsembris tema järglane peaministriametis Ernestas Galvanauskas. Tösi küll, Pariisis töötavatel Leedu diplomaatidel õnnestus neid rahustada. Rebouli ettepanekud protektoraadist ei saavutanud Prantsusmaa valitsuselt vähimatki poolehoidu. Mitte Prantsusmaa, vaid Suurbritannia sai Leedu peamiseks partneriks, hoolimata Rebouli iganädalastest katsetest toonitada oma ettekannetes koostööst Leeduga tõusvat mitmekülgset tulu.

Leedu iseseisvuse tunnustamine on möödapääsmatu

Rohkem kui pooltes ettekannetes kirjutab Prantsusmaa sõjalise missiooni juht Kaunasel ilukõneliselt suhetest leedulastega: „suhted on nii head, et nendest võiks ainult unistada“, „on muutunud südamlikumaks“, „paranevad“, „on veelgi paranenud“, „meie mõju suureneb“.³⁴ 1919. aasta lõpul ja 1920. aasta alguseks hakkasid Rebouli säärased kinnitused sarnanema enesepettuse või katsega olukorda ilustada. Veel enam, Prantsusmaa valitsus eiras väga sagedasi, mõnikord isegi iganädalasi Leedu valitsuse palveid saada relvi, laskemoona ja instruktoreid Leedu armee jaoks. Pariisis ei reageeritud kahel põhjusel: Prantsuse valitsus osutas juba mahukat sõjalist abi Poolale³⁵ ega tahtnud tugevdada viimase vastast, aga ka sellepärast, et prantslased hoidusid nii rahalisest kui ka muust materiaalsest toetusest ükskõik millisele tunnustamata riigile.

1920. aasta algusest hakkas Reboul soovitama Prantsusmaa valitsusele tunnustada Leedu iseseisvust *de facto*, mis oleks olnud kindel vahend

³⁴ 19e rapport, 31.07.1919, AMAEF, Lituanie, 3, 207; 30e rapport, 16.10.1919, AMAEF, Lituanie, 4, 187; 41e rapport, 02.01.1920, AMAEF, Lituanie, 5, 2 (ja sellega väga sarnane: 57e rapport, 05.20.1920, AMAEF, Lituanie, 145); 51e rapport, 10.03.1920, AMAEF, Lituanie, 95.

³⁵ 1919. aasta jaanuaris saatis Prantsusmaa Poolasse 2000 sõjaväeinstruktorit, 24. aprillil nõustus laenama 4,6 miljonit franki ja 14. juunil sai marssal Ferdinand Foch Poola armee ülemjuhatajaks. Hovi, *Cordon*, 193, 194, 195.

elavdada ja tugevdada kahepoolseid suhteid.³⁶ Märtsi alguses juhtis ta valitsuse tähelepanu tõsiasjale, et Itaalia oli Leedut juba *de facto* tunnustanud.

Tuleb siiski rõhutada, et 1920. aasta kevadel ei toetanud Reboul Leedu iseseisvust piirides, mida leedulased taotlesid Pariisi rahukonverentsil. See oleks olnud naaberriigist Lätist veidi suurem riik, millel oluks ühine piir ka Poola, Saksamaa ja Nõukogude Venemaaga. Reboul oli seisukohal, et „väike Leedu ei saa olla tõeliselt iseseisev. Ühel päeval satub ta vältimatult Saksa või Vene mõju alla. Kuid suur Leedu, mille koosseisu kuuluks ka Valgevene, oleks seevastu elujõuline. Tal oleks 10–15 miljonit elanikku, ta eraldaks Venemaad Saksamaast ja tagaks Balti riikide head suhted Poolaga. Otsus oleks loomulikult vastuvõetav Poolalegi, kes loovutaks ehk ka Vilniuse uuele riigile pealinnaks. [...] Ma usun, et Suur-Leedu moodustamine oleks parim lahendus. See lõpetaks Poola ja Leedu ebakõla. Leedu Asutav Kogu loob avalikku arvamust, et Leedu peab olema suurriik. 1919. aasta lõpul võttis Leedu valitsus juba vastu niisuguse otsuse.“³⁷

Suur-Leedu, mille üle arutles Reboul, sarnanes Józef Piłsudski poliitiliste ideedega Poolast kui soliidsest föderatiivsest riigist, milles teeksid koostööd rahvad, kes olid aastatel 1569–1795 elanud koos Poola-Leedu Rzeczpospolitas. Tõsi, esialgu üritasid Leedu ja Poola poliitikud teha koostööd Leedu Tarybas, kuid nendevahelised erimeelsused, isegi juba 24. novembril 1918 avaldatud esimese abstraktse deklaratsiooni asjus, nõrgendasid koostööd peagi. 1919. aasta alguses oli ainus Leedu poliitik, kes võib-olla veel Suur-Leedust unistas, Leedu paguluse tähtis tegelane Euroopas ja Leedu iseseisvuse nimel peetava poliitilise võitluse aktiivne osaline Juozas Gabrys. See ekstreemne poliitik, kes pärast õpingute lõpetamist Pariisis elas Šveitsis, kavandas I maailmasõja ajal koostöös Saksamaa salateenistusega Poolast suurema territooriumiga Leedut. Tema läbirääkimised Poola poliitikutega 1918. aasta lõpul lõppesid kiiresti ning halvad suhted kaasmaalastega said takistuseks tema poliitilisele

³⁶ 42e rapport, 08.01.1920, AMAEF, Lituanie, 5, 11; 45e rapport, 29.01.1920, AMAEF, Lituanie, 29; 49e rapport, 01.03.1920, AMAEF, Lituanie, 54e rapport, 26.04.1920, AMAEF, Lituanie, 116; 56e rapport, 12.05.1920, AMAEF, Lituanie, 133.

³⁷ 51e rapport, 17.03.1920, AMAEF, Lituanie, 5, 96.

mõjule kodumaal. Reboul tundis Gabryst isiklikult, kuid ei saanud Leedus temale toetuda.³⁸

Teoreetiliselt sõltus Suur-Leedu moodustamise võimalus Poola ja Nõukogude Venemaa vahelise sõja tulemustest ning Poola ja Leedu suhetest. Pärast sõjalisi kokkupõrkeid 1919. aasta maist septembrini oli raske loota, et Leedu soostub moodustama ühise riigi Poolaga. Oleks isegi keerule ette kujutada, kui hoolikalt pidanuks olema läbi mõeldud ja teostatud leedulaste köitmine seesuguse tiheda koostöö toetuseks, mis nende ettekujutuses oleks olnud ohu allikas. Leedu iseseisvuse ideoloogilise põhjenduse tähtsad osad olid leedu keel, traditsiooniline talupojakultuur ja katoliku usk, mis eristasid Leedu riiki nii Poolast kui ka Valgevenest. Valitsuse nõusolekul kaitses Leedu delegatsioon Pariisi rahukonverentsil teadlikult kontseptsiooni riigist, mille territooriumi elanike valdav osa oli leedukeelne.

Prantsuse valitsus võttis kuulda Prantsusmaa sõjalise missiooni ja Leedu ajutise asjuri Pariisis Oscar Milosz-Milašiuse üleskutseid Leedu tunnustamiseks *de facto*. Kahepoolsete suhete tugevdamisest oli huvitatud ka Leedu peaminister Ernestas Galvanauskas, kes oli I maailmasõja ajal elanud mõne aasta Prantsusmaal. Ta arvas, et head poliitilised, majanduslikud ja sõjalised suhted Prantsusmaaga aitavad kaitsta Leedu huve Pariisis. 1920. aasta jaanuaris moodustati uus Prantsusmaa valitsus, mille pea- ja välisministriks sai Alexandre Millerand. Tema püüdis vähendada Poola ja Leedu vahelisi pingeid. Prantsuse poliitikud kordasid sageli, et Leedu iseseisvust tunnustatakse, kui seal valitakse ja hakkab tööle tõeline parlament. Võib öelda, et sellest lubadusest peeti kinni: Leedu Asutav Kogu kogunes Kaunases 15. mail 1920. Ainult veidi varem, 11. mail, teatas Prantsuse peaminister oma kirjas Milosz-Milašiusele Leedu valitsuse tunnustamisest *de facto*.³⁹

³⁸ Bukaitė, *Lietuvos*, 33, 36, 37, 51. Gabryse kohta vt lähemalt: Eberhard Demm, „Vabastamine propaganda abil: Juozas Gabrys ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918,“ *I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused* = *Great war in Eastern Europe – different experience, different memories*, Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian yearbook of military history 5 (11) (2015): 119–140. (Toim.)

³⁹ Millerand à Milosz, 11.05.1919, AMAEF, Lituanie, 5, 126.

Uudis Pariisist rõõmustas Rebouli ja ta rõhutas jälle, et tänu Millerandi valitsuse heatahtlikule otsusele paranesid kahe maa suhted veelgi.⁴⁰ Peagi tegi ta ettepaneku ilma pikemata tunnustada Leedut ka *de jure*.⁴¹ Prantsusmaa polnud aga kiirustamisest huvitatud ning ootas Poola ja Nõukogude Venemaa vahelise sõja lõppu.

Ajutisest lõpliku otsuseni

1. septembril 1919 sai Leedu valitsus Moskvast noodi ettepanekuga alustada rahuläbirääkimisi. Peljates kahjustada suhteid Antandi riikidega, ei kiirustanud Leedu teatama Moskvale oma nõusolekust. Alles 31. märtsil 1920, mõni aeg pärast Galvanauskase Pariisis-käiku ja konsultatsioone Millerandiga, mille käigus ta veendus, et Prantsusmaa ei kavatse olla ei selle vastu ega Leedut karistada, teatas Galvanauskas oma nõusolekust läbirääkimistel osaleda. Maikuus Moskvast alanud läbirääkimised kulgesid väga pingelises õhkkonnas.

Mai lõpus, kui Punaarmee hakkas lahingutes oma vastaste vastu ülekaalu saavutama, otsisid Antandi riikide valitsused võimalusi Poola armee tugevdamiseks. Prantsusmaa sõjalise missiooni juht Leedus tegi innuka katse lepitada oma asukohariiki naaberriigiga eesmärgiga saavutada sõjaline kokkulepe ja Leedu armee toetus võitlevatele Poola sõduritele. Galvanauskase valitsus arutas mai lõpust juuli alguseni tõsiselt sõjalise koostöö võimalust Poolaga, kui viimane soostuks tunnustama Leedut *de jure* ja Vilniusest loobuma.⁴² Kuigi Prantsusmaa sõjalised missioonid mõlemas riigis tegid suuri jõupingutusi, soostus Poola alles 4. juulil tunnustama Leedut *de facto*. Reboul avaldas kohe kahtlust, kas niisugune tema arvates hilinenu ja mittetäisväärtuslik otsus veenab Leedu valitsust minema kahe riigi sõjalisele koostööle.

⁴⁰ 57e rapport, 26.05.1920, AMAEF, Lituanie, 5, 146.

⁴¹ 61e rapport, 16.06.1920; Champonnois, Schramm, „Francuska misja“, 239.

⁴² Voldemaras Lietuvos atstovybei Paryžiui, 15.05.1920, LCVA, 383.7.77, 178, 179; Reboul à Ministère de la Guerre, 02.06.1920, AMAEF, Lituanie, 5, 178.

Läbirääkimised Moskvast olid lõpusirgel. 10. juulil teatas Leedu uus valitsus, mida juhtis Kazys Grinius, et Leedu jääb Poola-Nõukogude sõjas neutraalseks. 12. juulil kirjutati alla Leedu ja Nõukogude Venemaa rahu-
leping. Vladimir Lenini valitsus nõustus tunnustama Leedu suveräänsust ja ka Leedu soovitud riikidevahelist piiri, tunnustades seega Poola poolt okupeeritud Vilniuse piirkonna Leedule kuuluvaks. Ajaloolaste väitel tähendas Nõukogude Venemaaga sõlmitud kokkulepe Leedu väljaarvamist Prantsusmaa poliitilisest strateegiast ja Moskva poliitilise mõjuvälja liikumise algust.⁴³ Tõsi küll, Prantsusmaa valitsuse reaktsioon oli vaos-
hoitud, nagu ka oletati veel kevadel Leedu ministrite kabineti istungil.⁴⁴ Oma 4. augusti ettekandes Prantsusmaa sõjaministeeriumile rõhutas Reboul isegi, et on veel lootust Kaunase ja Varssavi võimalikule sõjalisele koostööle. Niisugune eeldus oli küll vaevalt põhjendatud.⁴⁵

Peagi selgus, et Leedu oli langenud omamoodi lõksu: Vilniuse val-
lutanud Punaarmee ei kiirustanud selle üleandmisega leedulastele, loo-
tes kiiret võitu sõjas Poolaga. Leedulastel õnnestus Vilnius üle võtta alles
26. augustil, pärast tuntud „imet Visla jõel“, kui Poola armee oli juba
saavutanud ülekaalu Punaarmee üle. Prantsuse sõjalise missiooni juht
Reboul, jälgides Leedu ja Nõukogude Venemaa habrast ja usaldamatut
koostööd, tegi kiirustava järelduse, et kahe riigi suhted on *excellent*.⁴⁶

1920. aasta august ja september olid Prantsusmaa sõjalisele missioo-
nile rasked. Selgus, et põhiülesande täitmine, Leedu ja Poola lähenda-
mine, on vaevalt et võimalik, rääkimata lähemate riikidevaheliste suhete
sõlmimisest poliitilistel ja sõjalistel läbirääkimistel. Leedu valitsuse ja

⁴³ Česlovas Laurinavičius, *Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis: 1920 m. liepos 12 d. sutarties problema* (Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1992), 163; Frédéric Dessberg, „Éviter la guerre orientale à l'heure de la sécurité collective“, *Des horizons de la politique extérieure française. Stratégie diplomatique et militaire dans les régions périphériques et les espaces seconds (XVIe–XXe siècles)*, sous la dir. de Frédéric Dessberg, Éric Schnakenbourg (Bruxelles: Peter Lang, 2011), 342.

⁴⁴ „Lepingutel, mis on alla kirjutatud tunnustamata riikidega, on ainult territoriaalsete kokkulepete staatus ilma rahvusvahelise õigusliku jõuta“, vt Millerand à Sartiges, „Stipulation du traité de paix entre la Lituanie et des Soviets“, 23.07.1920, AMAEF, Lituanie, 52, 48.

⁴⁵ 68e rapport, 04.08.1920, AMAEF, Lituanie, 44, 133.

⁴⁶ 77e rapport, 06.10.1920, AMAEF, Lituanie, 44, 178, sellega sarnane: 74e rapport, 22.09.1920, AMAEF, Lituanie, 44, 173.

Prantsuse sõjalise esinduse suhted muutusid keeruliseks augusti lõpus, aga võib-olla juba varemgi. Septembris alustas Punaarmee välja tõrjuv Poola armee ka nende piirkondade tagasivallutamist, mida Leedu pidas oma territooriumiks. Prantsuse sõjalise missiooni juht lootis veel, et kahe naaberriigi suhete parandamine on võimalik, ja püüdis mõjutada Poola armeed, et see leedulasi välja ei tõrjuks, kuid tema katsed jäid tulemusteta.⁴⁷

Näib, et Leedu poliitikud mõistsid valesti prantslaste katseid Poolat ja Leedut vahendada. Leedu välisministeerium pöördus korduvalt Leedu ajutise asjuri poole Pariisis, rõhutades, et Rebouli tagasikutsumise saavutamine on hädavajalik. Septembris ja eriti oktoobris eiras Griniuse valitsus avalikult Prantsuse sõjalise missiooni juhti. Võib oletada, et Reboul tundis end Kaunases nurka surutuna, sest vastastikuse heasoovlikkuse puudumise öhkkonnas ei saanud ta enam suhelda Leedu ohvitseridega ega täita missioonile pandud kohustusi.

Reboul kohanes raskesti oma mõju kahanemisega sõjaliste küsimuste vallas. Augustis alustas Riias tööd Prantsusmaa esimese diplomaatilise esinduse juht Balti riikides – peakomissar Anne-Marie Louis de Sarti-ges. Kuu keskel saabus Kaunasesse tema esindaja Lucien Caumeau. Kaks Kaunases tegutsenud Prantsuse ametiisikut ei saanud oma suhetes läbi konfliktideta.⁴⁸

Poola nõudmisel ja Rahvasteliidu vahendusel algasid Poola ja Leedu läbirääkimised kahe riigi vahelise piiri üle. Pärast esimeste kõneluste ebaõnnestumist algasid 29. septembril piirilinnas Suwałkis uued läbirääkimised. 7. oktoobril kirjutasid mõlema poole esindajad alla kokkuleppele, mis käsitles ainult uue demarkatsioonijoone üht osa.

Läbirääkimised katkestas kindral Lucjan Żeligowski niinimetatud mäss ehk tegelikult Poola valitsuse salajane sõjaline operatsioon: 9. oktoobril sisenesid Vilniusesse Poola väed ja hõivasid kogu ala, millelt Punaarmee oli nad alles hiljuti välja tõrjunud. Samal ajal oli Reboul Leedu valitsuse ja Antandi riikide Kaunasesse akrediteeritud esindajate

⁴⁷ 72e rapport, 01.09.1920, AMAEF, Lituania, 44, 151; 74e rapport, 22.09.1920, AMAEF, Lituania, 44, 174.

⁴⁸ Bukaitė, *Lietuvos*, 303.

kokkuleppel saanud Vilniuse ajutise sõjakomandantuuri juhiks. Ta vastutas Leedu asutuste evakueerimise, sõjavangide ja haavatute vahetamise ning leedulastest elanike kaitsmise eest.

Pärast Poola vägede tungimist Vilniusse Reboul ärritus: tema meelest pidi Poola leidma rahumeelse lahenduse ja piirduma diplomaatiliste läbirääkimistega või siis viima oma armee Kaunase peale. Tema arvates „oleks lihtne teostada radikaalne lahendus, mis jääb võimalikuks. [...] Poola katel on praegu unikaalne võimalus konflikt leedulastega lõplikult jõuga lahendada“.⁴⁹ See oli kõige järsum seisukoht Leedu iseseisvuse kohta Kaunases tegutsenud Prantsuse sõjalise missiooni ettekannetes. Juba 1920. aasta oktoobri lõpul naasis Reboul Prantsusmaale. 1921. aasta alguses läks ta erru ja tegi sõjaministeeriumile ettepaneku sulgeda Prantsusmaa sõjaline missioon Leedus, mida 1. märtsil ka tehti.

Järgnevad ettekanded kirjutas juba missiooni ajutine juht leitnant René Cohendet. Tõsi küll, ka tema saatis valitsusele Pariisi oma terava seisukoha Leedu iseseisvuse kohta. Seekord aga ei kritiseeritud mitte ainult leedulasi. 26. jaanuaril 1921. aastal keeldus Prantsusmaa tunnustamast nii Eestit ja Lätit kui ka Leedut. Cohendet' sõnul „olid leedulased mõne päeva leinas otsuse pärast tunnustamine edasi lükata, seejärel aga murtid välja rahulolematuse, meelepaha ja viha“; siiski nimetas ta seda viivitamist „suurepäraseks abinõuks, et sundida leedulasi Poolaga kokkulepet sõlmima“.⁵⁰ Nagu Reboul 1919. aasta kevadel, nii arvas ka Cohendet, et Leedu iseseisvuse juriidilise tunnustamisega ei ole vaja viivitada. Hoolimata sellest venis see kuni 20. detsembrini 1922. aastal.

Kokkuvõte

Prantsusmaa sõjalisel missioonil, mida juhtis kolonelleitnant Célestin Reboul, ei olnud Leedu suveräänsuse küsimuses ühtset seisukohta. Missiooni ettekannetes muutus hinnang sellele paljudest teguritest sõltuvalt.

⁴⁹ 79e rapport, 26.10.1920, AMAEF, Lituanie, 44, 182.

⁵⁰ 93e rapport, 11.02.1921, AMAEF, Lituanie, 6, 222.

Nende seas tuleb märkida valitsuste vahetumist nii Prantsusmaal kui ka Leedus, missioonile pandud poliitiliste ülesannete või poliitiliste eesmärkide saavutamiseks valitud vahendite muutumist, Vene kodusõja, Poola – Nõukogude Venemaa sõja ja Leedu iseseisvuse eest peetud sõjategevuse kulgu, Leedu riiklike institutsioonide kujunemist, Leedu suhteid tegelike ja eeldatavate naaberriikidega ning missiooni juhi eneseteostuse vajadust.

Võib öelda, et kolonelleitnant Rebouli poliitiline sümpaatia Leedu riikluse küsimuses oli funktsionaalne. See oli olemas niikaua, kuni ta lootsis suunata Leedu poliitilist ja sõjalist jõudu Prantsusmaale kasulikus suunas. Rebouli seisukohad peegeldasid ka Prantsusmaa selleaegse poliitilise eliidi suhtumist, mis nägi Leedut kui toetajat ja satelliiti, aga mitte kui täiesti iseseisvat riiki. Prantsusmaa sõjalise missiooni ettekannetest nähtub selgesti, et selle juht nägi Leedu poliitilist saatust mustvalges vastanduses: kahepoolsed suhted kas paranevad või halvenevad peatumatult, Leedu on kas ahvatlev partner ja riik, mille iseseisvust tuleb tunnustada võimalikult kiiresti, või hoopis ebastabiilne ja iseseisvusetu maa, mida peab juhtima Prantsusmaa või Poola.

Ränk poliitiline ebaõnnestumine, mis tabas Rebouli missiooni 1920. aasta oktoobris hoolimata tema esialgsest heasoovlikkusest ja püüdlusest heade kahepoolsete suhete poole, oli samal ajal ka kogu Leedu Vabariigi riikluse formeerumise ja tugevnemise protsessi keerukuse tagajärg. Vastastikuses mõistmises tekkinud probleemide tähtsaks põhjuseks oli Leedu poliitikute suur usaldamatus Prantsuse sõjalise esinduse tegevuse vastu Leedus.

Amatöördiplomaat Reboulil, kes üritas energiliselt lähendada Leedut Poolaga, ei jätkunud ei kannatlikkust ega mõjukust, et teha uus katse pingete alandamiseks kahe järjest rohkem vaenutseva riigi omavahelistes suhetes. Ta asus toetama tugevamat poolt. Kahjuks kinnitas nurjumiste tõttu julguse kaotanud Prantsusmaa sõjalise missiooni juht Leedu poliitikute senini põhjendamatuid kahtlusi ja tugevdas nende usaldamatust Prantsusmaa suhtes, mis muutis kahepoolse poliitilise koostöö keerulisemaks.

Vene keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Prantsusmaa Välisministeeriumi Arhiiv – Prantsusmaa Välisministeeriumi Diplomaatilise Arhiivi Keskus (*Archives du Ministère des Affaires Étrangères de la France – Le Centre des archives diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères de la France*, AMAEF)

Correspondance politique et commerciale, Europe 1919–1940, Lituanie
Guerre 1914–1918, Russie

Leedu Riiklik Keskarhiiv (*Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, LCVA)

383 Užsienio reikalų ministerija

923 Ministrų kabinetas

Publitseeritud allikad

Lietuvos ir Lenkijos santykiai: nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos iki L. Želigowskio įvykdyto Vilniaus užėmimo (1918 m. lapkritis–1920 m. spalį), sud. E. Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012.

Periodika

Lietuva, Kaunas, 1919–1920.

Kirjandus

Alston, Charlotte. „The suggested Basis for a Russian Republic: Britain, Anti-Bolshevik Russia and Border States at the Paris Peace Conference, 1919,“ *History* 91, No. 1 (2006): 24–44.

Bukaitė, Vilma. *Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 m.: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013.

Čepėnas, Pranas. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija 2*. Vilnius: Lituanus, 1992.

Champonnois, Suzanne, Schramm, Tomasz. „Francuzska misja wojskowa la Litwie 1919–1921,“ *Studia Slavica-Posnanensia: Studia Historica* IV (1990): 223–254.

Dessberg, Frédéric. „Éviter la guerre orientale à l'heure de la sécurité collective.“ – *Les horizons de la politique extérieure française. Stratégie diplomatique et militaire dans les régions périphériques et les espaces seconds (XVIIe–*

- XXe siècles), sous la direction de Frédéric Dessberg, Éric Schnakenbourg, Enjeux internationaux 15, 337–351. Bruxelles: Peter Lang, 2011.
- Gaigalaitė, Aldona. *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*. Kaunas: Šviesa, 1999.
- Grodys, Andrius. „Lietuvos politinių partijų užsienio politikos nuostatos 1918–1919 metais: orientacija į Didžiąją Britaniją“, *Lietuvos istorijos studijos* 28 (2011): 60–76.
- Gruzdienė, Estela. „Prancūzijos karinių misijų veikla Lietuvoje 1919–1921 metais“, *Darbai ir dienos* 54 (2010): 55–71.
- Gruzdienė, Estela. *Užsienio valstybių karinės misijos pirmojoje Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.: daktaro disertacija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2011.
- Gueslin, Julien. „La France face aux indépendances baltes de Brest Litovsk à la Conférence de la Paix (1918–1919)“, *Relations internationales* 93 (1998): 53–65.
- Gueslin, Julien. *La France et les pays baltes de 1918 à 1923: Mémoire de maîtrise sous la direction de M. Robert Frank*. Paris: Université de Paris I – Sorbonne Panthéon, UFR d'Histoire, 1996.
- Hovi, Kalervo. *Alliance de revers: Stabilisation of France's Alliance policies in East Central Europe 1919–1921*, Turun yliopiston julkaisu, B, Humaniora 163. Turku: Turun Yliopisto, 1984.
- Hovi, Kalervo. *Cordon sanitaire ou Barrière de l'Est? The Emergence of the New French Eastern Alliance Policy 1917–1919*. Turku: Turun Yliopisto, 1975.
- Laurinavičius, Česlovas. *Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis: 1920 m. liepos 12 d. sutarties problema*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1992.
- Schramm, Tomasz. *Francuskie misje wojskowe w Państwach Europy Środkowej 1918–1938*, Seria Historia 143. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1987.
- Žepkaitė, Regina. *Diplomatija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939*. Vilnius: Mokslo, 1980.
- Žepkaitė, Regina. *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose 1918–1922*. Vilnius: Mintis, 1973.
- Wała, Jadwiga. „Une Pologne forte dans la nouvelle Europe vue par la France: unité nationale et protection des minorités.“ – *La Pologne et Europe: du partage à l'élargissement (XVIIIe–XXIe siècles)*, sous la direction de Georges-Henri Soutou, Isabelle Davion et Jerzy Kłoczowski, 111–118. Paris: Presses de l'université Paris-Sorbonne, 2007.

The attitude of the French military mission (1919–1920) towards the sovereignty of Lithuania

Vilma Bukaitė

At the end of World War I, French politicians identified the declaration of the independence of Lithuania with Germany's efforts to take hold of adjacent territories and expand their sphere of influence. Regardless, the Prime Minister of France and Minister of War Georges Clemenceau decided to respond positively to the request of the Prime Minister of Lithuania Mykolas Sleževičius. The first French temporary diplomatic and military mission arrived in Kaunas on 19 March 1919. Officially, it operated in Lithuania until 1 March 1921. In fact, from September 1920, in Kaunas, this mission was concerned with military cooperation only.

The Mission was obligated to spread information and propaganda, and build up a sense of trust in France within society. In Kaunas, French officers taught military subjects, provided courses in the French language, participated in the training of the Lithuanian Army, attended its sites of preparation for battles and collected intelligence: information about the political situation in Lithuania, its Army and the influence of Germany, Soviet Russia and Great Britain. The Mission tried to work as an intermediate, searching for a peaceful solution to the deep conflict between Lithuania and Poland.

Between 1917 and 1919, the Ministry of Foreign Affairs of France often discussed a small circle of Lithuanian intellectuals seeking independence, whereas the Lithuanian nation was not mature enough for this and, in general, it had lost a great deal of its identity. Therefore, statements about the political motivation and determination of Lithuanians repeated in the regular reports by the Head of the Mission, Célestin Alexandre Reboul, were of great importance. Nevertheless, the complicated and contradictory relationship between this officer and the statehood of Lithuania comes into view. His attitude changed time and again: from distrust and even arrogance at the beginning of the Mission, to attempts to help this Baltic State defend its strategically important issues, recommendations to recognize its independence, the idea of the French protectorate over Lithu-

ania, and finally, to support the Polish military aggression against this Baltic State on October 1920.

One may say that Lieutenant Colonel C. Reboul's political sympathies for the statehood of Lithuania were functional. They existed as long as this officer hoped to steer the political and military potential of Lithuania in a direction beneficial for France. Reboul's position also reflected the attitude of the French political layers at the time to see Lithuania as a contributor and satellite and not a totally independent state.

Keywords: French-Lithuanian relations, Lithuanian War of Independence, Polish-Soviet War, military missions of the Entente countries in Eastern Europe, Polish-Lithuanian conflict

Punaarmee internatsionaalsed väeosad Vene kodusõjas (1917–1922)

Igor Kopõtin

Sissejuhatus

Vanem põlvkond Eestis mäletab veel nõukogude ajal kultiveeritud Vene kodusõja kangelasi, kelle seas oli ka „tulihiingelisi internatsionaliste“. Üks nendest oli Semjon Budjonnõi ratsaväes vene valgete ja valgepoolakate vastu sõdinud horvaat, endise Austria-Ungari armee husaar Oleko (Aleksa) Dundić. Temast tehti mängufilme, kirjutati näidendeid, seiklusromaane ja isegi lasteraamatuid.

Tuntud Eesti publitsist Pekka Erelt viitab ühes oma artiklis Karl Lutsu mälestustele. 1918. aasta novembris Eesti Ajutise Valitsuse haridusministriks nimetatud Luts, kes oli aga bolševike käes vangis, kirjeldab oma viibimist Petrogradi tšekaas detsembris 1918. Seal kuulis ta väidetavalt vahisõdurite saksakeelseid käsklusi. „Vangid ja vahisõdurid alustasid peagi juttu ja nüüd selgus, et vahtkonna sõdurid olid Austria sõjavangid, kes tšekaas olid omale teenistuse leidnud. Neid hinnati seal sellepärast, et nende käest veel polnud vange tee peal ära jooksnud,“ kirjutab Luts.¹

Kuidas sattusid endise Austria-Ungari ja teiste riikide sõjaväelased Punaarmeesse, mis ajendas neid sõdima kaugel Venemaal ja kas neil on olnud kokkupuuteid ka Eestiga?

Teine küsimus puudutab hiinlasi. Populaarses Eesti mängufilmis „Nimed marmortahvil“ (2002) on stseen, kus kohtuvad punaste sekka eksinud eesti õppursõdur ja hiina internatsionalist, kes küsib vene keeles: „Seltsimees, kas me oleme Peterburis? Kas sakslased on kaugel?“ Hiina punasõdureid näidatakse ka Eesti populaarses teleseriaalis „Tuulepealne maa“ (2008) ning hiina internatsionalistidele püstitati sovetiajal

¹ Pekka Erelt, „Pantvangidena Venemaale,“ *Eesti Ekspress*, 23. aprill 2011, 34.

Vapramäe lahingupaigas mälestusmärk. Kui palju meie piirkonna jaoks eksootilise rahva esindajaid oli Eestis Vabadussõja ajal tegelikult ja kuidas nad siia sattusid?

Alljärgnevalt käsitletakse internatsionalistidena neid Punaarmee sõdureid, kes ei olnud 1914. aasta seisuga Vene keisri alamad, välja arvatud soomlased ja poolakad. Soome oli küll Venemaaga personaal-unioonis, kuid Vene sõjaväekohustus sealsetele kodanikele tühistati 1905. aastal.² Ei saa ka unustada Soome vabatahtlikke (jäägreid), kes I maailmasõjas sõdisid Saksa armee ridades Kuramaal Venemaa vastu.³ 18. sajandi lõpul likvideeritud Poola kuningriik – Rzeczpospolita – jagati Venemaa, Saksamaa ja Austria vahel ning poolakad väljaspool Venemaale kuulunud nn Kongressi-Poolat, mis oli nagu Soomegi personaalunioonis Venemaaga, kuid palju tugevama Vene kontrolli all kui Soome, teenisid Saksa ja Austria-Ungari sõjaväes. Kõige tuntumad neist olid Keskriikide poolel sõdinud ja Józef Piłsudski juhitud Poola leegionid.⁴

Internatsionaalsetest väeosadest on kirjutatud mitmes nõukogude ajal ilmunud uurimuses, kuid kõik need kannavad ideoloogilist pitserit.⁵

² Vt lisaks 1901. aasta seadus sõjaväekohustuse asendamisest Soome vürstiriigis: Suomen suuriruhtinamaan asetus-kokoelma, <http://www.mlang.name/arkisto/asevelv-1901.html>, 18. jaanuar 2017.

³ Vt Agilolf Keßelring, *Des Kaisers „finnische Legion“. Die finnische Jägerbewegung im Ersten Weltkrieg im Kontext der deutschen Finnlandpolitik* (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005).

⁴ Vt *Legiony Polskie w czasie Wielkiej Wojny*, toim. Jolanta A. Daszyńska (Łódź: Księży Młyn, 2015).

⁵ *Internatsionalisty: učastie trudjaščixsja stran Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Ėvropy v bor'be za vlast' Sovetov v Rossii, 1917–1920 gg.* (Интернационалисты: участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России, 1917–1920 гг.), koost. Aleksandr Manusevič (Александр Манусевич) (Moskva: Nauka (Наука), 1987); Lev Žarov ja Viktor Ustinov (Лев Жаров, Виктор Устинов), *Internatsional'nye časti Krasnoj Armii v bojax za vlast' Sovetov v gody inostrannojo voennoj intervencii i graždanskoj vojny v SSSR* (Интернациональные части Красной Армии в боях за власть Советов в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР) (Moskva: Voenizdat (Воениздат), 1960); Igor' Krivoguz (Игорь Кривогуз), „Germanskije i avstrijskije voennoplennye (Германские и австрийские военнопленные),“ – *Internatsionalisty; Graždanskaja vojna i voennaja intervencija v SSSR: Ėnciklopedija* (Гражданская война и военная интервенция в СССР Энциклопедия), peatoim. Semen Xromov (Семен Хромов) (Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija (Советская Энциклопедия), 1987).

Internatsionalistidest on viimasel ajal avaldatud aga mõned artiklid ja monograafiad Venemaal⁶ ning Ida- ja Kesk-Euroopas.⁷

Keskriikide sõjavangid ja välismaalased pärast bolševike võimuhaaramist

Seoses panslavismi ideega oli Venemaal suhtumine Austria-Ungari slaavi rahvastesse alati soosiv. Venemaa üritas lõhestada paljurahvuselist Habsburgide impeeriumi, toetades rahvuslikke vastuolusid. Venemaa kindralstaabi hinnangul oli Austria-Ungari armee rahuaja koosseisus 47% slaavlasti, kelle osakaal sõjaaja armees veelgi suurenes. 65 jalaväerügemendist tervelt 35 ja 42 ratsaväerügemendist 13 olid komplekteeritud slaavlastest.⁸ Nendele oli suunatud Vene sõjapropaganda, mis kandis ka vilja. I maailmasõja ajal vahetasid kümned tuhanded slaavlastest Austria-Ungari sõjaväelased poolt ja andsid end vabatahtlikult Vene armeele vangi.

1917. aasta lõpuks viibis Venemaal umbes 5 miljonit välismaalast, kellest umbes 2,2 miljonit olid Keskriikide sõjavangid ja umbes 2,8 miljonit sõjapõgenikud, enamasti Poolast, Balti kubermangudest ja Rumeeniast. Peale sõjavangide oli kodusõja kaosesse langeval Venemaal kümneid tuhandeid välismaa mustatöölisi Pärsiast, Hiinast ja Koreast ning erialaspetsialiste Belgiast, Prantsusmaalt, Soomest, Kanadast ja Itaaliast.⁹

Venemaa vangilaagrites sorteeriti Austria-Ungari sõjavangid rahvuse järgi ja juba 1914. aastal hakati tšehhidest ja slovakkidest moodustama

⁶ Aleksandr Šilov (Александр Шилов), „Privlečenie inostrannyx graždan na voennuju službu v Rossii (Привлечение иностранных граждан на военную службу в России),“ *Военно-исторический журнал* (Военно-исторического журнала) 4 (2010): 31–35.

⁷ Hannes Leidinger, Verena Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr: die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920* (Wien: Böhlau, 2003); Peter Gosztony, *Stalins fremde Heere: das Schicksal der nichtsowjetischen Truppen im Rahmen der Roten Armee 1941–1945*, hrsg. Arbeitskreis für Wehrforschung (Stuttgart, Bonn: Bernard & Graefe, 1991).

⁸ *Vooružennye sily Avstro-Vengrii* (Вооруженные силы Австро-Венгрии), 1. kd (Peterburi: Glavnoe upravlenie General'nogo štaba (Главное управление Генерального штаба), 1912), 6.

⁹ *Graždanskaja vojna*, 235.

esimesi väeüksusi, kellest 1917. aasta kevadel formeeriti Tšehhoslovakkia brigaad, hiljem aga juba kahe diviisiga korpus. Lisaks neile formeeriti Serbia malevad, kuhu arvati kõik lõunaslaavlased, kes seda soovisid.¹⁰

Kuulduse bolševike võimuletulekust võtsid Keskriikide sõjavangid vastu enamasti negatiivselt, sest neile tundus, et nende koju naasmine hakkab seetõttu venima. Väiksem osa sõjavangidest arvas siiski, et uus võim annab neile rohkem vabadust või laseb nad lõplikult vabaks.¹¹ 27. jaanuaril 1918 kirjutas Vladimir Lenin alla dekreedile sõjavangide ja sõjapõgenike keskkolleeegiumi (*Центральная коллегия по делам пленных и беженцев*, *Tsentroplenbež*) loomise kohta, selle ülesandeks sai muu hulgas tegelda Keskriikide sõjavangide küsimusega.¹² 1918. aasta kevadel tühistasid bolševikud vangivõetud Keskriikide ohvitseride privileegid ja vabadused ning neid hakati kohtlema nagu lihtsõdureid. Kui sõjavangilaagrites hakati korraldama bolševistlikku propagandat, siis eraldati ohvitserid sõdurite massist.¹³ Hoolimata Brest-Litovski rahulepingu punktist, mis keelas poliitilise propaganda Keskriikide sõjavangide seas, ja sõjaasjade rahvakomissari Lev Trotski vastavast korraldusest 23. aprillist 1918 tehti mitmes laagris propagandat juba 1918. aastal ja selle korraldamisega tegeleski *Tsentroplenbež*. Samal ajal hakkas sõjavangide värbamisel aktiivselt ja avalikult tegutsema ka Internatsionalistide Föderatsioon, mille esindused olid kuues suuremas sõjavangilaagris. Värbamine kulmineerus 1918. aasta aprillis Moskvas peetud ülevenemaalise sõjavangide kongressiga, millel osales 400 internatsionalisti, kes olevat esindanud 520 000 sõjavangi. Saadikute seas olid tuntud Austria-Ungari sotsialistid Adolf Ebenholz, J. Lipka, Bela Kun ja František Beneš ning endine Austria-Ungari alam Karl Radek.¹⁴

Vladimir Lenin märkis 1918. aastal bolševike propagandatöö tähtsust Keskriikide sõjavangide seas ja avaldas lootust, et bolševiseerunud

¹⁰ Šilov, „Privlečenie inostrannyx graždan,“ 34.

¹¹ Georg Wurzer, *Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg* (Göttingen: V & R Unipress, 2005), 451–452.

¹² *Ibid.*, 454–455.

¹³ *Ibid.*, 478–479.

¹⁴ Reinhard Nachtigal, *Rußland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918)* (Freiburg: Bernhard Albert Greiner, 2003), 312–313.

sõjavangid toimivad nagu „bolševismi pisikud“. Naastes kodumaale Kesk- ja Ida-Euroopa uutesse riikidesse, pidid nad kaasa viima kommunistliku maailmavaate, mis lihtsustaks maailmarevolutsiooni levikut.¹⁵

„Internatsionalistid“ Vene kodusõjas

Keskriikide, eriti aga Austria-Ungari sõjavangide kaasamine Vene kodusõtta algas 1918. aasta hiliskevadel Siberis Tšehhoslovakkia korpuse üles-tõusuga.¹⁶ Siberi sõjavangilaagrites viibinud saksakeelsed sõjavangid, kes pidasid tšehhe vaenlasteks ja reeturiteks, hakkasid internatsionalistidena Punaarmeesse astuma. Toetus punastele sõltus sõjavangilaagrist, eriti laagri rahvuslikust koosseisust ja laagri asukohast.¹⁷ Siiski oli veendunud internatsionaliste Keskriikide sõjavangide seas võrdlemisi vähe. Enamik Punakaardi või Punaarmee teenistusse astunud tegi seda pragmaatilistel kaalutlustel: et saada süüa ja liikuda kodumaale lähemale. Kuna Austria-Ungari sõjavangide toitlustamine ja elutingimused Vene sõjavangilaagrites olid palju halvemad kui Saksa ja isegi Türgi sõjavangidel, oli just nende osakaal internatsionalistide seas suurem.¹⁸

¹⁵ Žarov ja Ustinov, *Internacionalnye časti Krasnoi Armii*, 138; *Internacionalisty: učastie trud-jaščixsja*, 5.

¹⁶ Tšehhoslovakkia korpus moodustati Venemaal 1917. aastal tšehhidest ja slovakkidest Austria-Ungari sõjavangidest ja ülejooksikutest, kes avaldasid soovi sõida Keskriikide vastu. 1917. aasta sügisel kavatseti Tšehhoslovakkia korpus kikkuleppel Tšehhi rahvusnõukogu juhi Tomáš Masarykiga mööda Transsiberi raudteed Vladivostokki evakueerida ja viia sealt meritsi lääne-rindele Prantsusmaal. 1918. aasta veebruaris, kui Lev Trotski oli katkestanud Brest-Litovski rahuläbirääkimised Keskriikidega, alustasid Saksamaa ja Austria-Ungari pealetungi, mis sundis Nõukogude Venemaad alla kirjutama rasketel tingimustel rahulepingu ja muu hul-gas takistama Tšehhoslovakkia korpuse saatmist läänerindele. Bolševike katse desarmeerida Tšehhoslovakkia korpust kutsus esile tšehhide-slovakkide relvastatud vastupanu, mis kulmi-neerus ulatusliku pealetungiga punaste vastu Tomskist Samarani. Tšehhoslovakkia korpus mängis Vene valgete poolel olulist rolli sõjategevuses Siberis ja Kaug-Idas kuni 1920. aastani. Vt lisaks: David Bullock, *The Czech Legion 1914–20* (Oxford: Osprey Publishers, 2008); Joan McGuire Mohr, *The Czech and Slovak Legion in Siberia, 1917–1922* (Jefferson, North Carolina: McFarland, 2012).

¹⁷ Wurzer, *Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland*, 493–495.

¹⁸ *Ibid.*, 495.

Dekreet Punaarmee loomise kohta kuulutas internatsionalismi põhimõtet, mis pidi toetama sotsialistlikku revolutsiooni Euroopas. 1918. aasta suvel hakkasid vene bolševikud ja internatsionalistide komiteed 89 Punaarmee formeerimispunktis (kokku oli neid 400) formeerima internatsionaalseid väeosi. Internatsionaalsete üksuste formeerimise ja täiendamise tegeles esialgu Punaarmee internatsionaalsete üksuste formeerimise valitsus, mis asendati 1919. aasta septembris VK(b)P välismaiste gruppide keskföderatsiooni sõjaväekomisjoniga (*военная комиссия Центральной федерации иностранных групп РКП(б)*), mis asus Serpuhhovis Moskva kubermangus (hiljem Kiievis ja Moskvas).¹⁹ Esimeste internatsionaalsete väeosade hulgas olid Petrogradis loodud Soome Punakaardi salk, kaks revolutsioonilist pataljoni rumeenlastest ja moldaavlastest Odessas ning üks poolakate revolutsiooniline pataljon Minskis.²⁰

Internatsionaalsete väeosade formeerimise eest vastutanud juhtorganites mängis algul juhtivat rolli tuntud Ungari kommunist Bela Kun, hiljem aga Slavojar Častek ja Imre Kovač. Komisjoni kuulusid ungarlaste, sakslaste, tšehhide-slovakkide, rumeenlaste ja lõunaslaavlaste kui endiste Keskriikide sõjavangide suuremate rahvusrühmade rahvuslikud sektioonid. Internatsionaalseid väeosi formeeriti Punaarmee üksuste koosseisutabelite järgi. Kõik vabatahtlikud välismaalased suunati väeosade täiendamiseks Kaasanisse Punaarmee reservarmee juhataja staapi.²¹

Kodusõja vältel formeeriti ka internatsionaalseid väeosi, kus võisid teenida korraga kuni kümne rahvuse esindajad.²² Saksa ja Austria-Ungari sõjavangide seast värvatud vabatahtlikud sõdisid Vene kodusõjas

¹⁹ *Graždanskaja vojna*, 633; *Partijno-političeskaja rabota v Vooružennyx Silax SSSR 1918–1973 gg. Istoričeskij očerk* (Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР 1918–1973 гг.: исторический очерк), toim. Aleksei Epišev (Moskva: Institut voennoj istorii Ministerstva oborony SSSR, Voenizdat (Институт военной истории Министерства обороны СССР, Воениздат), 1974), 51.

²⁰ *Partijno-političeskaja rabota v Vooružennyx Silax SSSR*, 51.

²¹ Vasilij Kolyčev (Василий Колычев), *Partijno-političeskaja rabota v Krasnoj Armii v gody Graždanskoi vojny 1918–1920* (Партийно-политическая работа в Красной Армии в годы гражданской войны, 1918–1920) (Moskva: Nauka (Наука), 1979), 190.

²² Žarov ja Ustinov, *Internacionalnye časti Krasnoi Armii*, 53–61; *Graždanskaja vojna*, 236–237.

valgekaartlaste vastu Ufa all 25. kütidiviisi 1. internatsionaalses polgus ning Kiievi all Denikini ja Mahno vägede vastu 1. internatsionaalses brigaadis. Mõned sakslased ja austerlased võitlesid isegi Turkestanis 34. kütidiviisi ja 1. Fergana internatsionaalses ratsaväebrigaadis ning soomusrongidel Rosa Luxemburg ja Karl Liebknecht. Enamik neist sattus erinevatel asjaoludel Punaarmee üksustesse koduteel sõjavangist.²³

Esimene ungarlaste üksus oli 1918. aasta suvel formeeritud Moskva internatsionaalne pataljon, millele järgnes Permi internatsionaalne pataljon.²⁴ Tšehhidest formeeriti 1. Penza Tšehhoslovakkia revolutsiooniline polk Jaroslav Strombachi juhtimisel, Slavojar Časteki ja Waclaw Mireki salgad ning 2. Tambovi tšehhi polk.²⁵

Tšehhoslovakkia kommunistide esimeste ülesannete seas oli propagandatöö organiseerimine idarindel eesmärgiga meelitada vene valgete poolel Siberis võitlevaid Tšehhoslovakkia korpuse sõdureid poolt vahetama, ja poliitiline agitatsioon endiste Keskriikide sõjavangide hulgas. Lubaduste seas ei olnud ainult poliitilised fraasid ja loosungid. Neile, kes avaldaksid soovi liituda Punaarmee, lubati suhkrut, vormiirideid, saapaid ja isegi naisi. Ometi jäi Tšehhoslovakkia valgest korpusest ülejooksikute arv kogu kodusõja vältel äärmiselt väikeseks. Nii teenis Penza polgus eri aegadel ainult 200–300 tšehhi, kelle juurde moodustati üks serblaste rood. Saratovi garnisonis oli 400 internatsionalisti, enamasti tšehhid.²⁶ Tšehhidest, slovakkidest ja ungarlastest kommunistid võtsid nõukogude võimu esindajatelt sageli suuri rahasummasid internatsionaalsete väeosade moodustamiseks ja seejärel kadusid jäljetult koos rahaga. Paljud

²³ Krivoguz, „Germanskije i avstrijskije voennoplennye,“ 378, 385–386, 402; Žarov ja Ustinov, *Internacionalnye časti*, 9, 82–84.

²⁴ Žarov ja Ustinov, *Internacionalnye časti*, 75–76; T. Islamov (Исламов), „Vengerskije internacionalisty na zaščite zavoevanij Oktjabrja (Венгерские интернационалисты на защите завоеваний Октября),“ – *Učastie trudjaščixsja*, 258–264, 267.

²⁵ Aleksandr Klevanskij (Александр Клеванский), „Učastie čexoslovackix internacionalistov v bor’be za vlast’ sovetov v Rossii,“ – *Učastie trudjaščixsja*, 200–204.

²⁶ Aleksandra Kaljakina (Александра Калякина), *Poddannye stran – učastnic Četvertnogo sojuza v Saratovskom povolže (1914–1922 gg.) (Подданные стран – участники Четвертного союза в Саратовском Поволжье (1914–1922 гг.))*, kandidaadiväitekirja autoreferaad (Saratovskij gosudarstvennyj universitet imeni N. G. Černyševskogo (Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского), 2013), 21.

Ühe „internatsionalistide“ üksuse formeerimine 1918. aastal.
Mehed kannavad nii Saksa, Austria-Ungari kui ka Vene vorme
(Igor Kopõtini erakogu)

internatsionalistid jäid vahele varguste ja marodöörlusega. Tihti kasutati teenistust Punaarmees ainult selleks, et Vene kodusõja keerisest eluga koju Tšehhoslovakkiasse pääseda. Madala lahinguvõimega Tšehhoslovakkia punaüksusi, nende hulgas ka Strombachi polk, eelistati rakendada talupoegade ja kasakate mässude julmaks mahasurumiseks, kuid mitte rindel. Tšehhoslovakkia internatsionalistide koguarv Punaarmees oli marginaalne, eri aegadel kokku kuni 4000 meest. Nende hulgas oli aga ka veendunud kommuniste, nagu maailmakuulus kirjanik Jaroslav Hašek.²⁷

Mõned üksused formeeriti lõunaslaavi rahvastest, neist suurim oli 1918. aasta augustist 1919. aasta veebruarini Tsaritsõni all tegutsenud

²⁷ Boris Tatarov (Борис Татаров), „Pjat’ funtov saxara i ljuboe količestvo ženšin. Čehoslovackie internacionalisty u krasnux (Пять фунтов сахара и любое количество женщин. Чехословацкие интернационалисты у красных),“ *Rodina (Родина)* 2 (2011): 53–55.

1. Jugoslaavia kommunistlik polk.²⁸ Üksikuid jugoslaavlasi ja bulgaarlasi, aga ka rumeenlasi võitles peaaegu igal Nõukogude Venemaa rindel.²⁹

Aastatel 1918–1920 formeeriti mõned internatsionaalsed üksused soomlastest ja poolakatest, kes pidid sõdima oma rahvuskaaslaste vastu.³⁰ Moskvast formeeriti 1918. aastal Punaarmee 1. internatsionaalne leegion, kuhu kuulusid Venemaale sattunud inglased, ameeriklastest, prantslastest ja itaallastest ülejooksikud, desertöörid ja seiklejad, kes olid enamasti põgenenud lääneriikide ekspeditsioonivägedest. Neid üksusi oli Vene valgete toetuseks saadetud nii Põhja-Venemaale, Taga-Kaukaasiasse, Kagu-Itta kui ka mujale. Prantsuse desertööridest moodustati 1919. aasta mais koguni prantsuse pataljon, mis tegutses Odessa all. Lisaks teenis Punaarmees üksikuid indialasi, pärsulasi, türklasi ja araablasi. Astrahani all võitles 1919. aastal türki rood ja Kesk-Aasias Pärsia internatsionaalne salk.³¹

Üsna palju internatsionaalseid väeosi õnnestus formeerida hiina ja korea töölistest, kes sattusid Venemaale I maailmasõja ajal värvatuna Uurali ja Petrogradi tööstustesse ning Murmanski raudtee ehitusele. Esimese hiina üksusena sõdis 1918. aasta suvel nõukogude võimu eest Põhja-Kaukaasias Pau Ti-Sani (Bao Zisan) pataljon.³² Voroneži kubernangus rakendati valgekaartlaste vastu 21. Moskva kütipolgu hiina koondpataljon. Idarindel sõdisid 29. kütidiviisi 225. hiina kütipolk ja 227. Vladimiri internatsionaalse polgu hiina kütirood. Lõunarindel sõdis

²⁸ *Graždanskaja vojna*, 236; Kolyčev, *Partijno-političeskaja rabota v Krasnoj Armii*, 190.

²⁹ Žarov ja Ustinov, *Internacionalnye časti*, 80–82, 84–93; V. Rožko (B. Рожко), „Rumynskie internacionalisty (Румынские интернационалисты),“ – *Učastie trudjaščixsja*, 300–310; V. Zelenin (B. Зеленин), „Jugoslavskie internacionalisty (Югославские интернационалисты),“ – *Učastie trudjaščixsja*, 330–336.

³⁰ Žarov ja Ustinov, *Internacionalnye časti*, 99; Sergei Poltorak (Сергей Полторак), „Petrogradskie internacionalisty (Петроградские интернационалисты),“ *Rodina (Родина)* 2 (2011): 60–61; Žarov ja Ustinov, *Internacionalnye časti*, 95–97; Aleksandr Manusevič (Александр Манусевич), „Poľskie internacionalisty (Польские интернационалисты),“ – *Učastie trudjaščixsja*, 163–164, 170.

³¹ Kolyčev, *Partijno-političeskaja rabota v Krasnoj Armii*, 205; Žarov ja Ustinov, *Internacionalnye časti*, 101–104.

³² Mixail Kamenskix (Михаил Каменских), *Kitajcy na srednem Urale v konce XIX – načale XXI v. (Китайцы на Среднем Урале в конце XIX – начале XXI в.)* (Peterburi: Mamatov (Маматов), 2011), 122–129.

33. Kubani diviisi 292. Derbenti kütipolgu hiina pataljon. Ka Kaug-Ida Vabariigi relvajõududes võitles umbes 1000 hiinlast.³³

Kokku formeeriti Vene kodusõja ajal Punaarmees 250 internatsionaalset väeosa, mille isikkoosseisu kuulusid suuremalt jaolt endised Kesksriikide sõjavangid. 1918. aasta oktoobris teenis Punaarmees ligikaudu 50 000 välismaalast, kokku võis internatsionaalsetest väeosadest aga läbi käia umbes 200 000–250 000 välismaalast.³⁴ Saksa ajaloolase Georg Wurzeri hinnangul olid 60–70% internatsionalistidest ungarlased, mida ta põhjendab Ungaris puhkenud ulatusliku revolutsiooni ja välisriikide interventsiooniga.³⁵ Internatsionaalne sõjaväekomisjon likvideeriti 1920. aasta alguses, kui suurem osa välismaalasi lahkus Nõukogude Venemaalt ja suundus koduriikidesse. Kuigi kõik internatsionaalsed väeosad saadeti pärast Vene kodusõda laiali, nägi 1922. aasta sõjaväeteenistuse seadus ette võimaluse välismaalastel vabatahtlikult Punaarmee teenistusse astuda.³⁶

„Internatsionalistid“ ja Eesti

Mitte ühtegi endise Austria-Ungari sõjavangidest formeeritud Punaarmee väeosa ei ole kasutatud otseselt Eesti vastu, välja arvatud üksikuid internatsionaliste. 1920. aasta sügisel viibis Eesti sõjaväe sõjavangilaagris Pääskülas vangivõetud punaarmeeelaste seas vähemalt kaks austerlast ja mõned ungarlased. Neile võisid lisanduda veel kümme üle rindejoone tulnud endist Austria-Ungari sõjaväelast, kes paigutati samuti sõjavangilaagritesse.³⁷

Hiina internatsionalistide võitlusest Eesti vägede vastu Vabadussõjas on teada ainult üks juhtum. Nimelt saabus 13. jaanuaril 1919 Petrogradi kubermangust Valka eriotstarbelise miini-purustusbrigaadi 1. divisjon, mille koosseisus oli kolm roodu, kokku umbes 250–300

³³ Žarov ja Ustinov, *Internatsionalnye časti*, 40, 62–66.

³⁴ Kolyčev, *Partijno-političeskaja rabota v Krasnoj Armii*, 190.

³⁵ Wurzer, *Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte*, 493.

³⁶ Šilov, „Privlečenie inostrannyx graždan,“ 34.

³⁷ Eesti Vabariigi vangilaagreis viibinud Saksa, Austria ja Ungari sõjavangide nimekiri, 1920, ERA.957.11.145, 2–40.

hiinlast venelastest instruktorite juhtimisel. Väeosa võis olla formeeritud Petrogradis sealse hiina salga sõduritest. Hiinlaste roodud allutati Läti punastele küttidele, kes kavatsesid peale tungida Tõrva-Kärstna suunal.³⁸ Eestlaste üks esimesi kokkupõrkeid punahiinlastega toimus Elva all, kus võeti vangi kaks hiinlast. 27. jaanuaril astus Eesti soomusrongi nr 2 desant punastega Keeni raudteejaamas lahingusse, kus nende kätte sattus punaste ešelon. Lahingus osalenud lipnik Tõnis Kinti mälestuste järgi põlesid kõik hiinlased „koos oma varustusega“ maha kolmes vagunis.³⁹

Huvitaval kombel tekkis pärast Tartu rahu sõlmimist Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel 2. veebruaril 1920 olukord, kui iseseisev Eesti oli ainuke legaalne aken Nõukogude Venemaa ja Euroopa vahel. Sellepärast pöördus kohe pärast rahu sõlmimist Eesti valitsuse poole endise Austria-Ungari sõjavangide komisjoni esimees Hans Mayerhöfer Moskvast palvega sõlmida leping, mis võimaldaks umbes 150 000 endisel Saksa ja Austria-Ungari sõjavangil naasta koju Eesti kaudu. Leping sõlmiti Taani konsulaadi vahendusel ning kuni 1920. aasta lõpuni läbisid kümned tuhanded endised Austria-Ungari sõjavangid transiidina Eesti Vabariigi ala. Vastutasuks selle eest nõudis Eesti Austrialt Eesti Vabariigi tunnustamist *de facto*.⁴⁰

Kuigi Austria-Ungari sõjavangide transportimine läbi Eesti on üsna hästi dokumenteeritud ja need materjalid on hoiul Eesti Rahvusarhiivis, vajab küsimus täiendavat uurimist. Teiste hulgas läbis endise sõjavangina Eesti ka maailmakuulus tšehhi kirjanik Jaroslav Hašek. Austria-Ungari sõjaväe kapralina langes ta 1915. aastal venelaste kätte vangi ja tulise internatsionalistina sõdis hiljem Vene kodusõjas punaste poolel, teenides 5. armee propagandaosakonnas ja Baškiiria rahvusüksustes. Eestit läbinud Austria-Ungari sõjavangide nimekirjadest, mida säilitatakse Eesti Rahvusarhiivis, Hašeki nime leida ei õnnestunud. Nagu ta hiljem

³⁸ *Soomusrongide diviis Vabadussõjas*, koost. Eduard Laaman (Tallinn: Grenader, 2009), 151, 166.

³⁹ Edvin Reinvaldt ja Tõnis Kint, *Soomusrong nr. 2 Vabadussõjas. Soomusronglaste mälestused* (Tallinn: Menu Kirjastus, 2009), 106–107; *Eesti Vabadussõda 1918–1920*, 2. kd, koost. A. Traksmäe jt (Tallinn: Mats, 1997), 416–418.

⁴⁰ Küsimus vajab edaspidi põhjalikumat uurimist. Vt nt Taani konsulaat Eesti välisministeeriumile, 14. veebruar 1920, ERA.957.11.294, 32–36.

ise kirjutas, reisis kommunist Hašek varjunime all ja valedokumentidega.⁴¹ Siiski avaldas ta mõned mälestuskatked Eestist ühes följetonis, mis ilmus Tšehhoslovakkias 1921. aastal ja avaldati hiljem ideoloogilistel kaalutlustel mõnevõrra redigeerituna ka NSV Liidus. Hašek kirjutas, et ta tegi Punaarmee propagandat baškiiride rahvusüksustes muu hulgas ka 1919. aastal Jamburgis (tänapäeval Kingissepp), kui baškiirid võitlesid Narva rindel Eesti vägede vastu. Baškiire ja teisi Punaarmee rahvuslike üksuste liikmeid nimetas ta „kõrilõikajateks“⁴² ja kritiseeris teravalt nii kodanlikku Eestit kui ka rahvusvahelist Punast Risti endiste sõjavangide väärkohtlemise eest.

Kokkuvõte

Välismaalaste teenimine Punaarmees Vene kodusõja aastatel oli üsna märkimisväärne nähtus Vene ajaloos. Inimeste liikumine ja ümberpaigutamine tööliste ja sõjavangide näol I maailmasõja ajal tõi Venemaale hulga välismaalasi, kes jäid alanud revolutsiooni ja sellele järgnenud kodusõja tõttu olukorra pantvangi. Kuigi Punaarmeesse astunud välismaalaste seas oli veendunud kommuniste, sattus internatsionaalsetesse väeosadesse ka mehi, kes enamasti otsisid võimalust võimalikult ruttu kodumaale pääseda, aga ka juhuslikke seiklejaid ja avantüriste. Internatsionaalsete väeosade rakendamine lahingutegevuses oli kõige tõhusam Punaarmee tagalapiirkonnas nõukogudevastaste mässude mahasurumisel, sest välismaalastel puudusid isiklikud seosed kohalike elanikega. Välismaalastest moodustatud üksustest kõige võimekamad olid just ühe rahvuse liikmetest formeeritud väeosad; mitmerahvuseliste üksuste probleemiks oli tihti ühise keele puudumine. Maailmarevolutsiooni idee teostamise edasilükkamine ja välismaalaste pidev äravool viis internatsionaalsete väeosade laialisaatmiseni. Võib arvata, et välismaalasi

⁴¹ Jaroslav Gašek (Ярослав Гашек), „Vozvraščenie (Возвращение),“ – *Rassказы. Fel’etony (Рассказы. Фельетоны)* (Ufa: Baškirkское knižnoe izdatel’stvo (Башкирское книжное издательство), 1983), 348.

⁴² *Ibid.*, 348–349.

ajendas Vene kodusõjas osalema tihti ainult soov saada süüa, riideid ja peavarju ning jõuda elusalt kodumaale. Tõeliselt ideelisi internatsionaliste oli väga vähe.

Teisalt võib ideeliste välismaalaste osalust Vene kodusõjas vaadelda ka kui maailmarevolutsiooni juhtide ja sõjaväeliste ülemate lahingukarastust. Kodumaale naastes pidid internatsionalistid tegutsema oma riikide vastu ning NSV Liidu kaasabil propageerima kommunistlikku riigikorda. Vene kodusõjas osalenud internatsionalistidest kasvasid 1930. aastateks silmapistvad kommunistlikud tegelased, kes võtsid osa Hispaania kodusõjast (1936–1939), kus paistsid silma nii organisatorite kui ka innukate väejuhtidena. Mõned tuntumad Hispaania internatsionaalsete brigaadide ülemad olid võrsunud Vene kodusõjast. Nende seas olid näiteks endised Austria-Ungari sõjavangid ja internatsionalistid „kindral Kléber“ (Manfred (Moses) Stern) ja „kindral Lukács“ (Ungari kirjanik Máté Zalka, õieti Béla Frankl). Pärast II maailmasõda juhtisid endised internatsionalistid kommunistlike režiimide kehtestamist Jugoslaavias (Josip Broz Tito, kes oli Jugoslaavia president kuni oma surmani 1980. aastal), Ungaris (Mátyás Rákosi ja Imre Nagy) ning Tšehhoslovakkias (Klement Gottwald).

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Rahvusarhiiv (RA)

ERA.957 Välisministeerium

Õigusaktid

Suomen suuriruhtinamaan asetus-kokoelma, 1901, <http://www.mlang.name/arkisto/asevelv-1901.html>, 18. jaanuar 2017.

Kirjandus

Bullock, David. *The Czech Legion 1914–20*. Oxford: Osprey Publishers, 2008.

Eesti Vabadussõda 1918–1920. 2. kd, koost. A. Traksmaa jt. Tallinn: Mats, 1997.

Erelt, Pekka. „Pantvangidena Venemaale.“ *Eesti Ekspress*, 23. aprill 2011.

- Gašek, Jaroslav (Гашек, Ярослав). „Vozvraščenie (Возвращение),“ – *Rasskazy. Fel'etony (Рассказы. Фельетоны)*, 348–362. Ufa: Baškirkское knižnoe izdatel'stvo (Башкирское книжное издательство), 1983.
- Gosztony, Peter. *Stalins fremde Heere: das Schicksal der nichtsowjetischen Truppen im Rahmen der Roten Armee 1941–1945*, hrsg. Arbeitskreis für Wehrforschung. Stuttgart, Bonn: Bernard & Graefe, 1991.
- Internacionalisty: učastie trudjaščixsja stran Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Ėvropy v bor'be za vlast' Sovetov v Rossii, 1917–1920 gg.* (Интернационалисты: участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России, 1917–1920 гг.), koost. Aleksandr Manusevič (Александр Манусевич). Moskva: Nauka (Наука), 1987.
- Islamov, T. (Исламов, Т.). „Vengerskie internacionalisty na zaščite zavoevanij Oktjabrja (Венгерские интернационалисты на защите завоевании Октября).“ – *Internacionalisty: učastie trudjaščixsja stran Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Ėvropy v bor'be za vlast' Sovetov v Rossii, 1917–1920 gg.* (Интернационалисты: участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России, 1917–1920 гг.), koost. Aleksandr Manusevič (Александр Манусевич). Moskva: Nauka (Наука), 1987.
- Kaljakina, Aleksandra (Калякина, Александра). *Poddannye stran – učastnic Četvertnogo sojuza v Saratovskom povolž'e (1914–1922 gg.)* (Подданные стран – участники Четвертного союза в Саратовском Поволжье (1914–1922 гг.), kandidaadiiväitekirja autoreferaat. Saratovskij gosudarstvennyj universitet imeni N. G. Černyševskogo (Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского).
- Kamenskix, Mixail (Каменских, Михаил). *Kitajcy na Srednem Urale v konce XIX – načale XXI v.* (Китайцы на Среднем Урале в конце XIX – начале XXI в.). Peterburi: Mamatov (Маматов), 2011.
- Keßelring, Agilolf. *Des Kaisers „finnische Legion“. Die finnische Jägersbewegung im Ersten Weltkrieg im Kontext der deutschen Finnlandpolitik.* Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005.
- Klevanskij, Aleksandr (Клеванский, Александр). „Učastie čexoslovackix internacionalistov v bor'be za vlast' sovetov v Rossii.“ – *Internacionalisty: učastie trudjaščixsja stran Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Ėvropy v bor'be za vlast' Sovetov v Rossii, 1917–1920 gg.* (Интернационалисты: участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть

- Советов в России, 1917–1920 гг.*), koost. Aleksandr Manusevič (Александр Манусевич). Moskva: Nauka (Наука), 1987.
- Kolyčev, Vasilij (Колычев, Василий). *Partijno-političeskaja rabota v Krasnoj Armii v gody Graždanskoj vojny 1918–1920* (Партийно-политическая работа в Красной Армии в годы гражданской войны, 1918–1920. Moskva: Nauka (Наука), 1979.
- Krivoguz, Igor' (Кривогуз, Игорь). „Germanskije i avstrijskie voennoplennye (Германские и австрийские военнопленные).“ – *Internacionalisty; Graždanskaja vojna i voennaja intervencija v SSSR: Ėnciklopedija* (Гражданская война и военная интервенция в СССР Энциклопедия), peatoim. Semen Xromov (Семен Хромов). Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija (Советская Энциклопедия), 1987.
- Legiony Polskie w czasie Wielkiej Wojny*. Ed. Jolanta Daszyńska. Łódź: Księży Młyn, 2015.
- Leidinger, Hannes, Moritz, Verena. *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr: die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920*. Wien: Böhlau, 2003.
- Manusevič, Aleksandr (Манусевич, Александр). „Pol'skie internacionalisty (Польские интернационалисты).“ – *Internacionalisty: učastie trudjaščixsja stran Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Ėvropy v bor'be za vlast' Sovetov v Ros-sii, 1917–1920 gg.* (Интернационалисты: участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России, 1917–1920 гг.), koost. Aleksandr Manusevič (Александр Манусевич). Moskva: Nauka (Наука), 1987.
- Mohr, Joan McGuire. *The Czech and Slovak Legion in Siberia, 1917–1922*. Jefferson, North Carolina: McFarland, 2012.
- Nachtigal, Reinhard. *Rußland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918)*. Freiburg: Bernhard Albert Greiner: Freiburg, 2003.
- Partijno-političeskaja rabota v Vooružennyx Silax SSSR 1918–1973 gg. Istoričeskij očerok* (Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР 1918–1973 гг.: исторический очерк), toim. Aleksei Epišev (Алексей Епишев). Moskva: Institut voennoj istorii Ministerstva oborony SSSR, Voenizdat (Институт военной истории Министерства обороны СССР, Воениздат), 1974.
- Poltorak, Sergei (Полторак, Сергей). „Petrogradskie internacionalisty (Петроградские интернационалисты).“ *Rodina* (Родина) 2 (2011): 58–61.

- Reinvaldt, Edvin ja Kint, Tõnis. *Soomusrong nr. 2 Vabadussõjas. Soomusronglaste mälestused*. Tallinn: Menu Kirjastus, 2009.
- Rožko, V. (Рожко, В.). „Rumynskie internacionalisty (Румынские интернационалисты).“ – *Internacionalisty: učastie trudjaščixsja stran Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Ėvropy v bor'be za vlast' Sovetov v Rossii, 1917–1920 gg.* (Интернационалисты: участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России, 1917–1920 гг.), koost. Aleksandr Manusevič (Александр Манусевич). Moskva: Nauka (Наука), 1987.
- Soomusrongide diviis Vabadussõjas*, koost. Eduard Laaman. Tallinn: Grenader, 2009.
- Šilov, Aleksandr (Шилов, Александр). „Privlečenie inostrannyx graždan na voennuju službu v Rossii (Привлечение иностранных граждан на военную службу в России),“ *Voennno-Istoričeskij žurnal* (Военно-исторического журнала) 4 (2010): 31–35.
- Zelenin, V. (Зеленин, В.). „Jugoslavskie internacionalisty (Югославские интернационалисты).“ – *Internacionalisty: učastie trudjaščixsja stran Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Ėvropy v bor'be za vlast' Sovetov v Rossii, 1917–1920 gg.* (Интернационалисты: участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России, 1917–1920 гг.), koost. Aleksandr Manusevič (Александр Манусевич). Moskva: Nauka (Наука), 1987.
- Žarov, Lev, Ustinov, Viktor (Жаров, Лев, Устинов, Виктор). *Internacional'nye časti Krasnoj Armii v bojax za vlast' Sovetov v gody inostrannojoj voennoj intervencii i graždanskoj vojny v SSSR* (Интернациональные части Красной Армии в боях за власть Советов в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР). Moskva: Voenizdat (Воениздат), 1960.
- Tatarov, Boris (Татаров, Борис). „Pjat' funtov saxara i ljuboe količestvo ženšin. Čexoslovackie internacionalisty u krasnyx (Пять фунтов сахара и любое количество женщин. Чехословацкие интернационалисты у красных),“ *Rodina* (Родина) 2 (2011): 53–55.
- Vooružennye sily Avstro-Vengrii* (Вооруженные силы Австро-Венгрии), 1. kd. Peterburi: Glavnoe upravlenie General'nogo štaba (Главное управление Генерального штаба), 1912.
- Wurzer, Georg. *Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg*. Göttingen: V & R Unipress, 2005.

International troops of the Red Army in the Russian Civil War (1917–1922)

Igor Kopõtin

The article describes the birth of the international units of the Red Army, and their fighting activity on the fronts of the Russian Civil War. The international units were mainly made up of the prisoners of war from the Austrian-Hungarian Army, but there were also former German and Turkish POWs and even Chinese who had ended up in Russia as labourers recruited during WWI, as well as British, French and even American soldiers who had deserted or been taken prisoner from expedition corps sent against Soviet Russia. One of the reasons for forming the international units was the belief in the imminent world revolution and the hope of using the internationalists in European battles. But the internationalists themselves were motivated to join the Red Army in the hope of reaching their homeland faster and receiving clothing and food. However, the internationalists also included confirmed Bolsheviks who later became Comintern activists and some even leaders of the Eastern Bloc countries after WWII. The international units were not dispatched against Estonia, with the exception of a Chinese unit which fought in south Estonia in 1919. However, a number of former Austrian-Hungarian war prisoners were repatriated to their homeland via Estonia after the conclusion of the Tartu Peace Treaty in 1920.

Keywords: Estonian War of Independence, Russian Civil War, internationalists, world revolution, Jaroslav Hašek, Comintern

Itaalia sõjaline okupatsioon Dalmaatsias 1918–1921

Ühe endise Austria-Ungari keisririigi osa saatus

Carlo Cetto Cipriani

Sissejuhatus

Aadria mere idarannikul asuv Dalmaatsia liideti Rooma impeeriumiga juba 3. sajandil eKr. Keiser Diocletianus (valitses 284–305) jagas impeeriumi kaheks osaks ning Dalmaatsia jäi Ida-Roomasse. Pärast Lääne-Rooma langemist oli Dalmaatsia alates 481. aastast Itaalia kuninga Odoakeri võimu all, pärast Odoakerit valitses seda idagoodide kuningas Theoderich. Seejärel oli Dalmaatsia Bütsantsi provints (õieti sõjaline haldusüksus ehk teema).

7. sajandil, kui Ida-Euroopasse tungisid avaarid ja slaavlased, jäi Dalmaatsia ainult Aadria mere idaranniku nimeks, sest avaarid purustasid roomlaste rajatud asulad ja sundisid nende elanikke varju otsima saartel või ka Aadria mere ranniku hästi kaitstud mägedes. Sisemaa asustasid suured slaavlaste klannid. Rannikualadel kujunes uus tsivilisatsioon, mille Rooma pärand oli tihedas kontaktis Bütsantsi, aga ka Aadria mere läänekaldaga. Kui Veneetsia hakkas tugevnema, muutusid Dalmaatsia mereröövlid takistuseks merekaubandusele ning aastal 1000 võeti nende vastu ette sõjaretk. Sellest ajast alates langes Dalmaatsia Veneetsia mõju alla. Sealsed elanikud kõnelesid oma uusladina keelt (dalmaatsia keelt) ning nende kombed ja õigus kandsid Rooma traditsiooni. Ehkki nende sidemed Itaaliaga hakkasid nüüd tugevnema, ostis Veneetsia Dalmaatsia Angiò perekonnalt lõplikult ära alles 1409. aastal.

Mõne aja pärast jõudsid Balkanile türklased ning surusid veneetslased saartele ja mõnda ranniku sadamalinna, kuid 17. sajandil vallutas Veneetsia osa Dalmaatsiast tagasi. See oli väga vaene ja hõredalt asustatud

maa, mistõttu Veneetsia võimud soodustasid slaavi perekondade ja klanide sisserännet Bosniast. Siis ei olnud elanike etniline kuuluvus veel probleemiks ega olnud ka pärast 1797. aastat, kui Veneetsia langes algul Prantsusmaa ja hiljem Austria võimu alla – elanikud jaotusid vastavalt seisusele ja usule. Linnades läksid maalt tulnud inimesed aegamisi üle itaalia keelele ja võtsid üle linnakodanike kombesid.

19. sajandi keskel hakkasid mõned maapiirkondadest linnadesse asunud inimesed rääkima, et Dalmaatsia (nagu ka Istria ja Trieste) on slaavi alad. Neid ideid toetas osa katoliku vaimulikkonnast, eriti mõned piiskopid, kes rahastasid horvaatiastamist Sise-Horvaatia diötseesi rahaga. Pärast 1866. aastat toetas ka Viini keskvalitsus slaavlaste võitlust piirkonnas elavate itaallaste vastu. 19. sajandi kiire majanduslik areng meelitas Dalmaatsia linnadesse palju töölisi Bosniast. Itaallaste osakaal rahvastikus vähenes aegamisi ka seetõttu, et paljud linnaelanikud läksid Veneetsiasse ja Triestesse algul majanduslikel, hiljem aga juba ka poliitilistel põhjustel. Kohalikel valimistel survestasid võimud elanikke hääletama horvaadi parteide poolt, esines ka valimispettust. Näiteks 1882. aasta Spalato valimiste ajal seisis sadamas Austria-Ungari laevastik, mille suurtükid olid suunatud linnale. Seetõttu läks üks linnavalitsus teise järel horvaatide partei kätte. Uute linnavõimude esimeste sammude seas oli itaalia koolide sulgemine ja üleminek horvaadi keelele ametiasutustes. Nii muutus Dalmaatsia 19. sajandi teisel poolel itaallaste ja slaavlaste visa võitluse tandriks. Kui Dalmaatsia itaallased esialgu veel austasid Austria-Ungari seadusi ja võimu, hakkasid nad alates 19. sajandi lõpust ootama Itaalia anneksiooni, mis võimaldaks nende kultuuri ja traditsioonide säilimise.

I maailmasõja lõpul okupeerisid Itaalia kuninglik armee ja kuninglik laevastik vastavalt 1915. aastal Antandi riikidega sõlmitud Londoni lepingule¹ Trentino piirkonna, Venezia Giulia² ja osa Dalmaatsiast.

¹ Londoni leping (it k *Patto di Londra*) kirjutati alla 1915. aasta aprillis, kui Itaalia otsustas liituda Venemaa, Suurbritannia ja Prantsusmaaga sõjas Austria-Ungari vastu. Itaalia alustas sõjategevust 24. mail 1915; alles 1916. aastal kuulutas Itaalia sõja ka Saksamaale.

² Tänapäeval kaks Itaalia autonoomset piirkonda: Trentino-Alto Adige (Trentino ja Lõuna-Tirol, pealinn Trento) ning Friuli Venezia Giulia, pealinn Trieste. (*Toim.*)

Leping andis Itaaliale õiguse okupeerida sõja lõpus need territooriumid, sest enamik sealseid elanikke olid itaallased nii keele kui ka kultuuri poolest. Sõjategevus Itaalia ja Austria vahel lõppes ametlikult 4. novembril 1918 kell 15.00. Pärast 24. oktoobril sõja viimase, Vittorio Veneto lahinguga alanud pealetungi jõudis Itaalia sõjavägi piirideni, mis olid Antandi liitlastega Londoni lepingus kokku lepitud.

Dalmaatsia asukoht Itaalia suhtes oli mõnevõrra teistsugune kui Trentinol ja Venezia Giulial. Itaaliast Dalmaatsiasse pääseda oli maitsi palju keerulisem, lihtsaim viis sinna jõuda oli meritsi. Seega sai ülesande okupeerida Dalmaatsia osa Londoni lepinguga Itaaliale määratud piirides Itaalia kuninglik laevastik. Dalmaatsia keskus Zara³ okupeeriti enne ametlikku vaherahu, kui seal maabus üks Itaalia laevastiku alus kapten Felice de Boccardi juhtimisel koos rühma meremeeste ja karabinjeeride (*Reali Carabinieri*) üksusega.⁴ Samal päeval vallutati ka Meleda, Lagosta ja Curzola⁵ saar ning järgnevatel päevadel okupeeriti Dalmaatsia ülejäänud linnad ja saared. Detsembris saatis kuninglik armee Dalmaatsiasse lisauksusi, okupatsioonijõudude komplekteerimine sai läbi 1919. aasta kevade lõpuks.

Samal ajal alustas Antant Pariisis rahvusvahelist rahukonverentsi rahulepingute tingimuste üle. Kuid I maailmasõja käigus oli muutunud nii mõndagi: Ameerika Ühendriikide president Woodrow Wilson oli avaldanud 1917. aastal oma 14 punkti ja lükanud tagasi idee Dalmaatsia annekteerimisest Itaalia poolt. Ta pooldas jõuliselt slaavi rahvuslaste ideed, kes olid küll kuni sõja lõpuni võidelnud Austria-Ungari armees, ent kuulutasid viimasel hetkel välja autonoomia ja ühtsuse Serbiaga ning nõudsid, et kogu Aadria mere idarannik peab saama lõunaslaavlaste uue riigi, Jugoslaavia osaks. Ajalooliselt olidki Aadria mere idaranniku alad paljukultuurilised. Seal elasid itaallased, slaavlased (slopeenid, horvaadid ja serblased), ungarlased, albaanlased ja juudid, aga ka teised Habsburgide impeeriumi rahvad, ning piirkonniti oli ühe või teise rahva osakaal

³ Tänapäeval Zadar Horvaatias. Liideti Jugoslaaviaga pärast II maailmasõda. Artiklis on kasutatud itaaliakeelseid nimesid, nagu need olid kasutusel ka Austria-Ungaris. (*Toim.*)

⁴ *Zara nel cinquantenario della redenzione: 4 novembre 1918–1968* (Ancona: Libero Comune di Zara in esilio, 1969), 33 jj.

⁵ Tänapäeval Mljet, Lastovo ja Korčula Horvaatias. (*Toim.*)

erinev. 19. sajandi keskel deklareerisid slaavi intellektuaalid, et kogu Aadria mere idarannik oli slaavi ala ja elanikud, kes sellega ei nõustu, on *kodumaa reeturid* või vähemalt veidrikud, kellele meeldivad võõramaa kombed ja keel. Loomulikult ei olnud sellega nõus itaalia keelt kõnelevad elanikud. Pärast 1866. aastat hakkas Viini keskvoim toetama slaavlaste vastu, mistõttu muutusid viimased irredentistideks, kes soovisid nende asuala liitmist Itaalia kuningriigiga.

Linnades ja mõnes suuremas külas olid enamuses itaallased, slaavlaste jällegi moodustasid enamuse osa suuremate külade ja maapiirkondade elanikest. Väitlus nende alade elanike rahvusliku kuuluvuse üle oli alanud juba varakult, 19. sajandi esimesel poolel, ja võimendus, kui Viini keskvoim asus tugevasti slaavlaste toetama. Enne I maailmasõda oli itaallastest ja slaavlastest elanike vahel terav konflikt. Dalmaatsias oli surve itaallastele eriti tugev ja inimeste hulk, kes end itaallasteks tunnistasid, oli 1918. aastaks kiiresti kahanenud.⁶

1918. aastal nimetati admiral Enrico Millo Dalmaatsia sõja- ja tsiviilkuberneriks. Ta astus ametisse novembri keskel ja oli kuberner kuni 1920. aasta detsembrini. Tema esimeseks ülesandeks oli majanduselu ja ühiskonna taastamine, sest sõda oli viinud elanikud nälja piirile. Seejärel oli hädavajalik lõpetada konflikt rahvusküsimuse pärast ja anda Dalmaatsia itaallastele võimalus rääkida oma keeles, väljendada oma tundeid ja avada itaaliakeelsed koolid.

Sõjalisest vaatepunktist teostati okupatsioon piisava hulga jõududega ja et sõjalisi ohtusid ei lisandunud, võis Itaalia valitsus alates 1919. aasta suvest vägesid vähendada; 1919. aasta märtsis alanud ühe õhuväeüksuse paigutamine Zara lähiste peatati.

Elanikud olid normaalset majandus- ja ühiskondlikku elu alustades kahevahel: ühelt poolt elasid nad uues ilmas, kus ei olnud enam Habsburgide impeeriumi, teiselt poolt aga vaevas neid mure piirkonna tuleviku pärast. Versailles' rahukonverents näis mitte nõustuvat Itaalia anneksiooniplaanidega. Tegelikult ei reguleerinud 1919. aasta 10. septembril

⁶ Head analüüsi rahvastevahelistest suhetest Aadria mere idarannikul vt Egidio Ivetic, *Un confine nel Mediterraneo: l'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300–1900)* (Roma: Viella, 2014).

alla kirjutatud Saint Germaini rahuleping Austria-Ungari ja Antandi vahel Dalmaatsia staatust. Aadria piirkonna staatus jäeti Itaalia ja SHS-i – Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriigi ehk Jugoslaavia – kahepoolse lepingu otsustada. Leping kirjutati alla 10. novembril 1920. Seejärel evakueeris Itaalia valitsus nelja kuu jooksul Dalmaatsiast oma üksused ja asutused, jättes meeleheitlikku olukorda kõik Dalmaatsia itaallased, kes tahtsid oma kodust põgeneda, et vältida väga tõenäolist tagakiusamist uute valitsejate poolt.

Samal ajal pidid sõjaväeüksused korraldama ümberpaigutamise ning kuninglikul laevastikul tuli aidata tsiviilelanikel lahkuda oma elamutest uutesse elukohtadesse Itaalia eri osades.

1918. aasta november

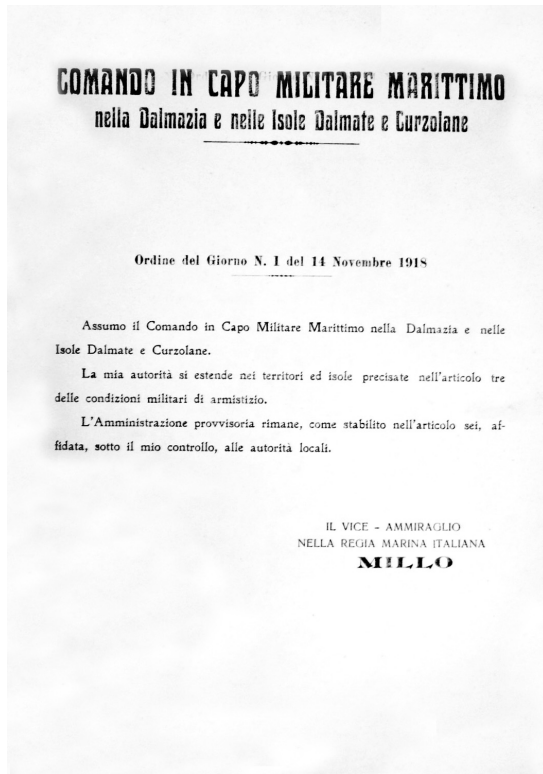
1917. aastal purustas Austria armee Caporetto⁷ juures Itaalia armee ja surus itaallaste rinde tagasi kuni Piave jõeni. Seal rajasid itaallased kuningas Vittorio Emanuele III karmil käsul uue kaitseliini. 24. oktoobril 1918 alustasid itaallased Piave rindelt oma viimast pealetungi selles sõjas, mis on tuntud kui Vittorio Veneto lahing. Austerlased ei suutnud vastupanu osutada ning saatsid oktoobri lõpus parlamentääridega vaherahuettepaneku. Tulevahetus tuli lõpetada 4. novembril kell 15.00 ja austerlased pidid kokkulepitud piirile tagasi tõmbuma.⁸ Itaalia sõjavägede ülemjuhatus (*Comando Supremo*) tahtis enne tulevahetuse ametlikku lõpetamist okupeerida nii palju alasid kui võimalik. See oli lihtne Trentinos Alpides ja Venezia Giulia piirkonnas kirdes – need territooriumid olid kohe teisel pool rindejoont ja Itaalia üksustel tuli nende hõivamiseks lihtsalt kiiresti edasi liikuda. Trento hõivati 3. novembril ning Bolzano ja Gorizia linn⁹ 7. novembril. Aadria mere idaranniku linnadesse jõudmine nõudis

⁷ Tänapäeval Kobarid Sloveenias. (*Toim.*)

⁸ Itaalia valitsus kooskõlastas relvarahu tingimused enne Antandi liitlastega. Lepiti kokku, et Itaalia okupeerib Austria territooriumi kuni 1915. aasta Londoni lepinguga kokkulepitud piirideni.

⁹ Vastavalt Lõuna-Tirolis ja Itaalia idapiiril. (*Toim.*)

*Viitseadmiral Enrico
Millo korraldus teatega
tema nimetamise
kohta Dalmaatsia
ranniku mereväe-
ja tsiviilkuberneriks.
14. november 1918.
Itaalia Sõjalaevastiku
Ajaloos Arhiiv*

veidi rohkem aega. Selleks et hõivata need alad enne ametliku vaherahu jõustumist, pidi Itaalia laevastik vedama maaväe Triestesse, mis vabastati 3. novembril, ning Rovignosse ja Polasse.¹⁰

Dalmaatsia asend oli teistsugune. See oli pikk maariba Aadria mere rannikul ja maad mööda oli sellele raske juurde pääseda, sest puudusid nii teed kui ka raudteed, samuti ei olnud selles piirkonnas relvarahu kookulepet. Kõige lihtsam oli Dalmaatsiasse jõuda meritsi ja jällegi anti ülesanne piirkond okupeerida kuninglikule laevastikule.

Niisiis väljus 4. novembri varahommikul Veneetsiast Zara poole kolmest laevast koosnev sihtüksus, igaühe pardal üks rühm Arezzo jala- väebrigadist. Ülesõidu käigus pörkasid kaks laeva kokku ja üks pidi teise

¹⁰ Tänapäeval Rovinj ja Pula Horvaatias. (Toim.)

sleppi võtma. Nüüd jätkas reisi Zara poole ainult hävitaja Regia Torpediniera 55 AS, mis jõudis pärale umbes 14.30.¹¹ Enamik linnaelanikke ootas itaallasi sadamas, valitses hauavaikus. Üksus maabus ja kapten de Boccard, kes oli määratud linna mereväekomandandiks, palus linnapealt Itaalia lippu, et heisata see raekojale. Luigi Ziliotto, kes oli olnud linna-pea kuni 1916. aastani, kui austerlased olid sundinud ta tagasi astuma, ja kes oli uuesti ametis 31. oktoobrist, vastas: „Lipp juba lehvib.“ Kapten de Boccard läks raekotta ja kuulutas Tema Majesteedi Itaalia kuninga nimel linna okupeerituks.

Linna hõivamine sujus probleemideta, sest itaallased moodustasid enamiku elanikest. Ainult mõned väikesed laialisaadetud Austria-Ungari armee sõdurite rühmad ilmusid ootamatult välja ning palusid linnaelanikelt toiduaineid ja tarbeesemeid. Tundus, et maapiirkondades moodustavad talupojad relvastatud üksusi, ning 7. novembril saabusid Itaalia lisajõud hävitajal Audace.

Samal päeval, 4. novembril, hõivasid Itaalia Brindisi sadamast lähtunud mereväelased ja jalaväerühmad Meleda, Curzola, Lagosta ja Lissa¹² saare.¹³ Järgnevatel päevadel viidi Dalmaatsia okupeerimine lõpule, kuid esialgne hoog vaibus. Loomulikult on tänapäeval teada, et Itaalia laevastik oli võimeline rohkemaks, ka juba oktoobri lõpus, kuid eelkõige tuli pärast esialgseid hõivamisi Itaalia kohalolek stabiliseerida.

Samal ajal, oodates tulevase rahukonverentsi otsuseid, seadis Itaalia sisse Trentino, Venezia Giulia ja Dalmaatsia tsiviilvalitsuse.

Kindral Armando Diaz, Itaalia armee kindralstaabi ülem, määras oma 19. novembri 1918. aasta dekreediga nimetatud kolme territooriumi kubernerideks vastavalt kindralid Guglielmo Pecori Giral-di ja Carlo Petiti di Roreto ning admiral Enrico Millo.¹⁴ Nende ülesandeks oli „... kuningliku sõjaväe ülemjuhatusel järelevalve tsiviilteenistuse ja kohaliku võimu asutuste üle nende piirkonnas lisaks võimule, mis vastavalt

¹¹ *Zara nel cinquantenario*, 36 jj.

¹² Tänapäeval Vis Horvaatias. (*Toim.*)

¹³ *Le Occupazioni adriatiche* (Roma: Ufficio del capo di stato maggiore della R. Marina, 1932), 117 jj.

¹⁴ Ester Capuzzo, *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana: legislazione e amministrazione a Trento e Trieste (1918–1928)* (Milano: Giuffrè, 1992), 32–33.

kehtivatele seadustele kuulus Austria asevalitsejale kui poliitilise võimu esindajale kohapeal; viimased vastutasid ka avaliku julgeoleku eest ning pidid täitma sõjaväevõimude kõiki korraldusi.¹⁵

Samal päeval kehtestas Itaalia valitsus sõjaaja seaduste alusel määruse (*Circolare n. 5000*), mis lubas kuberneridel anda välja seaduse jõuga haldusmäärusi.¹⁶

Kuningliku sõjaväe ülemjuhatus tsiviilasjade peasekretäri 29. novembril 1919 allkirjastatud dokument andis juhtnöörid nende inimeste kohtlemiseks, kes võisid vaidlustada Itaalia okupatsiooni.¹⁷ Probleem oli muret tekitav Bolzano piirkonnas, kus suurem osa elanikest kõneles saksa keelt, ning slaavi keeli kõnelevates piirkondades Venezia Giulia, Gorizia provintsis ja Dalmaatsias. Viimases oli probleem suurem kui Venezia Giulia, sest Dalmaatsia oli okupeeritud ainult osaliselt. Veel enam, hoolimata sellest, et paljud Dalmaatsia osad ei olnud Itaalia okupatsiooni all, oli provintsipealinn Zara, mis oli itaallaste valduses, siiski kogu piirkonna keskuseks.

Pärast keiser Karl von Habsburgi 16. oktoobri 1918. aasta manifesti (*Vöckermanifest*) asutati enamikus Dalmaatsia linnades koostöös Zagabria (Zagrebi) keskkomiteega kohalikud Jugoslaavia komiteed. Zagabria keskkomitee muutus peagi millekski Horvaatia valitsuse taoliseks. Spalato¹⁸ piirkondlik komitee sai oma korraldused Zagabriast ja nimetas ametisse hulga tsiviilametnikke. Loomulikult ei tahtnud Itaalia võimud ja Dalmaatsia itaallased Itaalia okupatsiooni all olevatel aladel neid ametnikke tunnustada, kuid neil ei olnud võimu peatada horvaadi ametnike tegevust Dalmaatsia okupeerimata osas. Seal aga keeldusid itaallastest

¹⁵ Itaalia keeles: ... *per delegazione del Comando Supremo [del Regio Esercito] funzioni di controllo sulla gestione dei servizi civili Il controllo sulle amministrazioni locali, nell'ambito della circoscrizione loro assegnata, oltre a quelle che, secondo le norme vigenti nei rispettivi territori, spettavano già ai luogotenenti austriaci quale autorità politica provinciale e regionale; sovrintendevano inoltre alla sicurezza pubblica ed eseguivano le direttive impartite dall'alto organo militare.*

¹⁶ Ester Capuzzo, „In vista dell'annessione. I pieni poteri e la legislazione di guerra,“ – Capuzzo, Ester, *Dall'Austria all'Italia: aspetti istituzionali e problemi normativi nella storia di una frontiera*, Quaderni di Clio 10 (Roma: La fenice, 1996), 53–75.

¹⁷ Capuzzo, *Dal nesso asburgico*, 237–242.

¹⁸ Tänapäeval Split Horvaatias. (Toim.)

Dalmaatsia elanikud horvaatide endi nimetatud ametnikke tunnustamast, sest rahvusvahelist kokkulepet Dalmaatsia tuleviku kohta ei olnud veel sõlmitud. Nagu näha, oli olukord Dalmaatsias ajal, kui admiral Millo nimetati kohalikuks kuberneriks, väga komplitseeritud.

Itaalia okupeeritud Dalmaatsia osas hakkasid itaallased end vabana tundma, kuid slaavlased olid ärritatud – Horvaatia ja Sloveenia olid saanud autonoomia ning slaavlased tahtsid võimu üle võtta ka itaaliakeelsestes või kakskeelsetes Dalmaatsia piirkondades, keeldudes allumast okupatsioonivõimudele. Dalmaatsia selles osas, mis ei olnud Itaalia armee okupatsiooni all, kukutas Serbia armee koos Antandi riikide väiksemate üksustega, mis enamasti koosnesid kohalikes sadamates seisvate Antandi riikide sõjalaevade meeskonnaliikmetest, osa Jugoslaavia komiteedest, sest ametlikult olid need alad Antandi okupatsiooni all. Itaalia üksused saadeti ainult CATTAROSSE,¹⁹ kus need vaid mõneks kuuks liitusid Antandi üksustega. Novembri keskel kuulutasid slaavlased Dalmaatsia Serbia poolt annekteerituks ja nõudsid, et tsiviilametnikud annaksid vande Serbia kuningale. Spalato, Ragusa²⁰ ja Cattaro itaaliakeelsetele kodanikele tähendas see suuri probleeme ja neid hakati ähvardama.

Kuid pöördugem tagasi sõjaväelise okupatsiooni juurde.

Dalmaatsiasse saabunud admiral Millo teadis juba, et temale alluvad väed on väikesed, koosnedes Savona jalaväebrigaadist ning mõnesajast karabinjeerist ja Itaalia tolliameti tollivalvurist,²¹ lisaks kaks pataljoni mereväelasi. Need üksused pidid valvama 220 km pikkust vahevahuga kehtestatud piiri ning 6500 km² suurust ebaühtlaselt liigendatud territooriumi, mis koosnes saartest, mägedest ja tasandikest, kus olid viletsad või olematud teed ning kus elas laialipillutatult umbes 150 000 inimest, kellest osa ei olnud Itaalia okupatsiooni üle sugugi rõõmsad.

Esialgu saadeti sõjalaevade meeskonnad väikeste rühmadena tugevuseks maaväe garnisonidele, mis paiknesid sadamates ning mandriosa

¹⁹ Tänapäeval Kotor Montenegrös. (*Toim.*)

²⁰ Tänapäeval Dubrovnik Horvaatias. (*Toim.*)

²¹ *Reali Carabinieri* oli ja on ka tänapäeval Itaalia sõjaväepolitsei, millel on ka tsiviilpolitsei ülesanded, samal ajal kui *Regia Guardia di Finanza* oli ja on tolliamet, majandus- ja maksundusküsimuste spetsialiseerunud politseiüksus.

ja saarte tähtsamates linnades. 26. novembril kirjutas admiral Millo ülemjuhatusesele ja palus enda käsutusse diviisistaabi koos kolme jalaväebrigaadi, ratsarügemendi, nelja mägisuurtükkipatarei ja soomusautode rühmaga ning täiendust karabinjeeridele ja tollivalvuritele, samuti raudteepioneeride üksust, kes juhiks ronge. 30. novembril saigi 24. diviis koos Taranto ja Gaeta jalaväebrigaadide ning väiksemate üksustega korralduse asuda teele Veneetsiast Dalmaatsia poole. Nad saabusid Sebenicosse²² 8. detsembril. Samal ajal tuli Albaaniast Dalmaatsiasse Barletta jalaväebrigaadi 138. jalaväerügement. Detsembri lõpus palus Millo lisavägesid, kuid sai juurde ainult kolm rügementi. Ta lootis saada oma alluvusse ka õhuväeüksuse ning andis 1919. aasta märtsis korralduse alustada maandumisraja ehitamist Zemonicos²³ Zarast ida pool.

1919. aasta mais tuli lisatäiendus I armeekorpuse 66. diviisist – umbes tuhat Bari jalaväebrigaadi meest. Need aga saadeti koju juba 1919. aasta septembris ja seega jäi ainult 24. diviis.

Okupatsiooniväele tegid muret Itaalia uue valitsuse 1919. aastal antud korraldus vähendada sõjaväe isikkoosseisu, et kärpida sõjalisi kulutusi, aga ka pidevad teated Serbia armee või horvaatide maakaitseväge²⁴ võimalikest rünnakutest, viimased tahtsid survestada itaallasi eriti seetõttu, et diplomaatilised läbirääkimised Pariisi rahukongressil ei jõudnud tulemusteni. Sõjaväe isikkoosseisu vähendamine kahandas Itaalia armee tegutsemisvõimet just sel ajal, kui okupeeritud aladel oleks olnud vajalik suurem sõjaline kohalolek.

Veel enam, 1919. ja 1920. aastal tabasid kogu Euroopat, sealhulgas Itaaliat, kommunistide korraldatud ülestõusud ning sotsiaalsed ja poliitilised protestimeeleavaldused. Itaalias tõusis 1919. aasta septembris üles rühm ohvitseri tuntud luuletaja Gabriele d'Annunzio²⁵ juhtimisel

²² Tänapäeval Šibenik Horvaatias (*Toim.*)

²³ Tänapäeval Zemunik Donji Horvaatias, mille lähedal on Zadar-Zemuniki lennuväli. (*Toim.*)

²⁴ Paolo Alatri, Nitti, *D'Annunzio e la questione adriatica (1919–1920)*, I fatti e le idee 18 (Milano: Feltrinelli, 1959), 49, 92–93.

²⁵ Gabriele d'Annunzio (1863, Pescara – 1938, Gardone Riviera) oli oma aja kuulsaim ja tunnustatuim Itaalia luuletaja ja kirjanik. Ta võitles ratsaväeoohvitserina I maailmasõjas ning tegi kaasa mitu kuulsat mereväge- ja lennuväeoperatsiooni.

ja okupeeris Fiume²⁶ sadama Aadria mere kirderannikul. Hoolimata sellest, et enamiku Fiume elanikest moodustasid itaallased, ei okupeerinud Itaalia linna, sest seda ei näinud ette Londoni leping. Fiume okupeerisid hiljem rahvusvahelised üksused, mille koosseisu kuulusid ka Itaalia sõdurid. Peagi aga tekkisid probleemid ja algasid kokkupõrked itaallastest elanike ning Serbia ja Prantsuse üksuste vahel, kes toetasid Fiume väikest horvaadi kogukonda. Pärast veriseid kokkupõrkeid ja Pariisi rahukonverentsi teravaid diskussioone viidi Itaalia sõdurid Fiumest ära. Rühm Itaalia nooremohvitseri aga otsustas kokkuleppel kohaliku itaalia komiteega linna vabastada, mida toetas aktiivselt d'Annunzio, kellest sai Fiumes varsti välja kuulutatud Carnaro Itaalia regentkonna (*Reggenza Italiana del Carnaro*, Kvarneri lahe järgi, mille kaldal see asus) juht. Aktsiooni mõistsid hukka nii teised riigid kui ka Itaalia ja sellest tekkis suur poliitiline probleem Itaalias, mis jagas avaliku arvamuse d'Annunzio poolt ja vastu.

Kõik need asjaolud mõjutasid tugevasti poliitilist elu Dalmaatsias, mille elanikud jälgisid ärevalt rahukonverentsi Prantsusmaal, kus USA president Wilson ja Prantsusmaa esindajad olid vastu Itaalia soovile annekteerida Dalmaatsia (ja Fiume).²⁷

1919. aasta oktoobris, umbes kuu aega pärast d'Annunzio sisenemist Fiumesse valmistati seoses jätkuvate diplomaatiliste läbirääkimistega Dalmaatsia Jugoslaaviale loovutamise üle ette plaane Dalmaatsiast lahukumiseks. See võis osutuda keeruliseks, silmas pidades nii elanikke kui ka osa Itaalia sõjaväelasi. Veel enam, oli võimalik, et rahutusi toetavad ka d'Annunzio üksused Fiumes. Ja just see juhtuski 14. novembril 1919, kui ekspeditsiooniüksus d'Annunzio enda juhtimisel jõudis Zarassee. Admiral Millo suutis d'Annunzio irregulaarväe siiski maha rahustada ja oma käsule allutada ning tõsisemaid tagajärgi sellel aktsioonil ei olnud. Kuid Itaalia võimud Roomas ei mõistnud Millot ja süüdistasid teda sõjaväe

²⁶ Tänapäeval Rijeka Horvaatias (*Toim.*)

²⁷ Prantsusmaa vastuseisust Itaaliale sel perioodil on kirjutanud Itaalia ajaloolane Paolo Alatri oma eespool viidatud raamatus, tsiteerides René Albrecht-Carriéd: „... 1919. a juulis smugeldati suur kogus relvi Prantsusmaalt Jugoslaaviasse ja teistesse Balkani riikidesse, kasutades selleks Itaalia raudteed.“ Alatri, *d'Annunzio e la questione adriatica*, 33.

aukoodeksi rikkumises – nad kahtlustasid, et Millo toetas tegelikult d’Annunziot.

Lõuna-Dalmaatsiat okupeerisid Càttaros dislotseerunud 137. Barletta jalaväerügement ja Antivaris²⁸ paiknenud 1. jalaväerügement, mis kuulusid Antandi Montenegro okupatsiooniväe koosseisu. Càttaro okupeeriti 23. detsembril 1919. aastal ja see oli osa liitlaste plaanist võtta oma kontrolli alla Bocche di Càttaro²⁹, et tagada Austria-Ungari mereväelt rekvireeritud sõjavarustuse turvalisus – Kotor oli üks Austria-Ungari tähtsamaid mereväebaase.

Barletta jalaväebrigaadi ülem kindral Demetrio Carbone oli ühtlasi liitlasvägede juhataja Montenegros ja ootas lisajõude teistest Antandi riikidest. Horvaadid ja serblased protesteerisid ägedalt, sest nemadki olid liikumas Montenegrosse, kus olukord oli segane, ning liitlasvägede kohalolek takistas neil Montenegrot okupeerida. Jugoslaavlaste algatatud rahutused kandsid eesmärki iseseisva kuningriigi moodustamiseks Njegoši dünastia valitsuse all ja selle liitmiseks Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriigiga.

Tabel 1. Itaalia üksused Dalmaatsias

Aeg	Isikkoosseis
15. mai 1919	24 000
1. juuli 1919	29 000 ³⁰
Sügis 1919	Umbes 15 000
27. detsember 1919	12 293
2. märts 1920	Umbes 15 000 ³¹
3. juuni 1920	Umbes 12 000 ³²

²⁸ Tänapäeval Bar Montenegros. (*Toim.*)

²⁹ Tänapäeval Kotori laht. (*Toim.*)

³⁰ Giorgio Rochat, *L'esercito italiano da Vittorio Veneto a Mussolini (1919–1925)*, Storia e società 4 (Bari: Laterza, 1967), 48.

³¹ *Ibid.*, 179.

³² *Ibid.*, 181.

Dalmaatsia okupeerimise kogumaksumus Itaaliale tõusis 1920. aasta veebruariks 115,5 miljoni Itaalia liirini.³³ Teisalt maksis Albaania okupeerimine, sealhulgas I maailmasõja aeg, kokku 1385 miljonit liiri, mis tähendab, et Dalmaatsia okupatsioon maksis keskmiselt 5,5 miljonit, Albaania okupeerimine aga 14,5 miljonit liiri kuus.³⁴

Peale probleemide, mis olid seotud piirkonna kaitse tagamisega serblaste ja horvaatide võimalike rünnakute vastu, pidi admiral Millo korraldama ka tsiviilasju ning kaitsma kohalikke itaallasi slaavlaste vägivalla eest, eriti väljaspool okupeeritud territooriumi. Tsiviilvalitsust korraldas *Ufficio Affari Civili* (tsiviilasjade amet), mida juhtis *cavaliere* Aldo Ricci³⁵, kes saabus Dalmaatsiasse 30. novembril 1918. Tema amet arendas tänu sõjaväelisele toetusele kogu piirkonna tsiviilsektorit ning majanduslikku ja ühiskondlikku elu.³⁶

Järk-järgult tõrjus admiral Millo Jugoslaavia rahvuskomiteed haldusvõimu teostamiselt kõrvale. See ei olnud lihtne, sest paljud Zaras asuva kohaliku omavalitsuse kõrgemad ametnikud toetasid slaavlaste ja omavalitsus teostas oma võimu kogu Dalmaatsias vaatamata sellele, kas üks või teine paik oli Itaalia valitsuse all või mitte. Kõik tsiviilametnikud säilitasid oma ametikoha,³⁷ välja arvatud need, kes otsustasid Itaalia võimu all olevalt territooriumilt lahkuda. Seda toetasid Horvaatia võimud,

³³ See on umbes 129 miljonit eurot – 1920. aasta Itaalia liir vastas 2015. aastal umbes 1,12 eurole.

³⁴ Rochat, 179–180; andmed on pärit teosest *Relazioni della Commissione parlamentare d'inchiesta per le spese di guerra: 6 febbraio 1923*, 1 (Roma: Tip. della Camera dei deputati, 1923), 562.

³⁵ Sündis Altamuras 1878. aastal, lahkus Dalmaatsias 1921. aasta aprillis. Nagu paljud teisedki Itaalia sõdurid ja ametnikud, abiellus ta Dalmaatsias kohaliku tütarlapsena võttes naiseks Maria Difnico. Hiljem sai temast kuninglik prefekt. Ta lõpetas oma karjääri Itaalia senaatorina ja 1943. aasta suvel, pärast Mussolini tagandamist, sai siseministriks.

³⁶ Vt Bruno Crevato-Selvaggi, „La situazione amministrativa nella Dalmazia occupata. Esempi postali,“ – *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Collana monografica 4, vol. XXIV – N.S. XIII (Roma: Società dalmata di storia patria, 2002), 157–196.

³⁷ Admiral Millo kirjutas 23. juunil 1920 mereväeministrile ja sõjaministrile, uute provintside keskbüroole (*Ufficio Centrale Nuove Provincie*) ja kuningliku mereväe staabiülemale, kurtes, et kohtus oli „ohtlik hulk kompromiteerivaid dokumente. Enamik selle kohtu ametnikke kuulus Jugoslaavia parteisse, nagu ka provintsinõukogu ametnikud ...“ Sõjalaevastiku Ajaloo Arhiiv (*Archivio Storico Marina Militare*, ASMM), Fondo cronologico, b. 1765.

kes moodustasid alates 1919. aasta algusest Spalatos Zara valitsusega paralleelse provintsivalitsuse, et anda inimestele võimalus mitte alluda administratsioonile Zaras ja itaallastele.

Millo andis Dalmaatsia itaallastele ja nende parteile sõnavabaduse ja poliitilise tegutsemise vabaduse, kuid tegelik võim jäi sõjaväevõimudele, kes püüdsid võita ka slaavlaste sümpaatiat, jagades toiduaineid ja põllumajandusinventari. Itaallaste teine tähtis tegevusvaldkond oli miinitõrje. Austerlaste paigaldatud miinid olid rannikumeres senini alles ja ohustasid nii tsiviil- kui ka sõjalaevade meresõitu. Merekaubandus ja kalapüük oli tsiviilelanike levinuim tegevusala, mistõttu miinid olid suurim takistus tavapärase elu juurde tagasipöördumisele. Kuninglik laevastik tegi miinijahtijate flotillile ülesandeks tegutseda vastavalt täpsetele plaanidele kogu Itaalia kontrolli all oleval alal ja ka väljaspool seda,³⁸ Antivarist kuni Giuppana³⁹ saareni Ragusa lähedal. Oma okupatsioonitsoonis, eriti Kotori lahes, prantslased sedasama ei teinud.⁴⁰

Majanduselu toetati otseselt: näiteks 1919. aasta jaanuaris, kui Dalmaatsia majandus vajas tugevat toetust, ostsid Itaalia võimud veini 135-lt Sebenico veinitootjalt.⁴¹

See oli osa pragmaatilisest poliitikast, mille eesmärk oli saavutada elanike vähemalt passiivne konsensus okupatsioonivõimudega. Slaavlaste poliitilisi liikumisi ei keelatud ära. Neid suunati austama teistsuguseid ideid, seadusi ja avalikku korda. Jugoslaavlaste rahulolematust itaallaste valitsetud Dalmaatsias vähenes aegamisi, ka sellepärast, et kohalikel horvaadi intellektuaalidel ei olnud reaalselt kontakti elanikega ja nad hakkasid mõistma, et Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriigi arengusuund oli kõike muud kui horvaatidele soodus. 1919. aastal hakati horvaatide poliitilisi liikumisi mõningal määral taga kiusama ning katoliku kirikut õigeusu kiriku huvides kõrvale tõrjuma; peale selle anti Belgradist märku, st korraldusi, et suhteid itaallastega tuleks parandada.

³⁸ ASMM, fondo cronologico, b.1515, sf. *Dragaggio in Dalmazia*.

³⁹ Tänapäeval Šipani Horvaatias. (*Toim.*)

⁴⁰ *Ibid.*, sõjalaevastiku staabiülema kiri, 28. oktoober 1920.

⁴¹ Millo kiri 15. jaanuarist 1919 ja järgnevad mereväeministeeriumi toimikud, ASMM, fondo cronologico, b. 1765.

Põhja-Dalmaatsias ületas sõjaline okupatsioon Arbe ja Cherso saarel⁴² Londoni lepinguga kokkulepitud piirid. Kohalikud itaallased tundsid end Horvaatia kodanike ähvarduste tõttu otseselt ohustatuna ja palusid abi. Pola mereväebaasi ülem Admiral Umberto Cagni⁴³ saatis nende kaitseks sõdureid.

Planka neemest lõuna pool, Traùs⁴⁴, Spalatos, Ragusas ja Càttaros oli olukord teistsugune.

Dalmaatsia suurim linn Spalato oli möödunud kümnenditel läbi teinud kiire tööstusliku arengu, mis oli sinna meelitanud palju inimesi Bosniast ja Hertsegoviinast. Need olid horvaadid ja Türgi võimude tagakiusamise tõttu 19. sajandil väga rahvuslikult, aga ka Itaalia-vastaselt meelestatud. Veel enam, ka enamik Itaalia-vastaseid horvaate Itaalia võimu all olevast Dalmaatsiast tuli Spalatosse. Niisiis toimusid linnas sageli meeleavaldused nii tuhandete kohalike itaallaste vastu, kes pidid otsima varju oma kodudes ja klubides, kui ka Dalmaatsiat okupeerivate Itaalia sõjaväevõimude vastu. Oldi arvamusel, et pärast Austria kokkuvarisemist on igaühel vabadus avaldada meelt vastavalt oma rahvuslikele tunnetele. Niisiis, kui 9. novembril 1918 sisenesid sadamasse kaks Prantsuse laeva, panid Spalato itaallased oma akendele Itaalia lipud ja kogunesid sadamasse, et tervitada Itaalia liitlasriigi sõjaväelasi. Nende suurimaks üllatuseks reageeris Spalato rahvuskaart karmide abinõudega. Rahvuskaartlased tungisid majadesse, lüües mõnikord isegi ukseid eest, et võtta maha Itaalia lipud, mille nad seejärel linna peaväljakul ära põletasid. Varem Austria-Ungari mereväkke kuulunud laeva kapten liitus jugoslaavlastega ja ähvardas pommitada mereäärseid maju, kui neilt Itaalia lippe maha ei võeta. See oli korduvate vägivaldaaktide algus Spalato itaallaste vastu – rünnati nende kauplusi, nende klubisid ja kõiki, kes tänaval itaalia keeles rääkisid. Spalato võimud, peljates Antandi riikide võimalikku reaktsiooni, esitasid oma vabandused. Samal ajal aga üritasid nad veenda itaallaste kogukonna

⁴² Tänapäeval Rab ja Cres Horvaatias. (*Toim.*)

⁴³ Umberto Cagni (1863–1932) oli varem tuntuks saanud polaaruurijana, kes tegi 1900. aasta kevadel katse jõuda Franz Josephi maa põhjapoolseimalt, Prints Rudolfi saarelt põhjanabale, jõudes poolusele lähemale kui tema eelkäijad: põhjalaiusele 81°46'. (*Toim.*)

⁴⁴ Tänapäeval vastavalt Planjka ja Trogir Horvaatias. (*Toim.*)

juhte, et need deklareeriksid avalikult oma ustavust ja tunnustust Jugoslaavia riigile. Loomulikult said nad eitava vastuse.

18. novembril 1918 nõuti kõigilt riigiametnikelt truudusvannet Serbia kuningale. Itaallased keeldusid, sest ei olnud sõlmitud rahvusvahelist kokkulepet Dalmaatsia tuleviku kohta. Kuni detsembrini kaotasid aga kõik need, kes olid keeldunud, oma ametikoha ja palga. See oli ränk hoop itaalia kogukonnale, mis koosnes enamasti ametnikest, õpetajatest ja kohtunikest.

1919. aasta alguseks oli „Spalato küsimusest“ saanud Dalmaatsia itaallaste ja neid toetavate poliitiliste parteide peamine probleem. Sel ajal soovitati ka laiendada Itaalia vägede okupatsiooni all olevat territooriumi, kuid Itaalia poliitikutel jäi puudu vaprusest, et lasta sõjaväelastel seda teha, sest nad pelgasid võimalikke kokkupõrkeid serblastega. Pärast paljusid teateid itaallaste ahistamisest otsustas admiral Rizzo saata Spalatosse kuningliku laevastiku sõjalaevad – algul Riboty ja hiljem ka Puglia –, et tugevdada linna itaallaste julgeolekut. Riboty oli ühtlasi admiral Ugo Rombo, Antandi riikide Aadria laevastikukomisjoni (*Comitato degli ammiragli per l'Adriatico*) esimehe peakorter. Komisjoni ülesandeks oli menetleda ja hallata Antandi riikide taotlusi endise Austria-Ungari sõjapäe ja mereväe varustusele.

Sõjalaevade kohalolek näis lepitavat Spalato elanikke, kuigi aeg-ajalt, näiteks 1919. aasta 12. jaanuaril ning 24. ja 25. veebruaril, puhkes itaallaste vastane vägivald uuesti.

Rahulikumatel aegadel oletasid mõned Itaalia võimuesindajad, et suur osa Spalato elanikest võiks leppida Itaalia anneksiooniga, pidades silmas hirmu, mida tunti uue Jugoslaavia riigi ees, kus domineerisid serblased, kelle võim horvaatidele ei meeldinud. Näiteks Spalato väike juudi kogukond oli Itaalia suhtes nii hästi meelestatud, et ajaleht Jadran avaldas 24. aprillil 1919 artikli, milles süüdistati juudi kogukonna mõnda liiget ja selle esimeest Altarasi selles, et nad saavad itaallastega hästi läbi, kohtuvad Itaalia ohvitseridega ja käivad itaalia klubides.

Vägivald puhkes taas 1919. aasta septembris. Nagu öeldud, sisenes d'Annunzio 12. septembril Fiumesse. Tema retk oli Dalmaatsias eeskujuks teistele samasugustele: käputäis Traù lähedal asunud Itaalia ohvitseri,

keda kihutas tagant üks sealsete itaallaste liidreid, krahv Nino (Giovanni Antonio) Fanfogna, okupeerisid ööl vastu 23. septembrit kahesaja sõduriga Traù. Uudis jõudis Spalatosse hommikul. Sekkuda kavatsesid nii Serbia kui ka Antandi üksused, mida juhtisid prantslased, kuid admiral Millo suutis sekkumist venitada ja kutsus itaalia löögimehed enne öö saabumist Traùst ära. Seejärel arreteerisid Jugoslaavia võimud hulga itaallasi nii Traùs kui ka Spalatos. Paljud Dalmaatsia itaallased põgenesid, et vältida vangistamist. Vandaalide rühmad said mitme päeva jooksul rüüstata itaallaste omandit Traùs, Riviera delle Castellas⁴⁵ ja Spalatos.

Sellest hetkest alates hakkas Spalatos kasvama vägivald itaallaste vastu. Näiteks 1. novembril 1919 rünnati Neresis Brazza saarel⁴⁶ asuvat klubi Unione Dalmata, ehkki ilma suuremate purustusteta. Pärast järgmist kokkupõrget 27. jaanuaril 1920⁴⁷ toimus kõige tõsisem episood 11. juulil, kui Spalato sadamakail tappis rahvas Itaalia sõjalaeva Puglia komandöri korvetikapten Tommaso Gulli ja itaallasest inseneri Aldo Rossi. Loomulikult tõi see kaasa reaktsiooni paljudes Itaalia linnades. Triestes olid rahutused, mille käigus põletati maha ühele sloveenile kuulunud hotell. Rahutused olid ka Spalatos ja selle ümbruses ning purustati, rüüstati ja peksti, kuid see ei peatanud slaavlaste natsionalistlikku ja solvavat meediakampaaniat Dalmaatsia itaallaste vastu.

Väiksemaid rahutusi ja vägivalda itaallaste vastu oli ka Ragusas ja Càttaros. 1919. aasta augustis ähvardati Dulcigno⁴⁸ Itaalia garnisoni ülemat relvaga, samal ajal kui lähedal asuvas Antivari linnas sai Itaalia sõdur vigastada, kui rünnati raudteed.

Kogu see plahvatusohtlik olukord oli nii samal ajal Ida-Aadria piirkonna tuleviku üle peetavate diskussioonide põhjus kui ka tagajärg. Üks pool, itaallased, tahtsid, et Itaalia annekteeriks kogu Venezia Giulia ja Dalmaatsia. Teine pool, slaavlased (sloveenid ja horvaadid), aga soovisid, et kogu kuni Tagliamento jõeni ulatuv piirkond (mida nad kavatsesid

⁴⁵ Tänapäeval Kaštel – rannikuasulad Trogiri ja Spliti vahel. (*Toim.*)

⁴⁶ Tänapäeval Nerežišća Brači saarel Horvaatias. (*Toim.*)

⁴⁷ Alatri, 427.

⁴⁸ Tänapäeval Ulcinj Montenegros. (*Toim.*)

hakata nimetama Benecijaks ehk Veneetsia Slaaviaks) liidetaks Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriigiga.

Slaavlased, keda toetas Belgradi valitsus, jäid oma positsioonidele kindlaks. Itaalia valitsus toetas Dalmaatsia itaallasi põhimõtteliselt kuni 1919. aasta keskpaigani. 1919. aasta suvel astus peaminister Vittorio Emanuele Orlando tagasi ja uue valitsuse juht Francesco Saverio Nitti nimetas välisministriks Tommaso Tittoni, endise suursaadiku Pariisis, ning asjad muutusid. USA president Wilson oli välja kuulutanud oma 14 punkti ja lükkas otsustavalt tagasi Aadria mere idaranniku, eriti Dalmaatsia itaallaste soovid, sest ta oli veendunud, et piirkond peab saama uue Jugoslaavia riigi osaks.⁴⁹ Oma ideede elluviimiseks avaldas Wilson survet Itaalia valitsusele, ähvardades katkestada sõe ja teravilja tarnimise, mida Itaalia hädasti vajas. Versailles' rahukonverents ei suutnud saavutada kokkulepet Itaalia ja Jugoslaavia seisukohtade vahel ning otsustas Dalmaatsia ja Venezia Giulia küsimuse lahendamise edasi lükata ning jätta see Itaalia ja Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriigi tulevaste omavaheliste kokkulepete lahendamisele. Kõnelused algasid 1919. aasta mais Pallanza linnas Itaalias, kuid neid ei saatnud edu ja kokkulepe lükkus muudkui edasi.

Probleemi lahendamiseks valmistati ette hulk projekte. Üks neist oli kogu Dalmaatsia loovutamine Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriigile koos teatud garantiidega Dalmaatsia itaallastele. Teine plaan oli mõne vabalinna loomine Rahvasteliidu kontrolli all.⁵⁰ Kolmas projekt nägi ette, et Itaalia annekteerib Zara linna ja suurema või väiksema ala selle ümber ning mõned saared. Ei aktsepteeritud Dalmaatsia itaallaste soovi, et Itaalia annekteeriks kogu Dalmaatsia koos Spalatoga. Sel ajal olid Itaaliale nii nõrgad valitsused, et need vahetusid mõne kuu tagant ega näidanud üles huvi Dalmaatsia tuleviku vastu. Peaminister Nitti oli ennekõike väga mures riigieelarve äärmiselt kehva olukorra ja USA diktaadi pärast, mistõttu ta alahindas Dalmaatsia olukorra tõsidust ja sealseid Itaalia huve ega hoolinud sellest, mida talle rääkisid mõned Dalmaatsias asuvad

⁴⁹ On arvatud, et Wilsoni jäiga positsiooni taga oli horvaatide mõjuvõimas lobitöö, nende hulka kuulus ka tema ihuarst.

⁵⁰ Niisugune lahendus leiti Danzigi probleemile.

prominentsed väejuhid, nagu näiteks admiral Millo ja kindral Pietro Badoglio 1919. aasta oktoobris.⁵¹

1920. aasta teisel poolel olid Dalmaatsia itaallased suures mures, nagu admiral Millo Roomas Itaalia poliitilistele ja sõjaväelistele võimukandjatele rõhutas ja ette heitis. Mõned Dalmaatsia itaallased tahtsid, et Itaalia annekteeriks kogu Dalmaatsia, samal ajal kui Zara linnavõimud oleksid *ultima ratio*’na leppinud ka ainult linnamüüri sees oleva ala annekteerimisega. Dalmaatsia itaallaste aktivistid kohtusid 10. oktoobril 1920 Sebenicos, formaalselt kui rühm veterane, keda juhtis doktor Maurizio Mandel⁵², kuid nad ei otsustanud midagi ette võtta.

Itaalias oli Dalmaatsia küsimus oluline ainult mõnele erakonnale: Rahvuslikule Parteile (keda ebaselgel moel toetas ka äsja loodud fašistlik partei) ja ka vabamüürlastele. Peale selle tahtis kuninglik laevastik liita Dalmaatsia Itaaliaga, et julgustada Aadria merd, samas kui Itaalia armee arvates oli Dalmaatsiat võimatu kaitsta Balkanilt lähtuva rünnaku eest.

Jugoslaavia sisemine olukord oli samuti keeruline. Jugoslaavlased, kes tahtsid üles ehitada „kõigi lõunaslaavlaste Jugoslaavia kodumaa“, pörkusid visale vastupanule enamasti Horvaatias ja Montenegros. Viimases õnnestus neil jõuga takistada kuningas Nikola tagasipöördumist pagulusest ja kuningriigi taastamist.⁵³ Nagu öeldud, ähvardati Montenegros asuvat Itaalia väekontingenti, mis oli seal vastavalt rahvusvahelistele kokkulepetele Montenegro sisemise julgeoleku tagamiseks, ja itaallased olid sunnitud samuti lahkuma. Horvaatias tugevnes vaenulikkus liidu vastu Serbiaga nii rahvuslikel kui ka usulistel põhjustel ja ka Sloveenias ei olnud rahulik.⁵⁴ Jugoslaavia politsei korraldas ennetavaid vahistamisi, et välis-tada vastupanukatsed eos,⁵⁵ ning palju inimesi mõisteti süüdi ja hukati.⁵⁶ Okupeeritud Dalmaatsias hakkasid mõned kõrgetel ametikohtadel olevad horvaadi ametiisikud mõtlema teatud koostöö võimaluse üle

⁵¹ Alatri, 283–284.

⁵² ASMM, fondo cronologico, b. 1537.

⁵³ Giuseppe de Bajza, *La questione montenegrina* (Budapest: Casa editrice Franklin, 1928).

⁵⁴ Maaväe kindralstaabi 1. osakonna aruanne, 23. märts 1920, ASMM, b. 1515, fasc. Dalmatia.

⁵⁵ Sõjalaeva Puglia komandöri raport Spalatost, 14. august 1920, ASMM, fondo cronologico, b. 1537.

⁵⁶ Sõjalaeva Puglia komandöri raport, 1. november 1919, ASMM, fondo cronologico, b. 1537.

horvaatide ja itaallaste vahel, et moodustada autonoomne piirkond eesmärgiga vältida Serbia võimu alla sattumist.⁵⁷ Peale selle tegi olukorra veel keerulisemaks sel ajal suuremas osas Euroopas aktiveerunud sotsialistide ja kommunistide tegevus.

1920. aasta keskel oli olukord segane ja äkki puhkesid kuuldused võimalikust sõjast Itaalia ja Jugoslaavia vahel.⁵⁸ Juuni esimesel dekaadil vähendas Itaalia sõjaministeerium oma jõude Dalmaatsias, saatis laiali palju üksusi ning jättis sinna ainult Savona jalaväebrigaadi.⁵⁹ Vaid mõni päev hiljem kirjutas sõjaminister peaministrile ning oma kolleegidele, mereväeministrile ja välisministrile. Ta pelgas võimalikku sõda Jugoslaaviaga, kes oli välja kuulutanud mobilisatsiooni Bosnias ja Dalmaatsias. Kuningliku laevastiku staabiülem ja mereväeministeerium pidasid kirjavahetust selle üle, mida ette võtta sõja puhul Jugoslaaviaga, räägiti laevastiku tugevdamisest ning Aadria mere blokeerimisest. Samal ajal esitas Itaalia sõjaväeluure (*Ufficio ITO*)⁶⁰ oma perioodilise olukorraülevaate nr 12⁶¹, mis võttis kokku Jugoslaavia sõjalise olukorra 1920. aasta 5. juuni seisuga. Selle tulemusena otsustas admiral Millo kui Itaalia laevastiku juhataja Dalmaatsias tugevdada kuninglikku laevastikku.⁶²

Rapallo läbirääkimised

Läbirääkimised Jugoslaaviaga algasid uuesti ja kestsid kuni 12. novembrini, kui Itaalias Rapallos kirjutati alla kokkuleppele. Leping kehtestas riikidevahelise piiri ja riikidevahelised suhted. Dalmaatsias sai Itaalia ainult Zara linna koos ümbritsevate külade ning kauge ja üksildase Lägosta saarega.⁶³

⁵⁷ Millo telegramm mereväeministrile, 28. detsember 1919, ASMM, fondo cronologico, b. 1537.

⁵⁸ ASMM, fondo cronologico, b. 1515, Fasc, *Precauzioni circa possibilità attacco degli Iugoslavi*.

⁵⁹ ASMM, Fondo cronologico, b. 2410.

⁶⁰ *Informazioni alle truppe operanti* (it k ~ teated tegevväele), s.o luureosakond.

⁶¹ ASMM, fondo cronologico, b. 2410.

⁶² ASMM, fondo cronologico, 1515 e b. 1765.

⁶³ Ei ole päris selge, miks valiti lõpuks just Lägosta saar, mis oli kõige väiksem ja kõige vaesem ning kus elas vähe itaallasi. Fregatikapten Fabrizio Ruspoli 1. märtsil 1920 Londonis kirjutatud

Zarast sai Itaalia kuningriigi väikseim provints nii elanike arvult (18 324) kui ka territooriumilt (110 km²). Linn moodustas veidi alla poole provintsi territooriumist, mis oli täielikult ümbritsetud Jugoslaavia aladega, ilma väljapääsuta avamerele ja peaaegu ilma tagamaata. Nii olid otsustanud Zara elanikud, kes lõpuks nõustusid jääma itaallasteks isegi ainult oma linna müüride vahel, et vältida sattumist Jugoslaavia võimu alla. Sellise halva tulemuse peapõhjuseks oli aga krahv Carlo Sforza illusioon. Sforza, Giovanni Giolitti valitsuse välisminister ja delegatsiooni juht Rapallos, arvas ekslikult, et Dalmaatsia loovutamine Jugoslaaviale teeb viimasest Itaalia sõbra, samal ajal kui Zarast saab rannapea Balkanile sisenemiseks – vajalik kaubalinn, mis aitaks sõlmida head suhted Itaalia ja Balkani maade vahel.

Rapallo leping ei meeldinud ei itaallastele ega slaavlastele. Fiumes, mille oli okupeerinud d'Annunzio, ei saavutatud ei kokkulepet ega kompromissi. Niisiis ründas Itaalia armee kindral Enrico Caviglia juhtimisel Fiumet, et sundida d'Annunzio vägesid linnast lahkuma. Fiumet tulistati jõulude ajal suurtükkidest ja seda hakati hiljem nimetama veristeks jõuludeks (*Natale di sangue*). 53 inimest sai surma ja 207 haavata, samuti kahjustati hooneid,⁶⁴ kuid sõjavägi saavutas tulemuse: vastupanu lõpetati ja d'Annunzio nõustus linnast lahkuma, lubades sündida Fiume vabariigil,⁶⁵ nagu nägi ette Rapallo leping.

Vägivalda ja ülestõusu kardeti samuti Zaras ja veel üldisemalt Dalmaatsias, kuid midagi ei juhtunud. Eelnenud kuudel tehti plaane d'Annunzio liikumise laiendamiseks Dalmaatsiasse või vähemalt millegi samasuguse moodustamiseks seal. Luuletaja oli aga väsinud ja heitis seetõttu kõik projektid kõrvale. Sellest hoolimata oli Itaalia valitsus vägagi mures. Kiiresti vahetati välja Dalmaatsia okupatsioonivägede juhtkond. Esimesena kaotas ametikoha admiral Millo. Ametlikult tagandati ta oma

memorandumis öeldakse, et Lågosta valiti sellepärast, et selle lahes oli võimalik baseeruda „... hävitajatel, allveelaevadel ja vesilennukitel“ (ASMM, Archivio di base). Seega on võimalik, et otsus lähtus kuninglikult laevastikult.

⁶⁴ Antonella Ercolani, *Da Fiume a Rijeka: profilo storico-politico dal 1918 al 1947* (Soveria Mannelli (Catanzaro): Rubettino, 2007), 114–115.

⁶⁵ Oieti Fiume Vaba Riik – 1920–1924 eksisteerinud sõltumatu territoorium (58 km²), mis koosnes Fiume (tänapäeva Rijeka) linna ümbrusest. Jagati 1924. aastal Itaalia ja Jugoslaavia vahel. Fiume liideti Jugoslaaviaga pärast II maailmasõda. (*Toim.*)

palvel,⁶⁶ suure füüsilise ja psühholoogilise stressi tõttu, mille olid põhjustanud d'Annunzio rünnakud ja mõnede Dalmaatsia itaallaste pöördumine tema vastu, sest ta ei võtnud selget Rapallo lepingu vastast seisukohta. Kuid teda hakati Itaalia valitsuses pidama ka mõneti ebausaldusväärseks pärast seda, kui ta oli 15. novembril Arbe saare lähedal kohtunud d'Annunzioga, et veenda viimast mitte alustama sõjategevust Dalmaatsias Rapallo lepingu rakendamise vastu.

Peaminister Giolitti palus kuningas Vittorio Emanuele III kirjutada admiral Millole kiri ja meenutada talle tema kohustusi ja lojaalsust. Ilmselt võttis lojaalne ja vapper sõdur Millo seda solvanguna ja on võimalik, et hoopis see oli tema stressi põhjuseks. Tema järgnevat ametlikku kirjavahetust lugedes on aga näha, et tema tegevus Dalmaatsia kubernerina ei olnud mõjutatud kuninga kirjast.

Sõjaväeluure *Ufficio ITO* ülem Dalmaatsias kolonel Attilio Vigevano⁶⁷ oli teistsugusel seisukohal, nagu ka kindral Alfredo Taranto, Dalmaatsias asuva Itaalia maaväekontingendi juhataja. Mõlemad teatasid oma seisukoha ka Rooma. Vigevano kirjutas 14. detsembril nii sõjaministeeriumile kui ka mereväeministeeriumile, et „... peapõhjuseks on Millo ja mõne tema abilise psühholoogiline draama, mille on tekitanud moraalselt jätkusuutmatu olukord, kus tuleb võidelda nii mineviku kui ka iseendaga“.⁶⁸ Niisiis nimetas valitsus ametisse uue Zara ja okupeeritud Dalmaatsia tsiviilvoliniku (*Commissario Civile per Zara e la Dalmazia occupata*) Bonfanti Linarese, teatades sellest Millole telegrammiga.

⁶⁶ Luciano Monzali, *Italiani di Dalmazia: 1914–1924*, Biblioteca di Nuova storia contemporanea 25 (Firenze: Le lettere, 2007), 241–242.

⁶⁷ *Ibid.*, 237–239; Attilio Vigevano aruanne sõjaministrile ja mereväeministri kabinetile, 11. detsember 1920, ASMM, Fondo cronologico, b. 1557.

⁶⁸ Telegrammi koopia, lisatud peaministri peasekretäri mereväeministrile saadetud kirjale 18. detsembril 1920, milles öeldakse: *Ringrazio del tuo leale telegramma e della patriottica opera. Comprendo opportunità di sostituzione proporrò domattina al Consiglio dei Ministri nomina di un Commissario Civile come nella Venezia Giulia, dando al Generale Taranto il comando militare. Come Commissario Civile proporrò comm. Bonfanti-Linares ora Prefetto di Udine persona molto intelligente ed energica. Appena avvenuta deliberazione Consiglio dei Ministri presenterò deliberazione alla firma di Sua Maestà e ti telegraferò. Cordiali saluti PRESIDENTE CONSIGLIO MINISTRI GIOLITTI*. ASMM, Fondo cronologico, b. 1557.

Uus volinik saabus Zarasse 21. detsembril ja Millo lahkus samal õhtul.⁶⁹

22. detsembril tegid Bonfanti Linares ja kindral avalduse. Jõulise aktisiooniga lämmatati kahe Zaras olnud d'Annunzio leegionäride üksuse vastupanu.⁷⁰ Itaallased, kes elasid väljaspool Zarat (ja kogu ülejäänud okupeeritud Dalmaatsias), pidid pärast esimest reaktsiooni novembri alguses kurvalt olukorraga leppima, osalt ka mõne päeva Zaras ja Sebenicos viibinud Itaalia valitsusdelegatsiooni tegevuse tõttu. Delegatsiooni kuulusid Guglielmo Marconi ja kindral Giuseppe Garibaldi II, *Risorgimento* kangelase pojapoeg.

Pettunud olid ka slaavlasted, eriti horvaadid ja sloveenid. Pärast aastakümnetepikkust võitlust itaallaste vastu tahtsid nad liita ka Zara ja Venezia Giulia Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriigiga. Heitlused ajakirjanduses, eriti Spalatos, olid verised. Ajalehtede teatel tuli Rapallo lepingu järgmist aastapäeva tähistada juba leinapäevana.⁷¹ Veel enam, korraldati Zara tugev boikoteerimine, mis takistas kohalikku kaubandust, isegi hoolimata asjaolust, et see mõjus ka slaavlastele, ja kuni 1921. aasta sügiseni takistati isegi Zaras trükitava ajalehe müüki.⁷² Vägivald itaallaste vastu ja nende surveamine ei lõppenud. Näiteks 1921. aasta juulis avaldas Spalato ajaleht Novo Doba artikli, milles süüdistati karmilt nelja inimest, kes olid rääkinud ühes baaris itaalia keelt.⁷³

26. oktoobril takistati Itaalia mereväe madruseid ja ohvitseri teenistusest vabal ajal maale minemast. 26. detsembril 1921 rünnati eelmiste

⁶⁹ Millo telegramm, 21. detsember 1920, 15.00, ASMM, fondo cronologico, b. 1557. Järgnevatel päevadel lahkusid ka Millo lähimad abilised – needsamad, kelle väljavahetamist nõudis kolonel Vigevano. Esimesena lahkus 24. detsembril Millo staabiülem mereväekapten (*capitano di vascello*) Bucci.

⁷⁰ Itaalia sõdurid täitsid alati legitiimsete võimude korraldusi hoolimata sellest, kui põlastusväärsed need korraldused ka olid. Sel korral „kompenseeriti“ allumine rahalise tasu ja märkusega teenistuslehel, ASMM, Fondo cronologico, b. 2404, sf. A.

⁷¹ Luureristleja Riboty komandör, 2. detsember 1921, ASMM, Archivio di base, B, letter n. 2897.

⁷² ASMM, Archivio di base; vt ka „B. Giorgetta Bonfiglio Dose,“ – Rita Tolomeo et al, *Per Rita Tolomeo, scritti di amici: sulla Dalmazia e l'Europa centro-orientale* 1, Studi e Testi fasc. XVII (Roma: Società Dalmata di Storia Patria – La Musa Talia, 2013).

⁷³ Ärakiri luureristleja Riboty komandöri raportist horvaadi ajakirjanduse kohta, 11. juuli 1921, ASMM, Archivio di base, b. 2405.

nädalate ähvarduste jätkuna Itaalia hävitaja Riboty nelja ohvitseri, kui nad istusid kahe kohaliku itaallasega kohvikus. Sebenicos, mille itaallased olid juba loovutanud, pilluti 11. juulil kividega rühma maha jäänud itaallasi, kelle hulgas oli ka Itaalia konsul Rocco, kes oli linnast lahkumas, ja keegi isegi tulistas neid. Jõululaupäeval rünnati mitut Itaalia sõdurit. Nad põgenesid sõjalaevale Audace, kuid jõuk, mis koosnes Jugoslaavia sõduritest ja meremeestest, avas laeva pihta tule.⁷⁴ Itaalia konsul De Angelis küsis Roomast abi ja kohale saadeti luureristleja (*esploratore*) Mirabello.

Itaalia hüvastijätt

Itaalia alustas Dalmaatsia Jugoslaaviale loovutamist 1921. aasta jaanuaris, kuid sõjaväevõimud olid taandumist plaaninud juba alates 1919. aastast. Neil päevil rändas välja enamik Dalmaatsia itaallastest,⁷⁵ kes elasid aladel, mis nüüd Jugoslaaviale loovutati.⁷⁶ Peale selle saadeti hulk Itaalia ametnikke Zarast kuningriigi teistesse piirkondadesse, sest nad olid uue, palju väiksema territooriumi haldamiseks üleliigsed.

Rapallo leping jõustus pärast selle ratifitseerimist 2. veebruaril 1921. Moodustati kahepoolne komisjon ja nimetati selle liikmed. Dalmaatsia piiride küsimuses olid komisjoniliikmeteks senaatorid Francesco Salata ja Natale Krekich ning kindral Eugenio Barbarich. Itaalia valitsus andis korralduse, et Dalmaatsia üleandmine Jugoslaaviale peab toimuma piirkondade, nn tsoonide kaupa kolmes faasis. Esimene tsoon oli Sise-Dalmaatsia, mis ulatus kuni Zara ja Sebenico ringkonna piirideni. Teine tsoon oli Curzolane saar ja Sebenico ringkond ning kolmas tsoon oli see osa Zara ringkonnast, mis ei läinud Itaalia valdusse.

⁷⁴ Telegramm Sebenicost nr 58800, 26. detsember 1921, ASMM, Archivio di base, b. 2405.

⁷⁵ Lepingu 7. ja 49. artikkel sätestasid Dalmaatsia itaallaste võimaluse jääda oma linnadesse ka Jugoslaavia võimu all, jätta alles oma Itaalia kodakondsuse ja jätkata oma senist tegevust või tööd. Tuhanded tegidki seda, kuid pidid läbi elama suuri raskusi.

⁷⁶ See oli Dalmaatsia itaallaste niinimetatud esimene väljarändamine – *primo esodo*. Ei ole uuritud, kui palju Dalmaatsia itaallasi lahkus pärast Jugoslaavia anneksiooni.

Bonfanti Linares kiitis plaani heaks väikeste muudatustega.⁷⁷ Tolle hetke suurim probleem oli nende itaallaste saatuse, kes elasid aladel, mis läksid Jugoslaavia valdusse: Sebenico, Tenin, Dernis, Curzola, Lesina, Lissa, Pago, Arbe ja Veglia⁷⁸. Ei olnud lihtne paigutada ümber inimesi, kes ei tahtnud jääda Jugoslaavia võimu alla, tegelda nende varaga, korraldada nende elu Itaalias ning leida neile eluase ja töö, kuid samal ajal tagada ka nende inimeste turvalisus, kes leppisid Jugoslaavia võimu alla läinud Dalmaatsiasse jäämisega ja säilitasid oma Itaalia kodakondsuse. Viimaste jaoks avati konsulaarametid Sebenicos ja Curzolas. Lahkujad said rahalist tuge ja transpordi hinnasoodustusi ning neil aidati leida töökoht. Paljud inimesed asusid Polasse, lootes leida tööd sealsetel ellingutel. Eelkõige pidid inimesed aga leidma lahenduse probleemidele seoses oma kinnisvaraga – nad pidid selle müüma odava hinnaga mõne kuu jooksul või lihtsalt maha jätma.

Minister Sforza, keda survestas jugoslaavlaste pealekäimine, tahtis tööd kiirendada ja kahepoolne komisjon otsustas hakata territooriume üle andma 1. aprillist 1921, alustades Pago, Obbrovazzo, Chistagne,⁷⁹ Dernisi, Tenini ning Spalato ja Traù ringkonna Itaalia okupatsiooni all olnud osadega. Curzolane saared tuli loovutada esimese ja teise faasi vahel. Teise faasi algus kavandati 20. aprillile ja sellega tuli loovutada Sebenico, Scardona ja Bencovazzo⁸⁰ ringkond. Kolmas faas, mille käigus loovutati Zara ja Zaravecchia⁸¹ ringkond, pidi algama mai alguses. Ka Itaalia diplomaatiline esindaja Belgradis Manzoni toetas territooriumide Jugoslaaviale üleandmisega kiirustamist. Ta arvas, et nii on võimalik saavutada jugoslaavlaste mõistvat suhtumist, isegi kui fašistliku liikumise õhutatud sloveenidevastased aktsioonid Venezia Giulias hakkasid mõjutama suhteid Jugoslaaviaga.⁸² Niisiis otsustas Itaalia valitsus kiirendada teise tsooni Jugoslaaviale üleandmist ja alustada seda juba aprilli esimestel päevadel,

⁷⁷ Monzali, 256.

⁷⁸ Tänapäeval: Tenin – Knin, Dernis – Drniš, Lesina – Hvari saar, Pago – Pag ja Veglia – Krki saar. (*Toim.*)

⁷⁹ Tänapäeval Obrovac ja Kistanje Horvaatias.

⁸⁰ Tänapäeval Skradin ja Benkovac Horvaatias.

⁸¹ Tänapäeval Biograd na Moru Horvaatias.

⁸² *Ibid.*, 270–271.

tõugates Sebenico itaallased ja mitte ainult nemad sel viisil meeleehtlikku olukorda.

Sõjaväeülematel oli hulk probleeme seoses vahiteenistuse ja saate-meeskondade mehitamise ning kasarmute mahavõtmisega, sest sõdureid ei jätkunud, kuna valitsus oli andnud korralduse sõjaväe isikkoosseisu vähendada.⁸³

Neil päevil tekkis suur probleem ka Spalato itaallastest advokaatidel, kellelt Serbia-Horvaatia-Sloveenia valitsus nõudis truudusvannet juhul, kui nad tahtsid ka edaspidi kohtus kaitsjana esineda. Itaalia advokaadid, kellel vastavalt Rapallo lepingule oli õigus elada ja töötada Dalmaatsias ja säilitada Itaalia kodakondsus, loomulikult keeldusid. Jugoslaavia rahvuslased süüdistasid neid, et nad ei austa Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriiki. Itaallastest advokaadid aga süüdistasid Itaalia valitsust ja Itaalia esindajat Belgradis, Manzoni, et need neid ei toeta. Igal juhul algas ka kolmanda tsooni teise osa üleandmine: 17. aprillil loovutati Lissa saar, 18. aprillil Curzola saar⁸⁴ ja 25. aprillil Veglia saar.

Kõik sujus probleemideta, kuid järgnenud päevadel korraldasid slaavlased mõnes äsja Jugoslaaviale loovutatud linnas – Lesinas, Lissas, Veglias ja Arbes – Itaalia-vastaseid meeleavaldusi. Pärast lisakõnelusi Jugoslaavia valitsusega Fiume saatuse ja Veglias elavate itaallaste kaitsmise üle otsustas Itaalia valitsus evakueerida ka teise tsooni, muu hulgas sellepärast, et Manzoni teatas Belgradist, et jugoslaavlaste väitel jõustuvad kokkulepped alles pärast teise tsooni üleandmist.

Välisminister Sforza nõustus sellega ja andis käsu korraldada üleandmine 13.–25. juunini. 9. juunil aga otsustas ta alustada üleandmist 11. juunil, mis loomulikult ajas segadusse nii Dalmaatsia itaallased kui ka võimuorganid, kellel tuli nüüd ainult nelja päevaga laadida laevadele nii lahkuvad itaallased kui ka nende vara.

Dalmaatsia itaallased voolasid Itaaliasse järgnevate kuude jooksul. Itaalia kogukonnad hakkasid nõrgenema ja edaspidi nõrgendasid neid

⁸³ Kindral Taranto kiri ja telegramm mereväeministrile, 27. ja 29. jaanuar 1920, ASMM, Archivio di base, b. 1573.

⁸⁴ Kuningliku hävitaja Carini komandöri raport, 19. aprill 1920, ASMM, Archivio di base, b. 1573.

omakorda Jugoslaavia võimude seatud tegevuspiirangud itaalia kogukondade liikmetele.

Ka Itaalia võimud süüdistasid Dalmaatsia itaallasi ülemäärases kompromissituses. Peaminister Giolitti, välisminister Sforza, konsul Spalatos Amadori ja diplomaatiline esindaja Belgradis Manzoni olid seisukohal, et kõige tähtsamad on head suhted Jugoslaaviaga, et lahendada Fiume küsimus, samal ajal kui Dalmaatsia itaallaste mured on väiksema tähtsusega, ja viimaseid süüdistati kui leppimatuid natsionaliste, kes ei hooli natsiooni kui terviku tegelikest vajadustest. Dalmaatsia itaallased omakorda otsisid toetust Roomast, kuid neid toetas ainult Rahvuslik Partei ja mõned vabamüürlaste rühmad, aga mitte vasakpoolsed, kes olid neid toetanud enne sõda.

Dalmaatsia loovutamine põhjustas väitluse parlamendis⁸⁵ ja Giolitti-Sforza valitsuse langemise. Selle asemele astus Ivanoe Bonomi valitsus, mis hakkas pooldama Dalmaatsia itaallaste toetamist ja võttis suhetes Jugoslaaviaga jäigema hoiaku. Õnnetuseks ründas väike fašistide rühm Stevo Mleticićit, Zara horvaadist kodanikku, kes oli kutsutud Spalatosse Dalmaatsia provintsi valitsuse juhiks, ja haavas teda. Kätemaksuks algas Spalatos uuesti Itaalia-vastane vägivald.⁸⁶ Samal ajal tuli Dalmaatsia itaallastel otsustada, kas asuda ümber Itaaliasse või jääda koju, kusjuures viimase valiku puhul tuli omakorda valida Itaalia või Jugoslaavia kodakondsuse vahel ning seejuures taluda ühelt poolt Itaalia valitsuse ja teiselt poolt horvaadi rahvuslaste ajalehtede survet.⁸⁷

Enne üleandmist otsustasid Itaaliasse ümber asuda vähesed Dalmaatsia itaallased, kuid pärast Jugoslaavia režiimi kehtestamist ja veendudes, et elu Dalmaatsias ei hakka olema kerge, otsustas lahkuda järjest rohkem itaallasi.⁸⁸

⁸⁵ Diskussioonide kohta Itaalia parlamendis vt Marina Cattaruzza, *L'Italia e la questione adriatica: dibattiti parlamentari e panorama internazionale (1918–1926)*, Dibattiti storici in Parlamento 4 (Bologna: Il Mulino, 2014).

⁸⁶ Monzali, 354.

⁸⁷ 1927. aasta rahvaloenduse järgi oli Jugoslaavia Dalmaatsias 6802 Itaalia kodanikku, kellest üle poole elas Spalatos. Monzali, 363.

⁸⁸ Monzali, 277–279.

Kuninglik laevastik moodustas pooleliolevate küsimuste lahendamiseks hulga likvideerimiskomisjone (*ufficio stralcio*) ja koondas need kõik 1921. aasta juunis Zarasse, ühtlasi vähendades nende personali.⁸⁹ Kuninglik armee vähendas samuti oma koosseise Dalmaatsias ja moodustas haldusküsimuste korraldamiseks sõjaväeringkonna (*distretto militare*) jaoskonna; ka karabinjeerid ja tolliamet vähendasid oma isikkoosseisu.

10. juulil 1921 saatis peaminister Bonomi kõigile ministritele kirja, milles teatas, et olukord on normaliseerunud ja edasised probleemid seoses Dalmaatsiaga tuleb suunata lahendamiseks välisministrile. See näib olevat viimane ametlik dokument, mis puudutas Itaalia I maailmasõja järgset okupatsiooni Dalmaatsias.

Uute provintside keskbüroo (*Ufficio Centrale per le Nuove Provincie*), mis kuulus peaministri büroo koosseisu, jätkas tegutsemist ainult Zara, Venezia Giulia ja Venezia Tridentina küsimuste lahendamiseks ning suleti 1922. aasta sügisel fašistliku partei survele.

Loomulikult jälgisid parlament ja valitsus ka edaspidi Dalmaatsia probleemi. 1922. aasta kevadel pidas Luigi Facta valitsus kõnelusi Jugoslaaviaga, mille tulemusena sõlmiti niinimetatud Santa Margherita kokkulepped, mille parlamendile kinnitamiseks esitas juba Mussolini. Peaminister Benito Mussolini loovutas 3. märtsil 1923 Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriigile viimase osa Zara maakonnast.⁹⁰

Nii lõppes Dalmaatsia kui ühtse piirkonna ajalugu, milles itaallastel oli oluline osa.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

⁸⁹ Kiri mereväeministeeriumile, 25. juuni 1921, ASMM, Archivio di base, b. 2405. sf. *Ordinamento Servizi Zara*.

⁹⁰ Zara ajaloo kohta pärast 1922. aastat vt Gastone Coeni artikkel „Zara tra le due guerre“ ja Rita Tolomeo artikkel „Dal Governatorato al Portofranco. Gli anni difficili dell'economia zaratina“ kogumikus *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Collana monografica 4, vol. XXIV – N.S. XIII, 127–156.

Bibliografia

Arhiiv

Sõjalaevastiku Ajaloo Arhiiv (*Archivio Storico Marina Militare*, ASMM)

Archivio di base

Fondo cronologico

Kirjandus

Alatri, Paolo. *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica (1919–1920)*, I fatti e le idee 18. Milano: Feltrinelli, 1959.

Bajza, Giuseppe de. *La questione montenegrina*. Budapest: Casa editrice Franklin, 1928.

Capuzzo, Ester. „In vista dell'annessione. I pieni poteri e la legislazione di guerra,“ – Capuzzo, Ester, *Dall'Austria all'Italia: aspetti istituzionali e problemi normativi nella storia di una frontiera*, Quaderni di Clio 10, 53–75. Roma: La fenice, 1996.

Capuzzo, Ester. *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana: legislazione e amministrazione a Trento e Trieste (1918–1928)*. Milano: Giuffrè, 1992.

Cattaruzza, Marina. *L'Italia e la questione adriatica: dibattiti parlamentari e panorama internazionale (1918–1926)*, Dibattiti storici in Parlamento 4. Bologna: Il Mulino, 2014.

Coen, Gastone. „Zara tra le due guerre,“ – *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Collana monografica 4, vol. XXIV – N.S. XIII. Roma: Società dalmata di storia patria, 2002.

Crevato-Selvaggi, Bruno. „La situazione amministrativa nella Dalmazia occupata. Esempi postali,“ – *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Collana monografica 4, vol. XXIV – N.S. XIII, 157–196. Roma: Società dalmata di storia patria, 2002.

Ercolani, Antonella. *Da Fiume a Rijeka: profilo storico-politico dal 1918 al 1947*. Soveria Mannelli (Catanzaro): Rubettino, 2007.

Ivetic, Egidio. *Un confine nel Mediterraneo: l'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300–1900)*. Roma: Viella, 2014.

Le Occupazioni adriatiche. Roma: Ufficio del capo di stato maggiore della R. Marina, 1932.

Monzali, Luciano de. *Italiani di Dalmazia: 1914–1924*, Biblioteca di Nuova storia contemporanea 25. Firenze: Le lettere, 2007.

Relazioni della Commissione parlamentare d'inchiesta per le spese di guerra: 6 febbraio 1923, 1. Roma: Tip. della Camera dei deputati, 1923.

Rochat, Giorgio. *L'esercito italiano da Vittorio Veneto a Mussolini (1919–1925)*, Storia e società 4. Bari: Laterza, 1967.

Zara nel cinquantenario della redenzione: 4 novembre 1918–1968. Ancona: Libero Comune di Zara in esilio, 1969.

Tolomeo, Rita. „Dal Governatorato al Portofranco. Gli anni difficili dell'economia zaratina,“ – *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Collana monografica 4, vol. XXIV – N.S. XIII, 127–156. Roma: Società dalmata di storia patria, 2002.

Tolomeo, Rita, Guida, Francesco, Crevato-Selvaggi, Bruno, Capuzzo, Ester. *Per Rita Tolomeo, scritti di amici: sulla Dalmazia e l'Europa centro-orientale* 1, Studi e Testi fasc. XVII. Roma: Società Dalmata di Storia Patria – La Musa Talia, 2013.

Italian military occupation in Dalmatia in 1918–1921: the fate of a former part of the Austro-Hungarian Empire

Carlo Cetto Cipriani

The inhabitants of the cities and islands of the Dalmatian coast were the successors of the citizens and subjects of the Roman Empire and later the Republic of Venice, who spoke Italian. After these regions were transferred to Austro-Hungarian possession, the number of southern Slavs, particularly Croats started to rapidly grow on the coast of Dalmatia. The increase in the influence of the Slavs was also supported by the Austro-Hungarian government, seeing them as a counterweight to a strengthening Italy. Conflicts between Italians and Slavs became more frequent. After the end of WWI and the collapse of the Austro-Hungarian Empire, the coast of Dalmatia was transferred into the occupation of Italian forces. However, Italy was struggling with internal conflicts and economic difficulties and did not have the strength to merge these areas. In addition, the majority of the Triple Entente countries supported the creation of a strong Yugoslavia (Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes). In November 1920, an agreement was concluded between Italy and Yugoslavia, under which only the city of Zara and its surroundings and the island of Lågosta were left to Italy. Fiume was given the status of a free state and was joined with Italy in 1924. The Italian units and institutions and many Italians were evacuated from Dalmatia by the end of 1921.

Keywords: World War I, Italian front, Paris Peace Conference, Italian internal politics 1918–1922, Gabriele d'Annunzio, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia), Italian Navy

Paramilitaarne vägivald kui poliitilise radikaliseerumise toitepinnas?

I maailmasõja järel Baltikumis võidelnud Saksa vabakorpuste näide

Jan-Philipp Pomplun

Sissejuhatus

Kahe maailmasõja vahelise ajastu Saksa vabakorpused (*Freikorps*) olid veteranidest ja sõjaväes mitteteeninud vabatahtlikest koosnevad paramilitaarsed väekoondised, mis tekkisid pärast kaotatud maailmasõda ning 1918/1919. aasta revolutsiooni alanud keiserliku armee demobiliseerimise käigus. Nad osalesid pärast sõjategevuse ametlikku lõppu jätkunud või ka hiljem puhkenud arvukates konfliktides nii Saksamaal kui ka väljaspool Saksamaa piire ning aladel, mille jäämine Saksamaa koosseisu ei olnud vahetult pärast sõja lõppemist veel lõplikult otsustatud. Tulenevalt vabakorpuste vägivaldsest tegevusest Saksamaal kõigi Eberti-Scheidemanni¹ enamussotsialistidest vasakpoolsemate liikumiste ja rühmade vastu – nagu nõukogude vabariigid, streikivad töölised ning mässavad sõdurid ja madrused –, nende võitlusest Ülem-Sileesias Poola vastu ja bolševistlike üksuste vastu Baltikumis, aga ka lähtudes eri üksuste osalemisest Kappi-Lüttwitzi-Ludendorffi grupi riigipöördekatstes 1920. aasta märtsis iseloomustab ajalookirjutus vabakorpusei tavaliselt kui protofašiste või natside avangardi (*Vanguard of Nazism*).² Seda väidet

¹ Friedrich Ebert (1871–1925), Saksa sotsiaaldemokraat, novembrist 1918 veebruarini 1919 Saksamaa kantsler ja seejärel kuni surmani Saksamaa president. Philipp Scheidemann (1865–1939), Saksa sotsiaaldemokraat, Saksamaa kantsler veebruarist juunini 1919. (*Toim.*)

² Robert G. L. Waite, *Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918–1923* (Cambridge: Harvard University Press, 1952); Nigel Jones, *Hitler's Heralds. The Story of the Freikorps 1918–1923* (London: John Murray, 1987).

toetab eelkõige asjaolu, et paljudel hilisematel natsionaalsotsialistliku riigi võimukandjatel oli vabakorpuse võitleja taust.

Enamasti seostatakse erilise vägivaldsusega just vabakorpuste võitlusi Baltikumis.³ Seal pärast I maailmasõja lõppu peetud lahingutes saadud erilisele vägivallakogemusele ei omistata mitte ainult määravat rolli selles osalenute radikaliseerumisel ja natsionaalsotsialismi pöördumisel – nende „Baltikumis omandatud brutaalne mõtte- ja teguviis oli ilmselt kooskõlas natsionaalsotsialistliku ideoloogia ja praktikaga“⁴ –, vaid vabakorpuste sõjaretki Baltikumis tõlgendatakse mõnikord ka natsionaalsotsialistliku ülemvõimu rakendamise eelmänguna neil alates 1941. aastast Saksa vägede poolt uuesti vallutatud aladel.⁵ Pärast I maailmasõda Baltikumis toime pandud vägivalga ja natsionaalsotsialistliku genotsiidi vahelise seose võib sõna-sõnalt leida Auschwitzi koonduslaagri hilisema komandandi Rudolf Hößi märkmetest. Höß liitus 1919. aastal Roßbachi vabakorpusega, et pääseda vanemate soovil preestriks saamisest. Ta kirjutab:

„Võitlusi Baltikumis iseloomustas metsikus ja visadus, mida ma polnud varem kogenud ei maailmasõjas ega enam ka kõigis hilisemates vabakorpuse võitlustes. Tõelist rinnet seal peaaegu ei olnud, vaenlane oli kõikjal. Ja kus asi läks kokkupõrkeni, sai sellest veresaun kuni jäägitu hävitamiseni [---]. Lugematutel kordadel avanes mu silme ees kohutav pilt mahapõletatud hurtsikute ning naiste ja laste söestunud või kõrbenud laipadega. Kui ma nägin seda esimest korda, siis ma justkui tardusin. Ma uskusin siis, et inimlik hävituskirg ei saa enam olla suurem.“⁶

³ Muu hulgas näiteks: Annemarie H. Sammartino, *The Impossible Border. Germany and the East, 1914–1922* (Ithaca: Cornell University Press, 2010), 46; Bernhard Sauer, „Vom 'Mythos eines ewigen Soldatentums'. Der Feldzug deutscher Freikorps im Baltikum im Jahre 1919,“ *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 10 (1995): 869.

⁴ Sauer, „Mythos,“ 902.

⁵ Vejas Gabriel Liulevicius, *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg* (Hamburg: Hamburger Edition, 2002).

⁶ Rudolf Höß, *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen von Rudolf Höß* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1958), 34f. Höß lähtub oma kirjeldustes esmajoones Läti üksuste hoiakutest, kuid ega Saksa üksusedki oma brutaaalsuse poolest neist maha jäänud.

Sõdadevahelise perioodi vägivaldsuse selgitusena rakendati pikka aega George L. Mosse brutaliseerumisteesi, mis võtab omaks väite I maailmasõja kaevikutes alanud vägivaldsuse jätkumisest sõjajärgses Saksa ühiskonnas.⁷ Hilisemates akadeemilistes väitlustes ei ole seda teooriat siiski peetud enam piisavaks ning arutluse on kaasatud selliseid aspekte nagu sõjalise lüüasaamise mobiliseeriv jõud või kolooniate roll vägivald-potentsiaali maandajana, mis langes ära koos kolooniate kadumisega.⁸ Viimastel aastatel on selle kõrval diskussiooni fookusse järjest enam tõusnud niinimetatud sõjaaegsete noorte põlvkonna (*Kreigsjugendgeneration*) roll. Eelkõige silmas pidades asjaosaliste hilisemat osalemist natsionaal-sotsialistlikus liikumises, on ilmajäämist rindekarastusest vaadeldud nende Weimari vabariigi aegse nii poliitilise kui ka vägivalda rakendamise alase radikaliseerumise käivitajana.⁹

Alljärgnevalt püütakse kvantitatiivselt analüüsida, kas nimetatud sõjajärgse paramilitaarsete vägivalda selgitamise katsed kehtivad ka tege-likult Saksa vabakorpuste kohta ning kas Baltikumis peetud lahingutel oli vabakorpuslaste natsionaalsotsialismisuunalisele poliitilisele radikali-seerumisele suurem mõju kui vabakorpuste operatsioonidel teistes pai-kades. Paramilitaarset vägivalda mõistetakse seejuures kui „sõjalist või kvaasisõjalist organisatsiooni ja tegevust, mis kas laiendab või asendab konventsionaalsete sõjaväeüksuste tegevust“.¹⁰ Kuid vastupidiselt vägi-valla uuringutes klassikalisenä käsitatavale nõudmisele läheneda toi-munud ekstsessidele „tiheda kirjelduse“ (Clifford Geertz) kaudu, et teha järeldusi toimepanijate, ohvrite ja kõrvaltvaatajate vaheliste vägivaldsete

Muu hulgas on seda maininud ka Claus Grimm, *Jahre deutscher Entscheidung im Baltikum 1918/1919* (Essen: Essener Verlagsanstalt, 1939), 342.

⁷ George L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford: Oxford University Press, 1990).

⁸ Hea ja napolisõnalise ülevaate akadeemilisest debatist pakuvad Robert Gerwarth ja John Horne, *Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt in Europa nach dem Ersten Weltkrieg* (Göttingen: Wallstein, 2013), 7–27.

⁹ Siin väärivad eelkõige nimetamist Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg: Hamburger Edition, 2002); Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Vernunft und Weltanschauung 1903–1989* (Bonn: J.H.W. Dietz, 1996).

¹⁰ Gerwarth und Horne, *Krieg im Frieden*, 7f.

protsesside dünaamika kohta,¹¹ ei ole tegelik vägivald siinkohal uurimise objektiks. Lähtutakse hoopis küsimusest, kas vabakorpuslaste pöördumine natsionaalsotsialismi, mis on enamasti tõendatav hilisema kuulumise kaudu natsionaalsotsialistliku riigi võimuorganisatsioonidesse, vastab tegelikkusele ja kas see oli Baltikumis võidelnute seas rohkem levinud kui nende vabakorpuslaste hulgas, kes võitlesid „ainult“ Saksamaa piirides. Selleks on esmajoonel kasutatud nelja Saksa vabakorpuse nimekirju. Kaks neist võitlesid Baltikumis, ülejäänud kaks aga Baieris ja Ruhri piirkonnas. Nende kokku 9000 liikmest on kõrvutatud statistiliselt esinduslikuna 1200 vabakorpuslase andmeid nii põlvkondliku kuuluvuse kui ka osavõtu järgi I maailmasõjast.¹² Teise sammuna võrreldi väljavalitud vabakorpuslaste andmeid nimede ja sünnidaatumite alusel NSDAP, SA ja SS-i liikmete kartoteekidega, mida säilitati endise Berlin Document Centeri arhiivis. Sel moel on uuritud, millisel määral ulatus iga üksuse isikkoosseisu järjepidevus natsionaalsotsialistlikesse organisatsioonidesse ja kuivõrd on tuvastatavad erinevused eri vabakorpuste vahel.

Vabakorpuste ajaloost

Vägivald iseloomustas Weimari vabariigi ajalugu silmatorkaval määral nii selle varases kui ka hilises faasis. Eriti I maailmasõja järgsetel aastatel mängisid selles otsustavat rolli Saksa vabakorpused. Võitluses riigi kilustunud võimumonopoli pärast maailmasõja lõpu ja 1918/1919. aasta revolutsiooni ajal kujutasid need üksused endast iseseisvat, ehkki heterogeenset jõufaktorit. Esimesed vabakorpused formeeriti 1918. aasta sügisel esialgu veel revolutsioonilise valitsuse teadmata, kuid varsti juba viimase ülesandel, et katta Saksa üksuste idapoolsest sõjatandril kodumaale taganemist ja takistada vaenulike üksuste edasitungimist Saksamaa piiride

¹¹ Trutz von Trotha, „Zur Soziologie der Gewalt,“ – *Soziologie der Gewalt. Sonderheft der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, ed. Trutz von Trotha (Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1997), 9–56.

¹² GLAK 456 C 6898-6906; GLAK 456 F 134/135 242; GLAK 456 C 6913, 6918, 6920, 6921; HStAS M 557 Bde. 2-23; HStAS M 560 Bd. 6; BayHStA, IV, Kriegsstammrollen 22739-22751.

poole. Juba mõne aja pärast rakendas valitsus vabakorpusi ka riigisisesele, esmalt 1919. aasta jaanuaris Berliinis streikivate tööliste ning Saksamaa Iseseisva Sotsiaaldemokraatliku Partei (USPD) toetajate ja Spartakusbundi vastu. „Jaanuariülesthõus“ mahasurumise käigus mõrvasid ratsakaardiväe kütidiviisi (*Garde-Kavallerie-Schützen-Division*) liikmed Eberti valitsuse heakskiidul Rosa Luxemburgi ja Karl Liebknechti.¹³ Lahingute kulminatsioon Berliinis saabus sama aasta märtsis, kui Saksamaa kommunistliku partei liikmed laiendasid pealinna tööliste järjekordse üldstreigi relvastatud ülestõusuks. Berliini tunginud Reichswehri üksused ja vabakorpused surusid ülestõusu mõne päeva jooksul halastamatult maha ja sellega kaasnes arvukalt ohvreid tsiviilelanike seas.¹⁴

Alates 1919. aasta algusest rakendati vabakorpusi ka kõigis teistes Saksamaa osades Põhjamere rannikule, et võidelda kas nõukogude vabariikide, nagu Bremenis või Münchenis, või siis teiste keskvalitsusega konkureerida üritavate liikumistega. 1920. aasta märtsis liitusid mõned vabakorpused, nende seas kurikuulus Ehrhardti brigaad, mis oli juba enne seda osalenud tooniandvalt rünnakus Baieri pealinnale, Kappi-Lüttwitzi-Ludendorffi grupi riigipöördekatsega ja pöördusid avalikult keskvalitsuse vastu. Riigipöördekatsele andis tõuke valitsuse kavandatav korvetikapten Hermann Ehrhardti brigaadi laialisaatmine, mis oli hädavajalik, et täita Versailles' rahulepingu desarmeerimistingimusi. Kuna valitsus ei suutnud end esialgu otsusekindla, see tähendab vägivaldse vastupanu vastu kehtestada, hõivasid putšistid Berliini ja sundisid valitsuse pealinnast põgenema.¹⁵ Vabariigi päästis üleriigiline üldstreik, mida toetas ka kommunistlik partei, kuigi ta samal ajal ei tunnistanud Eberti-Scheidemanni valitsust. Lõpuks varises putš mõne päevaga kokku

¹³ Põhjalikult selle kohta: Klaus Gietinger, *Eine Leiche im Landwehrkanal. Die Ermordung Rosa Luxemburgs* (Hamburg: Edition Nautilus, 2009).

¹⁴ Märtsilahingud nõudsid umbes 1200 ohvrit ülestõusnute ja tsiviilelanike seast ning ainult 120 surnut ja teadmata kadunut valitsuse üksuste ridadest. Hagen Schulze, *Freikorps und Republik 1918–1920* (Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1969), 78–81; Dietmar Lange, *Massenstreik und Schießbefehl. Generalstreik und Märzkämpfe in Berlin 1919* (Berlin: edition assemblage, 2012).

¹⁵ Selle kohta kõige uuem ennekõike Peter Keller, „Die Wehrmacht der Deutschen Republik ist die Reichswehr“. *Die deutsche Armee 1918–1921* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2014), 218–271.

ja aktiivsemad osavõtjad põgenesid välismaale või läksid põranda alla. USPD ja kommunistliku partei vastureaktsioonidest riigipöördekatsele kujunes Ruhris Ruhri punaarmee (*Rote Ruhrarmee*), mis haaras nüüd ise initsiatiivi ja üritas 1918/1919. aasta talve revolutsioonilist liikumist uuesti käima lükata, et saavutada nõukogude süsteemi kehtestamine. Sõjaretkeks Ruhri punaarmee vastu ja Ruhri piirkonna okupeerimiseks pidi valitsus teiste kõrval pöörduma ka nende üksuste poole, mis ainult mõne nädala eest olid kindral von Lüttwitzi juhtimisel osalenud sõjaväelises putšis. Nagu juba Berliini lahingute ajal, nõudis ka kodusõda Ruhri piirkonnas ülestõusnute ja tsiviilelanike seast tohutu verelõivu, samal ajal kui Reichswehri üksuste ja vabakorpuste kaotused olid väiksemad.¹⁶

Samuti võitlesid Saksa vabakorpused Poola üksuste vastu nendes Ülem-Sileesia piirkondades, mille riikliku kuuluvuse üle korraldati referendum, et vältida alade liitmist uue Poola rahvusriigiga. Eriti Annabergi lahingud 1921. aasta mais Ülem-Sileesia „kolmanda Sileesia ülestõusu“¹⁷ ajal mängivad otsustavat rolli Saksa vabakorpuste retseptsiooniloos.¹⁸ Väljaspool Saksamaad oli aga eelkõige Baltikum vabakorpuste operatsioonide tähtsaim tander. Siinkohal ei ole võimalik terviklikult kirjeldada Baltikumis aastatel 1918–1920 valitsenud sõjalis-poliitilist olukorda.¹⁹

¹⁶ Põhjaliku ülevaate kodusõjast Ruhris pakub eelkõige teos Erhard Lucas, *Märzrevolution* (Frankfurt am Main: Roter Stern, 1973–1978), 3 kd.; silmapaistev lühem käsitlus uuemast ajast on Klaus Tenfelde, „Bürgerkrieg im Ruhrgebiet 1918 bis 1920,“ – *Erster Weltkrieg, Bürgerkrieg und Ruhrbesetzung. Dortmund und das Ruhrgebiet 1914/18–1924*, ed. Karl-Peter Ellerbrock (Dortmund: Gesellschaft für Westfälische Wirtschaftsgeschichte, 2010), 13–66.

¹⁷ Annaberg – tänapäeval Góra Świątej Anny, üksik mägi (408 m üle merepinna) koos kloostri- ja Katowice vahel Sileesias. Rahvasteliidu käsul korraldati Ülem-Sileesia segarahvastikuga aladel 1921. aasta märtsis rahvahääletus selle üle, kas üks või teine omavalitsus liitub Poola või Saksamaaga. Mais algasid poolakate ja sakslaste kokkupõrked, kumbki pool soovis oma riigile minevat ala jõuga laiendada. Annabergi juures, mis rahvahääletuse tulemusel läks Saksamaale, peeti otsustav lahing Poola ülestõusnute ning kohaliku omakaitse ja Saksa vabakorpuste vahel. Lõpuks sai Ülem-Sileesia rohkem söetööstusliku idaosas Poola, Saksamaale läinud kaks kolmandikku oli tööstuslikult vähem arenenud. (*Toim.*)

¹⁸ James Bjork and Robert Gerwarth, „The Annaberg as a German-Polish Lieu de Memoire,“ *German History* 25 (2007): 372–400.

¹⁹ Hea ülevaate, eriti Saksa vabakorpuste osas, pakuvad Liulevicius, *Kriegsland*, 278–300; Boris Barth, *Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg 1914–1933* (Düsseldorf: Droste, 2003), 255–273; Sauer, „Mythos“.

Siiski on Balti riikide iseseisvussõdade ning Vene kodusõja ja välisriikide interventsiooni võitlused taustaks, millel Saksa vabakorpused alates 1919. aasta algusest Baltikumis tegutsesid – osaliselt Antandi ülesandel, osaliselt oma riisikol. Siiski vajab üks asjaolu, asundusmaa küsimus, lähemat vaatlemist, sest seda peetakse ikka ja jälle Baltikumis võidelnud vabakorpustlaste pettumise ja Saksa valitsuse suhtes kibestumise oluliseks teguriks ning peamiseks põhjuseks, miks nad radikaalselt vabariigi vastu pöördusid.²⁰ 1918. aasta detsembri viimastel päevadel sõlmisid Läti ja Saksamaa valitsus kokkuleppe, millega anti igale vabatahtlikule, kes oli teatud aja jooksul Lätis bolševike vastu võidelnud, vastava soovi korral Läti kodakondsus. Omavoliliselt ja ilma Läti valitsuse nõusolekuta lubasid Saksa värbamispunktid võitlejatele Lätis ka asundusmaad. 1919. aasta suvel nõudis Antant Saksa üksuste täielikku väljaviimist Baltikumist ja ähvardas Saksamaad uue blokaadiga, kui Saksa valitsus ei peaks neid nõudmisi täitma. Kui vastavad korraldused jõudsid Berliinist Saksa üksusteni Baltikumis, tundsid vabakorpuste võitlejad, et valitsus on neid oma asundusmaa lubadustega tüsanud. Nad keeldusid taganemiskäsku täitmast ja läksid Saksa Leegioni nime all omavoliliselt vürst Bermond-Avalovi alluvusse, kes võitles Baltikumis Vene Läänearmee eesotsas enamlaste üksuste vastu. Siiski halvenes saksa-vene üksuste olukord 1919. aasta sügiseks sedavõrd, et vabakorpuste lõplik tagasitõmbumine Baltikumist muutus vältimatuks.²¹ Pärast paramilitaarsete üksuste ametlikku laialisaatmist Saksamaal 1920. aasta juunis või üksikute üksuste osalist ülevõtmist uude Reichswehri eksisteerisid mõned vabakorpused edasi mitme järglasorganisatsioonina, nagu asundusühingud või illegaalsed pörandaalused organisatsioonid.²²

²⁰ Pole üldse selge, kui palju oli neid vabatahtlikke, kes lasid end värvata asundusmaa saamise väljaate tõttu. Võimalik, et vabatahtlike värbamisel mängis asundusmaa lubadusest palju suuremat ja otsustavamalt rolli rahaline aspekt: nn *Baltikumzulage* (Baltikumi lisatasu) maksmine. Hans von Rimscha, „Die Episode Niedra,“ – *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, ed. Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha und Hellmuth Weiss (Marburg: Herder Institut, 1977), 290–295.

²¹ Schulze, *Freikorps*, 188, 194.

²² *Ibid.*, 319–325.

Ka paljudes teistes Euroopa riikides formeerusid pärast I maailmasõda paramilitaarsed liikumised või organisatsioonid, kuid võitjariike, nagu Prantsusmaa või Suurbritannia, puudutas see fenomen nende hoopis teistsuguse poliitilise olukorra tõttu märksa vähem.²³

Käesolevas uurimuses on vaatluse all Haasi pataljon (*Abteilung Haas*) ja Würzburgi vabakorpus (*Freikorps Würzburg*), mis tegutsesid Baieris ja Ruhri piirkonnas, ning Badeni Kuramaa löögipataljon (*Badische Sturmbataillon Kurland*) ja von Medemi vabakorpus (*Freikorps von Medem*), mis osalesid lahingutes Baltikumis. Haasi pataljon formeeriti 1919. aasta veebruaris niinimetatud idapiiri kaitse (*Grenzschutz Ost*) jaoks. See nimetus pidi põhimõtteliselt varjama ainult seda, et üksused loodi tegelikult riigisiseseks kodusõjaks.²⁴ Mais paigutati Haasi pataljon Baierisse ülesandega purustada koos Preisi ja Baieri regulaarüksustega Müncheni nõukogude vabariik. 1919. aasta juuni lõpus saadeti vabakorpus Versailles' rahulepingu kohaselt kindlaksmääratud vägede vähendamise raames laiali ja viidi osaliselt uue Reichswehri 13. brigaadi koosseisu. Pataljoniülem, kindralmajor Otto Haas, asus koos oma staabiga brigaadi etteotsa ja juhtis 1920. aasta märtsi lõpust mai alguseni Ruhri kodusõja ajal valitsusvägede operatsioone Ruhri punaarmee vastu, kusjuures talle allusid nii suurem osa tema enda endisest vabakorpusest kui ka Franz von Eppi vabakorpuse üksused ja erinevad Reichswehri üksused.²⁵ Würzburgi vabakorpus tegutses üsna lühikest aega. See formeeriti 1919. aasta aprilli lõpus ja saadeti juba sama aasta juuni keskel uuesti laiali. Oma tegutsemisaja vältel rakendati teda Baieris esmajoones julgestusülesanneteks Münchenis pärast valitsusvägede sissemarssi.²⁶ Badeni Kuramaa löögipataljoni formeerimine algas 1919. aasta märtsis ja see paigutati aprilli lõpus Kuramaalt Baltikumi, kus ta võitles esialgu Eesti üksuste vastu. Von Medemi vabakorpus formeeriti 1919. aasta veebruaris Waldkirchis Badeni Breisgau piirkonnas ja viidi samuti aprillis

²³ Gerwarth und Horne, *Krieg im Frieden*.

²⁴ Schulze, *Freikorps*, 70.

²⁵ Lucas, *Märzrevolution*, Bd. 3, 107, 194, 241.

²⁶ Ingo Korzetz, *Die Freikorps in der Weimarer Republik: Freiheitskämpfer oder Landsknechthaufen? Aufstellung, Einsatz und Wesen bayerischer Freikorps 1918–1920* (Marburg: Tectum, 2009), 89–91.

Baltikumi.²⁷ Mõlemad vabakorpused osalesid 1919. aasta mais koos Balti Landeswehriga Riia vallutamisel ja moodustasid hiljem üheskoos Saksa Leegioni Badeni rügemendi.²⁸ Pärast seda, kui Saksa vabakorpuste võitlused Baltikumis lõppesid, pöördusid Badeni Kuramaa löögipataljon ja von Medemi vabakorpus Saksamaa aladele tagasi ja võeti osaliselt üle uue Reichswehri koosseisu, osaliselt aga demobiliseeriti.

Nii operatsioon Müncheni nõukogude vabariigi vastu kui ka Riia vallutamine, milles siin käsitledavad vabakorpused osalesid, olid seotud vägivaldsete ekstsessidega. Juba marsi ajal Baieri pealinna poole käskis kindralmajor Haas moodustada välikohtud, millel oli õigus anda korraldusi relvastamata vastaste kohapeal mahalaskmiseks. Selle teguviisi ohvriks langesid 1919. aasta mais näiteks 50 venelast, kes ühes Münchenist lääne pool asuvas liivakarjääris maha lasti.²⁹ Kokku kaotas Müncheni nõukogude vabariigi mahasurumise ajal lahingutes ja välikohtu korras kohapeal mahalastutena elu arvatavasti üle 1000 inimese.³⁰

Läti pealinna vallutamine tõi endaga kaasa veel suurema vägivaldaine, kui see oli Baieris. Reaktsioonina Punaarmee „punasele terrorile“ mõrvati pärast Riia vallutamist Balti Landeswehri ja Saksa vabakorpuste „valge terrori“ käigus tuhandeid inimesi.³¹ Vallutajate viha ohvriks langesid nn *Flintenweiber* – läti punakaartlaste toel relvastatud naised, kellest sai Saksa vabakorpuslaste klassikaline vaenlasekuju.³² Üks nendes lahingutes osalenuid kirjutas hiljem:

„Baltlased ei tunne mingit halastust [---], nad näevad ainult naiskuradeid ja löövad, tulistavad ja torkavad neid surnuks, kus nad ka nähtavale

²⁷ Walther Eberhard Freiherr von Medem, *Stürmer von Riga. Die Geschichte eines Freikorps* (Mitau: Mitauer Druckerei, 1944), 34, 44.

²⁸ Et mitte riskida võimalusega sattuda konflikti Antandiga, ei lubatud Riia vallutada riigisakslaste üksustega, nii et ametlikult ründas linna Balti Landeswehr üksi. Sauer, „Mythos“, 883.

²⁹ Lucas, *Märzrevolution*, Bd. 2, 99f; Heinrich Hillmayr, *Roter und Weißer Terror in Bayern nach 1918* (München: Nusser, 1974), 94, 156.

³⁰ Hillmayr, *Terror*, 149; Martin H. Geyer, *Verkehrte Welt. Revolution, Inflation und Moderne: München 1914–1924* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998), 88.

³¹ Detlev Henning, „Letten und Deutsche. Aspekte einer schwierigen Nachbarschaft“, *Nordost-Archiv* 2 (1996): 272f.

³² Zum Topos der „Flintenweiber“ als Feinbilder deutscher Freikorps: Klaus Theweleit, *Männerphantasien*, Bd. 1, *Frauen, Fluten, Körper, Geschichte* (Basel: Stroemfeld, 1977).

ei ilmuks. 22. mail 1919 lamas Riia tänavatel oma veres 400 naisvõitlejat. Üle nende astuvad ükskõikselt marssivate Saksa vabatahtlike naelutatud saapad.³³

Sõjanoored ja sõjakogemus

I maailmasõda oli suur veelahe, mis eraldas „pika“ 19. sajandi „lühikest“ 20. sajandist. Saksamaa avalikus ja eraelus ei olnud ühtki valdkonda, mis oleks jäänud sõjast puutumata, ei olnud ühtki riigi, majanduse ja ühiskonna osa, mida ei puudutanud suured muudatused. Niisiis ei muutnud sõda mitte ainult nende elu, kes olid rindel või tagalas sõjaga rohkem või vähem otseses kokkupuutes, ka kodurindel puutusid tsiviilelanikud vahetult kokku sõja mõjudega, väljendusid need siis kas toiduainete nappuses ja näljas, toorainete kogumises või isade, vendade ja poegade langemises rindel. Kahele põlvkonnale aga oli sõjal eriline mõju – neile, kes olid alates 1914. aastast Saksa riigi eest võidelnud, ja neile, kes olid rindele saatmiseks veel liiga noored, kuid said noorukina sõja kaugeleulatuvaid mõjusid täie teadlikkusega tunda. Ulrich Herberti väitel tõi eelkõige noorema generatsiooni, niinimetatud sõjanoorte põlvkonna mitte rindel saadud sõjakogemus kaasa politiseerumise. Ka Michael Wildt tõestas oma uurimuses Riigi Julgeoleku Peaameti (*Reichssicherheitshauptamt*) kohta, et suur osa natsionaalsotsialistlikus võimuaparaadis rakendust leidnud juhtivaid ametnikke pärines sellest põlvkonnast. Selles käsitluses esitatud kontseptsiooni noorte meeste radikaliseerumisest nende ilmajäämise tõttu ilmasõja rindekarastusest saab rakendada ka vabakorpustlaste vägi-valda kaldumise lähemal uurimisel. Uuritud vabakorpuste koosseisunimekirjade põhjal tehtud kokkuvõttest järeldub järgmine vanuseline koosseis (vt tabel 1): mõlemas Baltikumis tegutsenud üksuses, Badeni Kuramaa löögipataljonis ja von Medemi vabakorpuses, moodustasid sõjanoorte põlvkonna liikmed 19–25%. Kahes ülejäänud vabakorpuses, Haasi pataljonis ja Würzburgi vabakorpuses, ulatus nende osakaal

³³ Erich Balla, *Landsknechte wurden wir. Abenteuer im Baltikum* (Berlin: Tradition Wilhelm Kolk, 1932), 180, tsiteeritud Sauer, „Mythos,“ 883 järgi.

36–38%-ni. Nende üksuste näitel peab radikaliseerunud nooruse teooria seega paika umbes ühe kuni kahe viiendiku liikmete kohta. Need on suured rühmad, aga kaugeltki mitte enamus. Peale selle kuulusid need vabakorpused, kes hiljem leidsid tee SA-sse või SS-i, ka vanematesse aastakäikudesse ega olnud seega sõjanoorte põlvkonna liikmed.

Tabel 1. Vabakorpuste põlvkondlik kuuluvus

Vabakorpus	Sõjanoorte põlvkond %	Vanemad aastakäigud %	Andmed puuduvad %
Badeni Kuramaa löögipataljon	25,3	70,8	3,9
Von Medemi vabakorpus	18,9	81,1	–
Würzburgi vabakorpus	37,8	61,9	0,3
Haasi pataljon	36,2	63,8	–

George L. Mosse varasem sõjajärgse vägivalla seletus on põhjendatud ilmasõja sõdurite rindekogemusega. Mosse väitel muutusid sõdurid vägivaldseks rindel rakendatud ja kannatatud vägivalla tõttu ning olevat kaevikuvägivalla sõjajärgsesse Saksa ühiskonda kaasa võtnud. Rinde vägivald-kogemus muutus nõnda tervet põlvkonda kujundavaks ühiskogemuseks ja maailmasõda seega Eric Hobsbawmi sõnul „maailma brutaliseerimise masinaks“.³⁴ Ühes 1995. aasta uurimuses Saksa vabakorpustest jõuti järeldusele, et maailmasõja rindekogemus oli „vabakorpuste võitlejate ühine võtmekogemus, mis neid enam lahti ei lasknud“.³⁵ Lähemal vaatlusel aga ilmneb tabelis 2 esitatud jaotus: umbes 40–75% Baltikumis võidelnud vabakorpustest olid maailmasõja veteranid ja umbes kolmandikul kuni neljandikul neist ei olnud mingit sõjakogemust. Badeni Kuramaa löögipataljoni puhul puuduvad andmed ümmarguselt 30% liikmete kohta. Mõlemas üksuses, mis tegutsesid ainult Saksamaal, moodustasid veteranid umbes 40% liikmetest. Haasi pataljonis polnud umbes pooltel liikmetel rindekogemust, Würzburgi vabakorpuses oli rindekogemusega mehi

³⁴ Eric Hobsbawm, *Das Zeitalter der Extreme* (München: DTV, 2010), 163.

³⁵ Bernhard Sauer, *Die Baltikumer*, Arbeitspapiere des Instituts für Internationale Politik und Regionalstudien 7 (Berlin: Freie Universität Berlin, 1995), 30.

umbes 20%, kusjuures viimasel juhul ei ole andmeid üle 40% liikmete kohta. Nende arvude alusel ei saa kindlasti – võib-olla von Medemi vabakorpust välja jättes – maailmasõja rindekogemust vabakorpustlasi ühendavaks võtmekogemuseks üldistada. Tihti toetuvad uurimused selles osas üpris kriitikavabalt endiste vabakorpustlaste arvamustele, kes – nagu näiteks Ernst von Salomon – on hiljem kirjanikena vabakorpustlaste kuvandit tugevasti mõjutanud, või siis mälestustele, mis avaldati enamasti Kolmandas Reichis ja kalduvad üldjuhul minevikku heroiseerima.³⁶ Mosse kaevikute ja sõjajärgse ühiskonna vahelise vägivalda järjepidevuse teesi piiratust on rõhutanud juba Benjamin Ziemann ja Dirk Schumann.³⁷

Tabel 2. Vabakorpustlaste sõjakogemus

Vabakorpus	Sõjaveteranid %	Sõjakogemusesta %	Andmed puuduvad %
Badeni Kuramaa löögipataljon	39,3	31,9	28,8
Von Medemi vabakorpus	74,1	25,9	–
Würzburgi vabakorpus	39,0	21,4	39,6
Haasi pataljon	41,9	51,4	6,7

Vabakorpused ja natsionaalsotsialism

Tavaliselt iseloomustatakse vabakorpusi nende nõukogude vabariikide, streikivate tööliste ja bolševistlike üksuste vastaste operatsioonide tõttu, mis olid erakordselt vägivaldsed, „poliitiliste sõduritena“.³⁸ Ainuüksi seetõttu, et hulgal silmapaistvatel natsionaalsotsialistidel, nagu näi-

³⁶ Vt endiste vabakorpustlaste romaanide ja mälestuste kohta: Matthias Sprenger, *Landsknechte auf dem Weg ins Dritte Reich? Zu Genese und Wandel des Freikorpsmythos* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2008), 18–30.

³⁷ Benjamin Ziemann, „Das 'Fronterlebnis' des Ersten Weltkrieges – eine sozialhistorische Zäsur?“ – *Der Erste Weltkrieg und die europäische Nachkriegsordnung. Sozialer Wandel und Formveränderung der Politik*, ed. Hans Mommsen (Köln: Böhlau, 2000), 43–82; Dirk Schumann, „Europa, der Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: eine Kontinuität der Gewalt?“, *Journal of Modern European History* 1 (2003): 30f.

³⁸ Benjamin Ziemann, „Freikorps“ – *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, ed. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich und Irina Renz (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2004), 504.

teks Rudolf Heßil ja Ernst Röhmil, oli vabakorpustlase minevik, seotati vabakorpuse varastes uurimustes natsionaalsotsialismiga. „Natsismi avangardi“ ja „Hitleri sõnumitoojatena“³⁹ omistati neile natsionaalsotsialistliku riigi etableerumise teerajajate roll.⁴⁰ Niisugusele seisukohale vastukaaluks leidub kirjanduses ka selliseid iseloomustusi nagu „vabariigi esimesed sõdurid“⁴¹ või „demokraatia ämmaemandad“.⁴² Vaieldamatult oli vabakorpustel ja natsionaalsotsialismil palju kokkupuuteid nii personaalsel kui ka ideoloogilisel tasandil. Siiski tekib küsimus sõdadevahelise ajastu paramilitaarsete üksuste ja natsionaalsotsialistliku riigi võimuorganisatsioonide vahelise järjepidevuse tegelikus ulatuses. Selles kontekstis on ajalookäsitluses vabakorpuse seni vaadeldud enamasti lähtuvalt natsionaalsotsialistide võimuhaaramise (nn *Machtergreifung*) seisukohast. Et võimalik on ka teistsugune perspektiiv, osutavad juba esmapilgul selgesti järgmised arvud (vt tabel 3): 17–23% Baltikumis võidelnud vabakorpustlastest on leitavad NSDAP kartoteegist (nn *Ortskartei*), seega said neist hilisemas elus partei liikmed. Umbes üks protsent Baltikumis võidelnud Badeni Kuramaa löögipataljoni liikmetest astus hiljem SA liikmeks ning ümmarguselt üks protsent von Medemi vabakorpuse liikmetest⁴³ ja ligi kaks protsenti Badeni Kuramaa löögipataljoni liikmetest liitus SS-iga. Württembergis formeeritud Haasi pataljoni liikmeskonna hilisem saatust pakub enam-vähem sarnase pildi. Ainult Würzburgi vabakorpuses oli märgatavalt rohkem hilisemaid NSDAP ja SA liikmeid, nimelt ligi 39% partei ja umbes 6% *Sturmabteilung*’i puhul, kuid SS-iga liitus vähem kui pool protsenti. Enamik vabakorpustlasi, kelle nimi leidub hiljem NSDAP nimekirjas, astus parteisse pärast 1933. aastat

³⁹ Autoril inglise keeles – need on Robert G. L. Waite’i ja Nigel Jonesi raamatute pealkirjad, vt viide 2. (*Toim.*)

⁴⁰ Waite, *Vanguard of Nazism*; Jones, *Hitler’s Heralds*.

⁴¹ Hans Fenske, *Konservativismus und Rechtsextremismus in Bayern nach 1918* (Bad Homburg: Gehlen, 1969), 57.

⁴² Schulze, *Freikorps*, 326–334.

⁴³ Vabakorpuse juht vabahärra Walter Eberhard von Medem (1887–1945) oli alates 1933. aasta maist ise NSDAP ja SA liige. Kui Läti oli natsionaalsotsialistliku okupatsiooni all, oli Medem Jelgava piirkonnakomissar. Kārlis Kangeris, „Die Rückkehr und der Einsatz von Deutschbalten im Generalbezirk Lettland 1941–1945,“ – *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, Bd. 2, ed. Michael Garleff (Köln: Böhlau, 2008), 415.

nagu ka enamik sakslasi, enne seda astus parteisse ainult väike osa neist. Need neli üksust, kui võib-olla Würzburgi vabakorpus välja arvata, toetavad hämmastavalt nõrgalt oletust, et vabakorpused olid „natsismi avangard“, vähemalt paramilitaarsete üksuste ja natsionaalsotsialistliku riigi võimuorganisatsioonide vahelise järjepidevuse mõttes. Haasi pataljoni ja Badeni Kuramaa löögipataljoni liikmetest astus hiljem parteisse umbes sama suur osa kui 1930. aastate lõpul Saksa riigi meessoost elanikest tervikuna (ca 16%), von Medemi vabakorpuse sama näitaja oli veidi suurem.⁴⁴

Tabel 3. Vabakorpuse liikmed natsionaalsotsialistlikes organisatsioonides

Vabakorpus	NSDAP %	SA %	SS %
Badeni Kuramaa löögipataljon	16,8	1,1	1,8
Von Medemi vabakorpus	23,2	–	1,2
Würzburgi vabakorpus	38,6	6,3	0,3
Haasi pataljon	17,9	1,7	0,8

Kokkuvõte ja järeldused

Kahtlemata kuulusid Balti riigid pärast I maailmasõda nende piirkondade hulka, kus rakendati ja kannatati äärmuslikku vägivalda. Selles osalesid, ja mitte viimaste seas, ka Saksa vabakorpused. Kuid kas see vägivaldne keskkond oli vabakorpuslaste jaoks ühtlasi poliitilise radikaliseerumise toitepinnas? Kas eespool nimetatud sõjajärgse vägivalda põhjuste selgitamise katseid saab rakendada ka uuritavate üksuste kohta? Suur osa Baltikumis võidelnud vabakorpuslastest olid eelnenud maailmasõja veteranid ja umbes üks viiendik kuni neljandik neist kuulus sõjaaegsete noorte põlvkonda. Ainult Saksamaa territooriumil võidelnud vabakorpustes oli see vahekord teistsugune. Haasi pataljonis polnud üle poole

⁴⁴ Andmed NSDAP liikmete arvu kohta tervikuna: Michael Grüttner, *Das Dritte Reich 1933–1939*, Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte 19 (Stuttgart: Klett-Cotta, 2014), 100 ff; autori arvutused.

liikmetest mingit sõjakogemust ja sõjaaegsete noorte põlvkond oli mõlemas üksuses rohkem kui kolmandikuga võitlejatest suhteliselt tugevasti esindatud, kuigi ei moodustanud enamikku. Seega ei saa artiklis uuritud Baltikumis tegutsenud üksuste puhul nende rakendatud vägivalda põhjusena sugugi näha sõjakogemusest ilmajäämise tõttu radikaliseerunud noorte liiga suurt rolli. Pigem võib nende vabakorpuste puhul selle osaliselt omistada suhteliselt rohkesti esindatud sõjaveteranidele ja vanematele aastakäikudele (75–81% von Medemi vabakorpuse liikmetest). Vabakorpuse liikmete edasist elukäiku – vabakorpustest natsionaalsotsialistlikesse organisatsioonidesse – uurides on näha, et neid üksusi üldiselt „natsismi avangardiks“ nimetada ei saa, kui Baieris moodustatud üksused erandina välja arvata. Ainult vähestest vabakorpuslastest said hiljem SA ja SS-i liikmed ning vastavad NSDAP-d puudutavad arvud ei erine väga palju võrreldavatest andmetest kogu rahvastiku kohta. Enamik vabakorpuslasi, kelle puhul on tuvastatav institutsionaalne liitumine natsionaalsotsialismiga, astus nimetatud organisatsioonidesse alles pärast natsionaalsotsialistide võimuhaaramist, mistõttu nad pole ka ideoloogilises mõttes iseloomustatavad liikumise eestvõitlejatena. Vaadeldes küsimust Baltikumi kogemuse tähendusest asjaosaliste poliitilises radikaliseerumises, näitavad analüüsi tulemused, et hoolimata äärmuslikust vägivaldast, mida seal tegutsenud üksuste liikmed pidid kogema, ei olnud nende natsionaalsotsialismiga liitumine rohkearvulisem kui teistes üksustes. Baltikumis aset leidnud vägivalda ennast sellega ei vaidlustata. Niisiis ei tohi sellist arengut esimese hooga kohe enesestmõistetavaks pidada ja teiseks, vähemalt tänapäevast tugevasti kallutatud uurimisseisu arvesse võttes ei tohiks uurida Baltikumi vabakorpusi ainult kui säärase radikaliseerumise paika.

Saksa keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Bundesarchiv Berlin (BArch)

BDC / 3200 NSDAP-Ortskartei

Generallandesarchiv Karlsruhe (GLAK)

456 C Kriegsstammrollen 1914–1918, Frewilligenverbände und Übergangsheer

456 F 134/135 Badische Freiwilligen- und Reichswehrformationen

Hauptstaatsarchiv Stuttgart (HStAS)

M 557 Stammrollen der Württembergischen Freiwilligenformationen

M 560 Stammrollen des Württembergischen Reichswehr-Schützen-Regiments 25

Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Abteilung IV, Kriegsarchiv (BayHStA, IV)

Kriegsstammrollen 1914–1918

Kirjandus

Balla, Erich. *Landsknechte wurden wir. Abenteuer im Baltikum*. Berlin: Tradition Wilhelm Kolk, 1932.

Barth, Boris. *Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg 1914–1933*, Schriften des Bundesarchivs 61. Düsseldorf: Droste, 2003.

Bjork, James ja Gerwarth, Robert. „The Annaberg as a German-Polish Lieu de Memoire,“ *German History* 25 (2007): 372–400.

Fenske, Hans. *Konservatismus und Rechtsextremismus in Bayern nach 1918*. Bad Homburg: Gehlen, 1969.

Gerwarth, Robert ja Horne, John. *Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt in Europa nach dem Ersten Weltkrieg*. Göttingen: Wallstein, 2013.

Geyer, Martin H. *Verkehrte Welt. Revolution, Inflation und Moderne: München 1914–1924*, Studien zur Geschichtswissenschaft 128. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

Gietinger, Klaus. *Eine Leiche im Landwehrkanal. Die Ermordung Rosa Luxemburgs*. Hamburg: Edition Nautilus, 2009.

Grimm, Claus. *Jahre deutscher Entscheidung im Baltikum 1918/1919*. Essen: Essener Verlagsanstalt, 1939.

- Grüttner, Michael. *Das Dritte Reich 1933–1939*. Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte 19. Stuttgart: Klett-Cotta, 2014.
- Herbert, Ulrich. *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Vernunft und Weltanschauung 1903–1989*. Bonn: J.H.W. Dietz, 1996.
- Henning, Detlev. „Letten und Deutsche. Aspekte einer schwierigen Nachbarschaft,“ *Nordost-Archiv* 2 (1996): 249–273.
- Hillmayr, Heinrich. *Roter und Weißer Terror in Bayern nach 1918. Ursachen, Erscheinungsformen u. Folgen d. Gewalttätigkeiten im Verlauf d. revolutionären Ereignisse nach d. Ende d. Ersten Weltkrieges*, Moderne Geschichte 2. München: Nusser, 1974.
- Hobsbawm, Eric. *Das Zeitalter der Extreme*, dtv 30657. München: DTV, 2010.
- Höß, Rudolf. *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen von Rudolf Höß*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1958.
- Jones, Nigel. *Hitler's Heralds. The Story of the Freikorps 1918–1923*. London: John Murray, 1987.
- Kangeris, Karlis. „Die Rückkehr und der Einsatz von Deutschbalten im Generalbezirk Lettland 1941–1945,“ – *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, Bd. 2, herausgegeben von Michael Garleff, 385–428. Köln: Böhlau, 2008.
- Keller, Peter. „Die Wehrmacht der Deutschen Republik ist die Reichswehr“. *Die deutsche Armee 1918–1921*, Krieg in der Geschichte 82. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2014.
- Korzetz, Ingo. *Die Freikorps in der Weimarer Republik: Freiheitskämpfer oder Landsknechthaufen? Aufstellung, Einsatz und Wesen bayerischer Freikorps 1918–1920*. Marburg: Tectum, 2009.
- Lange, Dietmar. *Massenstreik und Schießbefehl. Generalstreik und Märzkämpfe in Berlin 1919*, Lo.g.o. 1. Berlin: edition assemblage, 2012.
- Liulevicius, Vejas Gabriel. *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg*. Hamburg: Hamburger Edition, 2002.
- Lucas, Erhard. *Märzrevolution*. 3 Bd. Frankfurt am Main: Roter Stern, 1973–1978.
- Medem, Walther Eberhard Freiherr von. *Stürmer von Riga. Die Geschichte eines Freikorps*. Mitau: Mitauer Druckerei, 1944.
- Mosse, George L. *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Rimscha, Hans von. „Die Episode Niedra,“ – *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken*

- Estland und Lettland 1918–1920*, herausgegeben von Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha und Hellmuth Weiss, 237–327. Marburg: Herder Institut, 1977.
- Sammartino, Annemarie H. *The Impossible Border. Germany and the East, 1914–1922*. Ithaca: Cornell University Press, 2010.
- Sauer, Bernhard. „Vom 'Mythos eines ewigen Soldatentums'. Der Feldzug deutscher Freikorps im Baltikum im Jahre 1919,“ *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 10 (1995): 869–902.
- Sauer, Bernhard. *Die Baltikumer*. Arbeitspapiere des Instituts für Internationale Politik und Regionalstudien 7. Berlin: Freie Universität Berlin, 1995.
- Schumann, Dirk. „Europa, der Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: eine Kontinuität der Gewalt?,“ *Journal of Modern European History* 1 (2003): 24–42.
- Schulze, Hagen. *Freikorps und Republik 1918–1920*, Wehrwissenschaftliche Forschungen, Abteilung Militärgeschichtliche Studien 8. Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1969.
- Sprenger, Matthias. *Landsknechte auf dem Weg ins Dritte Reich? Zu Genese und Wandel des Freikorpsmythos*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2008.
- Tenfelde, Klaus. „Bürgerkrieg im Ruhrgebiet 1918 bis 1920,“ – *Erster Weltkrieg, Bürgerkrieg und Ruhrbesetzung. Dortmund und das Ruhrgebiet 1914/18–1924*, herausgegeben von Karl-Peter Ellerbrock, 13–66. Dortmund: Gesellschaft für Westfälische Wirtschaftsgeschichte, 2010.
- Theweleit, Klaus. *Männerphantasien*, Bd. 1, *Frauen, Fluten, Körper, Geschichte*. Basel: Stroemfeld, 1977.
- Trotha, Trutz von. „Zur Soziologie der Gewalt,“ – *Soziologie der Gewalt*. Sonderheft der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, herausgegeben von Trutz von Trotha, 9–56. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1997.
- Waite, Robert G.L. *Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918–1923*. Cambridge: Harvard University Press, 1952.
- Wildt, Michael. *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg: Hamburger Edition, 2002.
- Ziemann, Benjamin. „Das 'Fronterlebnis' des Ersten Weltkrieges – eine sozialhistorische Zäsur?“ – *Der Erste Weltkrieg und die europäische Nachkriegsordnung. Sozialer Wandel und Formveränderung der Politik*, herausgegeben von Hans Mommsen, *Industrielle Welt* 60, 43–82. Köln: Böhlau, 2000.
- Ziemann, Benjamin. „Freikorps“ – *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, herausgegeben von Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich und Irina Renz, 503–505. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2004.

Paramilitary violence as fodder for political radicalisation? The example of the German *Freikorps* which fought in the Baltic region after WWI

Jan-Philipp Pomplun

The article discusses the history of the *Freikorps* (“Free Corps”) formed in Germany after WWI, in a comparative analysis of two *Freikorps* which were recruited in Germany and fought in the Baltic region, and two *Freikorps* which only fought in Germany. The article compares the members of those *Freikorps* – the Baden assault battalion Kurland and the Von Medem *Freikorps* which fought in the Baltic region and the Würzburg *Freikorps* and the Haas battalion which operated only in Germany – on the basis of their generational affiliation as well as their subsequent involvement in national socialist organisations. It is concluded that the claims that the *Freikorps* members who fought in the Baltic region mostly belonged to the “war youth” generation who did not fight in WWI and whose fighting in the Baltic region caused their radicalisation manifested by their higher than average membership in the NSDAP, SS and SA, cannot be corroborated on the basis of the analysed units.

Keywords: WWI, Weimar Republic, *Freikorps*, wars of independence in the Baltic countries, war youth and WWI veterans, national socialist organisations

Miks mõned riigid otsustavad toetuda paramilitaarsetele üksustele?

Jugoslaavia näide pärast I maailmasõda

Dmitar Tasić

Pärast I maailmasõda elas enamik Balkani riike läbi mitmeaastase poliitilise ja majandusliku ebastabiilsuse ajajärgu. Nagu mujalgi Euroopas iseloomustas seda perioodi intensiivne paramilitaarsete üksuste loomine ja paramilitaarne vägivald.¹ Selles mõttes ei olnud Balkani maad erandiks. Sarnaselt kaasaegse Euroopa samasuguse nähtusega võib Balkani paramilitarismi defineerida kui „sõjalisi või kvaasisõjalisi organisatsioone ja tegevust, mis kas laiendasid või asendasid konventsionaalsete relvajõudude tegevust“. Enamasti kaasnes paramilitarismi ja paramilitaarse kultuuriga üldiselt paramilitaarne vägivald, mis ilmnis võitlemises mitmel moel kas regulaarvägede ja vaenulike paramilitaarsete üksuste või ka tsiviilelanike vastu, kui viimased toetasid vaenulikke üksusi. Valdavalt peituvad paramilitarismi juured riigi võimetuses normaalselt toimida: kui riiklikud institutsioonid on nõrgad, valitseb õiguslik vaakum, poliitiline süsteem on korrumpeerunud ja julgeolekusüsteem ei toimi. Sellistel juhtudel toetavad paramilitaarsed üksused sageli riigivõimu kehtestamise jõupingutusi või siis tegutsevad otseselt riigi vastu.² Paramilitaarsete rühmade ja liikumiste kõrval võib paramilitarismi ja paramilitaarset vägivalda nii Balkanil kui ka mujal seostada ka tavapärase sõjaväe- ja politseiformatsiooniga. Paramilitaarse vägivalla rakendamise tingimusi, eriti mis puudutab jõukasutusreegleid, erilist käitumist ja sellega kaasnevaid

¹ Paramilitaarse vägivalla kohta Euroopas aastatel 1917–1923 vt *War in Peace: Paramilitary Violence after the Great War*, toim. Robert Gerwarth, John Horn (Oxford: Oxford University Press, 2012).

² Robert Gerwarth, John Horn, „Paramilitarism in Europe after the Great War: An Introduction,“ *War in Peace*, 1.

ilminguid, nagu jõhker vägivald, viha ja kättemaksuaktsioonid, võib vaadelda kui paramilitaarset olukorda.³

Tugeval paramilitaarsel „kultuuril“, mis valitses Balkanil aastatel 1917–1924, oli siiski mõneti erinev päritolu ja kulg kui mujal tollases Euroopas laialt levinud samasugusel nähtusel.⁴ Enamiku I maailmasõja järgsete Euroopa riikide paramilitarism oli selle sõja vägivaldsuse tagajärg, Balkanil aga oli see tihedalt seotud juba olemasolevate traditsioonidega, mis pärinesid Osmani impeeriumi vastu peetud relvastatud võitluse ning 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse riigi- ja natsioonilooma plaanide ajastust. Paramilitaarsete organiseerumise kultuuri tugevusele Balkanil osutab asjaolu, et paramilitarismi pärand oli säilinud ja olemas kõigis järgnevates kriisides ja sõjalistes konfliktides, nagu II maailmasõda ning 1990. aastate Jugoslaavia sõjad.

Balkani paramilitarism osutus konkreetsest ajaloolisest, poliitilisest ja ideoloogilisest kontekstist hoolimata väga kohanemisvõimeliseks. Võib märgata teatud seaduspärasusi, mille puhul paramilitarism astub lavale iga kord, kui riiklikud institutsioonid on nõrgad või on puhkenud kriis. Mõnikord kasutasid eri poliitilised voolud paramilitaarseid üksusi käimasolevates poliitilistes või relvastatud konfliktides. Enamikul juhtudel aga sekkusid paramilitaarid nendesse olukordadesse juba oma plaanide ja ootustega. Mõlemas olukorras investeerisid paramilitaarid tegelikult oma väärtuslikud võimed, nagu relvastatud ja distsiplineeritud jõud, kogemus, organisatsioon jm, eesmärgiga järgida oma poliitilist tegevuskava. Nagu igal pool mujal maailmas, olid I maailmasõja õudustel ka Balkanil kauakestvad tagajärjed, kas siis madala intensiivsusega sõjaliste kokkupõrgete ja juhuslike konfliktide või Hispaania gripi pandeemia kujul, mille surmaohvrite arv ei ole tegelikult täpselt teada.

Vahetult pärast I maailmasõda pörkus uus Jugoslaavia riik mõneti teistsuguste rinnete ja võitlustega. Üks neist oli rahvusvaheline, kus peeti diplomaatilisi lahinguid ja toimus kokkupõrkeid eesmärgiga saavutada

³ Anne Dolan, „The British Culture of Paramilitary Violence in the Irish War for Independence“, *War in Peace*, 209.

⁴ Paramilitaarsete vägivalda kohta Balkanil aastatel 1917–1923 vt John Paul Newman, „The Origins, Attributes and Legacies of Paramilitary Violence in the Balkans“, *War in Peace*, 145–162.

rahvusvaheline tunnustus. Teine rinne oli kodumaal, kus toimus seesama võitlus, kuid eesmärgiga lahendada sisevastuolusid ja tagada julgeolek, määrata kindlaks seni mitteeksisteerinud piirid naaberriikidega jne. Suurem osa Serbia armeest pidi olema relvil veel ligi kaks aastat, kuni endised vastased, kes olid teeninud Austria-Ungari armees, hakkasid sellega liituma, moodustades uue kuningliku Jugoslaavia armee ja laevastiku. Kestvad kriisid ja intsidendid olid aga liiast sõjaveteranidele, kes tahtsid minna koju oma perekonna juurde, kusjuures mõned neist olid olnud püssi all juba alates 1912. aastast.

Kompenseerimaks regulaarväe ja sandarmeeria sõdurite nappust, kasutasid Jugoslaavia sõjaväevõimud mitmel juhul vabatahtlike ja paramilitaaride teeneid. Seda tehti aga vastu tahtmist, tagajärgede tõttu, mis kinnitasid algseid kahtlusi ja ebakindlust. Tüüpilised näited olid:

- 1) mässu mahasurumine Montenegro põhjaosas 1919. aasta veebruaris;
- 2) tšetnike eriüksuse tegevus Makedoonias 1919. aasta kevadel ja suvel;
- 3) Albaania liidri Essad-paša toetajate organiseerimine aastatel 1919–1920.

Kõik need juhtumid toimusid aladel, mis võideti Balkani sõdade tulemusena aastatel 1912–1913: Sandžakis, Kosovos, Metohijas ja Makedoonias, mida sel ajal nimetati üldiselt Vanaks Serbiaks või Lõuna-Serbiaks. Nendel aladel, omataolistel Balkani piirimaadel, oli juba alates Osmani impeeriumi aegadest olemas tugev paramilitaarne kultuur, mille väljenduseks olid Makedoonia siserevolutsiooniorganisatsiooni (VMRO, *Внатрешна македонска револуционерна организација*) *comitaji*d, Serbia tšetnikud, Albaania lindpriid või *kachak*'id ja Makedoonia klannid.

Jugoslaavia mitmepalgelisus

Julgeoleku seisukohalt olid eriti tundlikud piirkonnad Sandžak, Kosovo, Metohija ja Osmani impeeriumile kuulunud Makedoonia, täpsemini see osa, mis vastavalt 1913. aasta Bukaresti rahulepingule läks Serbia koos-

seisu. Osmani impeeriumi Makedoonia, mida huvitaval kombel polnud sellist nime kandva territoriaalse tervikuna kunagi olemas olnud, tähistas alasid Vardari jõe oru ümbruses, mis oli looduslik ühendustee Belgradi ja Thessaloniki vahel.⁵ Osmani impeeriumi Makedoonia jagunes kolme vilajeti vahel. Esimene, Thessaloniki, oli neist keskne ja suurim; teine, Kosovo vilajett, asus eelmisest põhja pool ja ulatus kuni Serbia piirini ning kolmas, Manastiri vilajett, asus edelas ja hõlmas ka osa tänapäeva Albaaniast.⁶ 1918. aasta sügisel nõudis Serbia kõiki neid alasid endale ja nad liitusid uue Jugoslaavia riigiga kui Serbia kuningriigi lõimitud osa. Julgeoleku seisukohalt olid sama tundlikud Makedoonia osad, mis kuulusid Bulgaariale (nn Pirini Makedoonia), ja Albaaniale kuulunud alad. Nii Pirini Makedoonias kui ka Põhja-Albaanias olid paramilitaarse organiseerumise ja tegevuse traditsioonid ning mõlemad jäid kõikvõimalikes valdkondades keskvõimu käeulatusest kaugele kuni sinnamaani, et teatud hetkedel tegutsesid kohalikud paramilitaarid isegi kui riik riigis.⁷ Neid alasid võib nimetada Balkani piirimaadeks, kui kasutada samasugust vaatenurka nagu Omer Bartov ja Eric D. Weitz oma raamatus.⁸ Nad defineerisid piirimaad kui „vahepealset ala, mille identiteet oli sageli mõjutatav ning kontroll territooriumi ja rahvastiku üle vaidlusalune“. See määratlus kehtib kindlasti Jugoslaavia (lõunaosa), Bulgaaria ja Albaania kohta eriti aladel, mis olid kuni 1913. aastani kuulunud Osmani impeeriumi. Bartovi ja Weitzi raamatus ei ole need maad aga näidetena esile toodud, hoolimata piirkonna geopoliitilisest ja majanduslikust tähtsusest, rahvuslikust ja religioossest mitmekesisusest ning jätkuvaist riikidevahelistest

⁵ Nadine Lange-Akhund, „Nationalisme et terrorisme en Macédoine vers 1900,“ *Balkanologie* IV, 2 (2000): 2.

⁶ Nadine Lange-Akhund, *The Macedonian Question 1893–1908, from Western Sources*, East European monographs 486 (Boulder, New York: Columbia University Press, 1998), 13.

⁷ Peter Bartl (Петер Бартл), *Albanci, od srednjeg veka do danas* (Албанци, од средњег века до данас) (Belgrad: CLIO, 2002), 188–189; Dimitar Tjulekov (Димитар Тюлеков), *Обречено родолюбие. ВМРО в пиринско 1919–1934* (Обречено родолюбие. ВМРО в пиринско 1919–1934) (Blagoevgrad: Univerzitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“ (Универзитетско издателство „Неофит Рилски“), 2001).

⁸ *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*, toim. Omer Bartov, Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013).

vastuoludest nende alade pärast, mis on takistanud rahu ja stabiilsuse kehtestamist piirkonnas. Pärast I maailmasõda olid niinimetatud Balkani piirimaadel juba tugevad paramilitaarsed traditsioonid, mis pärinesid Osmani impeeriumi aegadest: nii Bulgaaria ja Serbia paramilitaarsed organisatsioonid kui ka Albaania mässajad jätkasid omavahelist võitlust, püüdes samal ajal säilitada mõju ka oma koduriikide sisepoliitikas. Vene revolutsioonis ja kodusõjas osalenud uustulnukate saabumine tõi kaasa uusi tuuli ja andis tõuke konfliktile jätkumisele mõneti teistsuguses olukorras, kuid siiski vägivaldsusse kaldudes.

Ebastabiilsuse jätkumist nendes piirkondades soodustasid mitu faktorit. Omal kombel eksisteerisid need kõrvuti ja kattusid. Mõned neist pärinesid Osmani impeeriumist, teised aga tõusid uudsetena esile. Etniline ja religioosne mitmekesisus oli kindlasti üks tähtsamaid. Etnilises mõttes asustasid neid alasid bulgaarlased, türklased, slaavlastest muhameedlased, albaanlased, serblased, montenegrolased, makedoonlased, juudid, valahhid, mustlased, kreeklased jne. Religioosne olukord oli samuti keeruline. Näiteks jagunesid albaanlased õigeusklikeks, katoliiklasteks, islamiusulisteks ja bektašsideks (sufistlik ordu, mis levis laialdaselt albaanlaste seas). Makedoonia õigeusklikud jagunesid Bulgaaria eksarhaadi ja oikumeenilise patriarhaadi koguduste vahel. Pärast I maailmasõda aga allutati need alad taasasutatud Serbia patriarhaadile.

Osmani impeeriumi 1905/1906. aasta rahvaloenduse andmetel elas kolmes vilajetis 2 879 634 elanikku. Umbes 50% olid slaavlased, 25% türklased, kreeklasi oli umbes 10%. Ülejäänud olid vähemused, nagu valahhid, mustlased ja juudid.⁹ Mõistagi ei tunnistanud ei serblased, bulgaarlased ega kreeklased makedoonlasi eraldi rahvana, vaid osana nende oma natsioonist. Jugoslaavia riigi loomine koos serblastele lisandunud rahvustega, nagu horvaadid, sloveenid, sakslased ja Bosnia islamiusulised, tõstis senise mitmekesisuse täiesti uuele tasemele. 1921. aastal toimunud esimese Jugoslaavia rahvaloenduse andmetel elas Vana- ehk Lõuna-Serbias, mis oli mitteametlik nimetus 16 Sandžaki, Makedoonia, Kosovo ja Metohija maakonna kohta, 1 476 747 inimest, kellest 734 164

⁹ Lange-Akhund, *The Macedonian Question*, 13, 24.

olid mehed ja 740 396 naised. Umbes 59,5% olid serblased ja horvaadid, 28,2% albaanlased, 10% türklased, 0,6% valahhid, 0,03% sloveenid, 0,01% sakslased jne.¹⁰ Umbes 76,3% Balkani piirimaade Jugoslaavia osa elanikest elas maapiirkondades. Kuigi seal ei olnud rahvuslikult homogeenseid piirkondi, olid islamiusuliste külad enamasti tasandikel, samal ajal kui kristlased domineerisid mägiapiirkondades.¹¹ Külased ja linnugi, hoolimata sellest, kas seal elasid kristlased või islamiusulised, iseloomustasid korratus, halvad sanitaarolud ja kehvad elutingimused. Inimesed magasid põrandal lambanahkadel või mattidel, sageli sama katuse all koos oma kariloomadega. Kehv toit ja viletsad elutingimused soodustasid mitmesuguste haiguste levikut, nagu tuberkuloos ja riisikasvatustapiirkondades ka endeemne malaaria. Balkani piirimaadel tõi uute riigipiiride tõmbamine väljakujunenud ja lõimunud poliitilisse ja majanduslikku keskkonda kaasa suuri nähtavate tagajärgedega muutusi. Enamik traditsioonilisi haldus- ja majanduskeskusi kaotas oma tähtsuse ja mõju.¹²

Omaette teema on asjaolu, et kogu Jugoslaavia kuningriigi vältel (1918–1941) ei tunnustatud makedoonlasi rahvusena. Neid käsitati kui Serbia etnilise koosluse osa. Makedoonia rahvastiku koosseis on sealjuures eraldi küsimus. See on lahutamatu usulise koosseisu küsimusest nagu ka kõikjal mujal Balkanil. 20. sajandi esimeste kümnendite tegeliku olukorra kirjeldamist raskendab mitmetähenduslikkus ja andmete lünklikkus, mis on rahvusliku propaganda, erinevate usukogukondade olemasolu, Osmani riigi nõrkuse ja rahvuslike liikumiste (noortürklaste ja albaanlaste) tegevuse kattuva mõju tagajärg. Viis sajandit osmanite ülemvõimu mõjutas mitme asjaolu esiletõusu. Usuline kuuluvus ja usukuulutus oli olulisem kui rahvuslik. Kuulumisest mõnda etnilisse kogukonda sai survetegur alles 19. sajandi lõpul.

¹⁰ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929* (Beograd: INIS, 2002), 45. Vana- või Lõuna-Serbia rahvaarv oli väiksem kui Osmani impeeriumi Makedoonias. See tulenes erinevast territooriumist: Osmani impeeriumi Makedoonia pindala oli 96 400 km², samal ajal kui Vana- või Lõuna-Serbia pindala oli ainult 45 717 km². Erinevus tuleneb sellest, et varem kuulus Makedoonia koosseisu ka suur osa Thessaloniki vilajetist, millest sai Kreeka osa.

¹¹ Jovanović, 56.

¹² *Ibid.*, 49.

Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriigi (tuntud ka lühendiga *SHS kuningriik*) võimu kehtestamisega kaasnes vajadus üheaegselt võita uute alamate sümpaatia ja toetus, tegeleda nende rahvusliku ja usulise eneseteadvusega, pühkides minema varem õpitu ja omaks võetu, ning kaasata nad viivimatult uue riigi loomisse koos kõigi kohustustega, millega olid harjunud Serbia, Montenegro ja varem Austria-Ungarile kuulunud piirkondade elanikud ning mida viimased tunnistasid kui normaalset ja vältimatut. Kaasaegsete kirjelduste järgi olid „mitmesugused maksud, koormised ja sõjaväeteenistuskohustus midagi, mida makedoonlased eriti vihkasid ega mõistnud seda mitte mingil moel kui ühiskondlikku vajadust, ja see oli neile väga raske. Nad lootsid, et nende päästjad ei hakka tegema seda, mida oli kombeks teha türklastel.“¹³ Sealkandis oli omal kombel traditsiooniks vastanduda riigile ja selle asutustele. Türklastele, s.o islamiusulistele, oli see kõige raskem, sest nende lüüasaamise ulatus oli kõige sügavam. Mõned neist nägid lahendust emigreerumises, enamasti Türgisse. Teised valisid lojaalsuse. Albaanlased olid juba katkestanud oma sidemed Türgi ja Türgi pärandiga, kusjuures rahvusriigi loomine oli andnud hoogu juba olemasolevale entusiasmile, mille eesmärk oli liita kõik Balkani albaanlased. Selle saavutamiseks jätkas hulk Jugoslaavia albaanlasi avalikku mässamist ja ülejooksmist, samal ajal kui teiste elu kulges edasi sünnist saadik harjunud mimikris. Kristlastest rahvastiku moodustasid slaavlased; väikesearvulised valahhi ja kreeka kogukonnad ei tõusnud oma slaavi usukaaslaste seas eriti esile. Ka kristlaste ellu tuli muutusi, mis ilmnesisid paljude eri vormidena religiooni, hariduse ja majanduse vallas. Äsja lõppenud rahutute aegade pärand elas edasi uuen dustega kõrvuti ning kauaoodatud rahu, millele oli pandud palju lootusi, ei saavutanud täielikkust.

¹³ Serbia sõjaarhiiv (*Vojni arhiv*, edaspidi VA), fond (r.) 4/3, karp (b.) 56, säilik (f.) 5, dokument (d.) 3/31, Bitola diviisipiirkonna aruanne 3. armeeringkonnale nr 2856, salajane, 15.02.1919.

Paramilitaaride esialgne rakendamine ja ilmnenud vastuolud

Kui Antandi Thessaloniki rinde väejuhatuse otsustas 1918. aasta suvel hakata ette valmistama otsustavat pealetungi, ei olnud see Serbia vaatepunktist ainult sõjaline operatsioon. Eduka pealetungi puhul oleksid serblaste ja liitlaste üksused jõudnud aladele, mis olid küll juba enne sõda liidetud Serbia konstitutsioonilisse ja territoriaalsesse raamistikku,¹⁴ kuid mis olid nüüd laastatud ja ebaturvalised. Juba enne lõplikku läbimurret alustas Serbia siseministeerium ettevalmistusi tsiviil- ja politseivõimu uuendamiseks esmajärjekorras vabastatavatel aladel, s.o Põhja-Makedoonias, Kosovos, Metohijas ja Sandžakis. Eesmärk oli vältida üldise ebaturvalisuse õhkkonna tekkimist pärast seda, kui edasiliikuvad liitlasväed on nendelt aladelt lahkunud. Ebaturvalisus võis eeskätt ilmnedagi intsidentidena, mis oleksid ohustanud Serbia kodanike julgeolekut ja vara. Poliitiline ebastabiilsus ja majanduslik laastamine koos usulise ja rahvusliku sallimatusega, nagu ka Kreeka ja Itaalia ning Prantsusmaa ja Suurbritannia ning viimaste kolooniatest pärinevate liitlasvägede kohalolek, võis luua plahvatusohtliku olukorra, kus väikseimgi intsident oleks võinud kaasa tuua kauakestvaid ja laastavaid tagajärgi.¹⁵ Niisiis, järgides liitlaste pealetungi kulgu 1918. aasta septembris ja oktoobris, pöördusid tsiviil- ja

¹⁴ Aastatel 1912–1913 peetud Balkani sõdades kaotas Osmani impeerium enamiku oma Balkani valdustest. Teise Balkani sõja lõpetanud Bukaresti rahulepingu alusel liideti Serbiaga Kesk-Makedoonia, Kosovo, Manastir, Novi Pazar jm. Serbia pindala (u 48 000 km²) suurenes ligi 88 000 km²-ni ning rahvaarv kasvas u 1,5 miljoni elaniku võrra. Kuid lühikese ajaga enne I maailmasõja algust ei suutnud Serbia oma uusi provintse täielikult lõimida. I maailmasõjas sunniti Serbia armee riismed koos kuninga ja õukonnaga pärast visa vastupanu 1914. aasta teisel poolel Austria-Ungari ning 1915. aasta sügisel Saksamaa, Austria-Ungari ja Bulgaaria koordineeritud pealetungile taganema Albaaniasse ja Montenegrosse. 1915. aasta sügisel Serbia abistamiseks Thessalonikisse saadetud Briti ja Prantsuse ekspeditsioonikorpus jõudis kohale liiga hilja, et vältida Serbia lüüasaamist. Thessaloniki sillapea oli Antandi Balkani pealetungide lähtekohaks 1918. aastal. (Toim.)

¹⁵ DMITAR TASIĆ (Дмитар Тасић), *Rat posle rata, Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiju i u Makedoniju 1918–1920* (Рат после рата, Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонију 1918–1920) (Београд: Утопија (Утопија), 2008), 22.

politseivõimud nendesse kogukondadesse ja maakondadesse tagasi. Kuid riigiametnike arv oli kaugel vajalikust. Korra tagamiseks anti mõned sõjaväeüksused kohalike võimude käsutusse, kuid isegi sellest ei piisanud, et kõikide elanike turvalisus oleks olnud tagatud.

Taastatud Serbia (ja mingil määral ka Montenegro) ametiasutuste esimestel tegevuskuudel ilmnis mitmesuguseid probleeme:

- rüüstamine, mida panid toime erinevad isikud, isegi liitlasvägede sõdurid;
- albaania karjavaraste röövretked Lääne-Makedooniasse;
- suure hulga tulirelvade olemasolu, eriti kohalikel albaanlastel;
- küsimus taastatud Montenegro asutuste lõplikust staatusest.

Kõige suuremaks probleemiks aga osutus albaanlastest elanike suhtumine, kes olid šokiseisundis oma varasemate toetajate, Keskriikide äkilise ja täieliku lüüasaamise tõttu. Asjaolu, et 1. detsembril 1918 kuulutati Belgradis välja uus riik nime all Serbia-Horvaatia-Sloveenia kuningriik ja et Serbia ja liitlaste väed olid paigutatud peaaegu kõikjale, ei suutnud vältida intensiivse agitatsiooni algust Makedoonia ja Kosovo alade taastatud Albaania riigiga liitmise nimel. Agitatsiooniga kaasnesid mitmesugused intsidendid, nagu tulistamised, rünnakud politseijaoskondade ja kogukonnakeskuste vastu ning sabotaaž. Pärast kokkupõrkeid sõjaväeüksustega, mis olid saadetud Kososvo ja Metohija albaanlasi relvitustama, rahunes sealne olukord mõneks ajaks. Äärmuslik olukord aga nõuab äärmuslikke meetmeid – regulaarvägede ja politseiüksuste kõrval rakendati mitmel juhul ka paramilitaarseid ja irregulaarseid üksusi kas iseseisvalt või abivägedena.

Mässu mahasurumine Kagu-Montenegros

SHS kuningriigi taastatud, kuid ebastabiilsete võimuorganite esimeheks probleemiks oli 1919. aasta alguses kahes Metohija piiril asuvas Montenegro linnas, Plavis ja Gusinjes, puhkenud avalik mäss.¹⁶ Sealne isla-

¹⁶ Tasić, 92.

miusuline enamus ei leppinud asjaoluga, et nad sattusid jälle Montenegro võimu alla. Nad pelgasid ka kohaliku montenegro Vasojevići klanni kättemaksu, kellega neil olid sajanditevanused lahkkelid, mis olid omandanud uue mõõtme pärast kolmeaastast Austria-Ungari okupatsiooni ning ühe usukogukonna eelistamist teisele Austria-Ungari okupatsioonivõimude poolt. Avaliku mässu peamine põhjus oli kohalike islamiusuliste ülikute hirm kohalike elanike seas mõju kaotamise ning traditsiooniliste sidemete katkemise ees tähtsa Põhja-Albaania linna Scutariga (albaania k Shkodër. *Toim.*). 9. veebruaril 1919 alustasid mässulised pealetungi Peći (albaania k Peja. *Toim.*) linnale, blokeerides samal ajal Plavis asunud Serbia jala-väekompanii. Juba pelk mässajate arv, mis ulatus 5000-ni, ning asjaolu, et Põhja-Albaania klannid neid toetasid, nõudis viivitamatut reageerimist. Hoolimata sellest, et mässajate saadikud üritasid veenda kohalikke Serbia sõjaväeülemaid, et nende tegevus on suunatud ainult montenegrolaste vastu, oli tegemist siiski suure probleemiga habrastele riigiorganitele. Et kohapealsetest väeüksustest ei piisanud tõsiseltvõetavaks tegevuseks, pidid kohalikud väeülemad toetuma kohalike Kosovo ja Metohija vabatahtlike abile, aga ka Vasojevići mägilaste klannist pärit endistele Montenegro sõduritele ja ohvitseridele, kes olid vahepeal oma endiste ülemate juhtimise all uuesti organiseerunud. Kuigi nad olid Montenegro sõjaväe standardite järgi motiveeritud ja organiseeritud, kujutasid nad siiski ohtu peamiselt kohalike islamiusuliste ja albaanlaste varale, sest rüüstamine oli nende sõjapidamiskultuuri lahutamatu osa. Pärast rahumeelse lahenduse saavutamise katsete nurjumist alustasid vabatahtlikega tugevdatud Serbia üksused pealetungi. Vabatahtlikud (kohalikud serblased, montenegrolased ja isegi mõned albaanlased) osutusid äärmiselt mitteusaldusväärseteks ja distsiplineerimatuteks ning ainult suurtükitali ja regulaarvägede kohalolek suutsid tagada pealetungi jätkumise. Mõne päeva jooksul liitusid nende üksustega veel umbes 1200 halvasti relvastatud, kuid hästi organiseeritud montenegrolast, ja nad rühkisid jätkuvalt edasi. 20. veebruaril ründasid üks Serbia ja üks Montenegro kompanii suurtükkide ja kuulipildujate tule toetusel mässajate positsioone, mida kaitses umbes 1500 meest. Tugevnev suurtükitali osutus otsustavaks teguriks. Mässajad jätsid oma positsioonid paanikas maha ja põgenesid Scutari poole. Paljud

neist kartsid võimalikku kättemaksu endale ja oma perele, eriti irregulaaride poolt. Rüüstamise ja laastamise vältimiseks hajutati enamik montenegrolasi ja vabatahtlikke ümbruskonna montenegrolaste küladesse ja neil keelati siseneda Plavi ja Gusinje linna.

Serbia sõjaväe esindajatele oli isegi mässu mahasurumise ajal ilmne, et teatud abinõude rakendamine on täiesti mõõdapääsmatu. Nad jõudsid järeldusele, et islamiusuliste ülikute range järelevalvamise ja montenegrolaste avaliku relvakandmise keelamise kõrval saaksid olukorda stabiliseerida ainult tugev, õiglane ja vastutusvõimeline politsei, kindel tagatis vabadusele ja isiklikule turvalisusele ning riigi toetus nendele, kelle vara sai mässu ajal kannatada. See kõik ei toimunud ilma Antandi sekku miseta. Nii britid kui ka prantslased läkitasid kohale oma saadikud, et kindlaks teha eeskätt kohalike tsiviilelanike vastu toime pandud vägivalla ulatus.¹⁷

Mässu mahasurumine Plavis ja Gusinjes oli üks esimesi intsidente, mis näitas selgelt piirkonna üldist ebastabiilsust, uute võimude nõrkust ning sealsete irregulaarüksuste ebausaldusväärsust.

Kosta Milovanović-Pećanac ja tema tšetnikud

Peaaegu samal ajal toimus teine sündmus, mis tõi taas esile paramilitaaride rakendamisega kaasnevaid probleeme. Tuntud tšetnike liider Kosta Milovanović-Pećanac jäi 1919. aastal pärast lahingute lõppu Peći linna kohaliku komandantuuri teenistusse. Kosovo ja Metohija ebatavalisuse ja Pećanaci varasemate teenete tõttu pikenes tema staatus isehakanud „ülestsõusüksuste juhina“. Pećanac ja tema kamraadid osutusid oma lõpliku staatuse poolest eikellegimaal olevaks, sest põhimõtteliselt olid nad olnud irregulaarid. Hoolimata sellest ja ka seetõttu, et Pećanac oli ka reservohvitser, jätkas ta edukat tegutsemist koostöös sõjaväe ja sandar-

¹⁷ *Jugoslovenska država i Albanci* (Југословенска држава и Албанци), toim. Čorđe Borozan (Ђорђе Борозан), Ljubodrag Dimić (Љубодраг Димић), 1. kd, (Belgrad: Službeni list SRJ, Arhiv Jugoslavije, Vojnoistorijski institut (Службени лист СРЈ, Архив Југославије, Војноисторијски институт), 1998), 261–267.

meeriaga mitmes valdkonnas, nagu näiteks kaevanduste ja teede valvamine või relvade ärakorjamine albaania küladest.¹⁸

Kuidas õnnestus Kosta Milovanović-Pećanacil jääda relvastatuks?

Pärast edukat läbimurret Thessaloniki rindel 1918. aasta septembri keskel said Serbia ja Prantsuse väed oma pealetungi ajal põhja poole ettekandeid arvukatest kokkupõrgetest ülestõusnute ning taganevate Saksa ja Austria-Ungari vägede vahel. Tegelikult oligi Serbia ülemjuhatus Kosta Milovanović-Pećanaci 1916. aastal septembris just selleks tagasi Serbiasse saatnud. Ta viidi üsnagi seiklusrikkal moel Prantsuse lennukiga Lõuna-Serbiasse Toplica piirkonda. Tšetnike kogenud juhina oli tema ülesanne ette valmistada ja korraldada ülestõus, mis toetaks kavandatud liitlaste pealetungi pärast edukat läbimurret Thessaloniki rindel.¹⁹ Ta ise soovitas seda ala, sest tundis sealseid elanikke ja maastikku. Kohe pärast saabumist suutis ta leida kontakti nii oma arvukate kaasvõitlejatega ajast, kui Serbia tšetnikud võitlesid Makedoonias, nagu ka teiste sõdurite ja ohvitseridega, kes erinevatel põhjustel olid jäänud Serbiasse ega olnud taganenud koos Serbia armee põhijõududega. Olid nad siis oma üksustest maha jäänud, haavatud ja võimetud kõndima või neid lihtsalt ei vaimustanud väljavaade marssida üle Albaania mägede, ning olles suutnud vältida vangilangemist, kujutasid nad endast väärtuslikku ja kõrgelt motiveeritud sõjalist jõudu. Peale selle avastas Pećanac rühma kindlameelseid ja lahingukarastusega Montenegro ohvitseri, kes pärast Montenegro kapituleerumist 1916. aasta alguses olid keeldunud alistumast ja tahtsid võitlust jätkata. Nad kavatsesid marssida läbi okupeeritud Serbia Rumeeenia poole, kus nad oleksid võimaluse korral ühinenud Vene armeeaga. Pećanac suutis neid veenda oma ettevõtmisega liituma. Nende toetusel alustas ta organisatsiooni loomist ja laiaulatusliku ülestõusu ettevalmistamist. Teine asjaolu, mis arvatavasti spontaanselt õhutas relvastatud vastupanuliikumise organiseerumist Serbias ja Montenegros, oli seotud

¹⁸ Dmtar Tasić, „Između slave i optužbe – Kosta Milovanović Pećanac 1919,“ *Istorija 20. veka* 2 (2007): 121.

¹⁹ Dmtar Tasić, „Pecanac, Kosta,“ 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, toim. Ute Daniel jt, Freie Universität Berlin, Berlin 2014-10-08, <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10112> (vaadatud 12.12.2016).

ühe okupatsioonivõimude rakendatud meetmega. Juba elluviidavate serbia rahvusluse vastaste abinõude kõrval, nagu kirillitsa kasutamise keelamine, serbia koolide sulgemine, haritlas- ja vaimulikkonna liidrite tapmine ja vangistamine, uute õppekavade kehtestamine, Bulgaaria õpetajate ja preestrite Serbiasse suunamine jm,²⁰ alustasid Austria-Ungari ja Bulgaaria okupatsioonivõimud ka koju tagasi pöörduda otsustanud Serbia ja Montenegro sõdurite jälitamist, suurendades sellega veelgi laialulusliku relvastatud ülestõusu puhkemise väljavaadet.²¹

Peale selle andsid asjade käigule mõnevõrra teistsuguse tõukejõu üks Bulgaaria okupatsioonivõimude eriline meede, nimelt kavandatud Serbia noorte meeste mobiliseerimine, ning mõne üliinnuka serblaste juhi avalikult välja öeldud soov alustada relvavõitlust. Kuigi Pećanac oli enneaegse ülestõusu vastu, algas see 1917. aasta talvel pärast Bulgaaria valitsuse otsust alustada mobilisatsiooni okupeeritud aladel. Kuigi vastu tahtmist, liitus Pećanac põhivooluga ja sai ülalnimetatud inimeste kõrval üheks Toplica ülestõusu juhiks. Mõne nädalaga suutsid ülestõusnud vabastada mitu väikelinna ja suured alad nii Austria-Ungari kui ka Bulgaaria okupatsioonitsoonis. Esialgsest edust hoolimata sattusid ülestõusnud peagi Bulgaaria ja Austria-Ungari vägede ühise rünnaku alla. Peale juba kohalolevate okupatsioonivägede rakendasid mõlemad väejuhatused ülestõusu mahasurumiseks ka irregulaarvägesid, nagu *comitaji*de jõugud ja Albania irregulaarid.

1917. aasta märtsi lõpuks oli ülestõus erakordse julmusega maha surutud. Umbes 20 000 tsiviilelanikku piinati julmalt ja mõrvati ning nende külad põletati maha. Kosta Milovanović-Pećanac aga suutis vältida kõiki karistusaktsioone. Vaenlase tähelepanu kõrvalejuhtimiseks Toplica piirkonnalt rüüstasid tema tšetnikud hulljulge reidiga väikese Bulgaaria piirilinna Bosilegradi, mis ei olnud kuigi kaugel pealinnast Sofiast, ja see tekitas tohutu rahutuse. Samal ajal rakendati regulaarüksuste asemel järelejäanud ülestõusnute jahtimiseks VMRO *comitaji*de jõuke. VMRO liikmete Osmani impeeriumi vastaste aktsioonide ajal omandatud suur

²⁰ Milan Ristović, „Occupation during and after the War (South East Europe),“ 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*.

²¹ Andrej Mitrović, *Serbia's Great War 1914–1918* (London: Hurst, 2007), 245.

partisanisõja kogemus osutus võidukaks eelduseks. Rakendati ka uusi karme meetmeid. Kui keegi suudeti paljastada ülestõusnute abistajana või ta oli nendega ühenduses, lasti ta soole vaatamata kohapeal maha, tema maja põletati maha, vara rööviti ja perekond interneeriti. Niiviisi suudeti ülestõus efektiivselt maha suruda, tegevust jätkasid ainult üksikud juhid ja nende salgad.²²

Pärast 1918. aasta sügise õnnestunud läbimurret Thessaloniki rin-del organiseeris Kosta Milovanović-Pećanac eduka partisaniliikumise.²³ Enamiku ajast veetis ta koos käputäie oma tšetnikuga Kosovo, Metohija, Sandžaki ja Põhja-Montenegro mägiapiirkondades. 1918. aasta oktoobri esimestel päevadel, olles kuulnud liitlaste pealetungist, otsustas Pećanac käivitada esialgse plaani ja pani oma tšetnikud tegutsema. Esmalt löikasid nad läbi kõik teed nimetatud piirkondades, mis enam-vähem halvas vaenlase üksuste liikumise, katkestas käsuahela ja tekitas paanika. Väga lühikese ajaga suutsid tšetnikud vangi võtta umbes 12 000 vaenlase sõdurit ja 324 ohvitseri, kuid et neil ei olnud võimalik sõjavange kinni hoida, võtsid nad neilt relvad ja lasid neil lihtsalt minna. Pećanac suutis astuda kontakti pealetungivate liitlasvägedega. Seejärel suunas ta oma tähelepanu Peći linnale ja vabastas selle koos ümbruskonna küladega pärast kokkupõrkeid 10.–13. oktoobrini ning võttis umbes 2000 Austria-Ungari sõdurit sõjavangi. Pećist läkitas ta käsud kõigile Montenegros, Hertsegoviinas, Sandžakis ja Lääne-Serbias tegutsevatele ülestõusnute salkadele, et algatada laiaulatuslik pealetung taganeva vaenlase vastu. Ta teatas: „Seni on ülestõusu tulemusena pärast vaenlase purustamist vallutatud Plav, Gusinje, Andrijevice, Rožai, Berane, Bijelo Polje ja Kolašin. Sõjavangi on langenud umbes 3000 Saksa ja Austria sõdurit, kuid palju rohkem on tapetud, sest sakslased võitlevad vihaselt ega taha alistuda *comitaji*de salkadele.“

²² Martin Vulkov, Dimitar Grigorov, „The Toplice Uprising,“ *The First World War and its impact on the Balkans and Eurasia*, 17–18 September 2013, Sofia University PAPERS 5, <http://www.viaevrasia.com/documents/D.Grigorov%20M.Valkov%20THE%20TOPLICE%20UPRISING%20.pdf> (vaadatud 12.12.2016).

²³ Vt Andrej Mitrović (Андреј Митровић), *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918 (Устаничке борбе у Србији 1916–1918)* (Beograd: SKZ (CK3), 2016).

Pärast lühikest pausi ja puhkust suunas ta oma väed 23. oktoobril 1918 Põhja-Montenegrosse, lootes algatada samasuguse vastupanuliikumise ka „Bosnias, Hertsegoviinas, Lääne-Montenegros ja Dalmaatsias“.²⁴

Hoolimata edukatest kokkupõrgetest vaenlasega tekitas Pećanaci edasine tegevus aga vastuolusid, mis viisid lõpuks tema „demobiliseerimise“ ja errusaatmiseni.

Probleemid hakkasid tekkima siis, kui Pećanac väljus oma ebaselgest ja defineerimata „jurisdiktsioonist“, et kaitsta oma seltsimehi, kes olid eri põhjustel vanglasse sattunud. Ta kirjutas mitmele maakonna- ja ringkonnaülemale oma seltsimeeste toetuseks. Nendes kirjades, mis olid pitseeritud tema oma pitseriga, tituleeris ta end kui „vastupanuüksuste ülem“, osutas enda ja oma seltsimeeste teenetele, nende saavutuste tähtsusele jm. Seepeale nõuti esmalt siseministrilt Pećanaci hoiatamist, et „see ei sekkuks asjadesse, mis on väljaspool tema jurisdiktsiooni“.²⁵ Samamoodi reageeris ka maa- ja mereväeministeerium, andes korralduse viimase hoiatusega Pećanacile, et ta vältiks sekkumist politsei ja tsiviilvõimu tegevusse, ei kasutaks edaspidi pretensioonikaid tiitleid ning vältiks tegevust, mis ei ole kooskõlas tema kui reservohvitseri staatuse, sõjaväelise eetose ning sõjaväemäärustikega.²⁶

Lisaks andis maa- ja mereväeminister eraldi käsu, mis keelas Pećanaci ja tema kamraadide edaspidise rakendamise ning nägi neile ette regulaarsed julgeolekukontrollid, et tuvastada võimalikku ebalojaalsust.²⁷ Siiski jäi Pećanac teenistusse kuni 1919. aasta oktoobrini, kui kohalikud sõjaväevõimud palusid tema ja ta seltsimeeste tagandamist, sest nende teenete järele polnud vajadust, aga eriti seetõttu, et nende rakendamine ei olnud õiguslikult reguleeritud.

²⁴ *Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 (Veliku rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918)*, VRS (BPC) XXX (1937), 334–337; Pećanaci aruanne Serbia ülemjuhatusesele.

²⁵ VA r. 4/3, b. 56, f. 11, d. 10/5, Siseministeeriumi palve Maa- ja Mereväeministeeriumile, nr 3976, 28.05.1919; edasi saadetud Toplica maakonna aruanne, nr 68, salajane, 14.05.1919.

²⁶ VA, r. 4/3, b. 56, f. 11, d. 10/5, Maa- ja Mereväeministeeriumi korraldus 3. armeeringkonna ülemale, nr 26539, salajane, 7.06.1919.

²⁷ VA, r. 4/3, b. 56, f. 11, d. 10/1, Maa- ja Mereväeministeeriumi korraldus 3. armeeringkonna ülemale, nr 26539, salajane, 17.06.1919.

Üldiselt näitas see, kuivõrd piiratud oli paramilitaaride tegutsemisruum olukorras, kus riik näitas üles kavatsust hakata reguleerima keeruliste piirkondade igapäevaelu. Konkreetsel juhul määris Pećanaci ja tema kaasvõitlejate lahinguteeneid nende kalduvus kiidelda ja end väga tähtsaks pidada, et tsiviilvõimud vaataksid nende võimalikele üleastumistele läbi sõrmede.

Essad-paša Toptani toetamine

Veel üks näide paramilitaaride rakendamisest on Jugoslaavia (Serbia) ja Albaania mitmetahuliste suhete kogum. Kohe pärast I maailmasõda otsustasid Jugoslaavia võimud aidata Albaania ülikul, endisel Osmani impeeriumi kindralil ja Serbia liitlasel Essad-paša Toptanil (u 1863 Tirana – 14.06.1920 Pariis) organiseerida oma toetajaskonda. Kui Albaania saavutas 1913. aastal iseseisvuse, lahkus üks silmapaistvamaid albaanlasi Essad-paša Toptani Osmani armee teenistusest ja alustas poliitilist tegevust. Pärast seda, kui lühikest aega oli Albaaniat valitsenud Saksa vürst Wilhelm zu Weid, haaras Essad-paša Serbia toetusel Albaanias võimu. Serbia lüüasaamine 1915. aastal jättis Essad-paša ilma oma peamisest toetajast ja sundis ta minema pagulusse. Ta võttis koos umbes 2500 toetajaga osa kokkupõrgetest Makedoonia rindel ja sellele järgnenud läbimurdmisest. Kuna aga itaallastel õnnestus tänu Prantsuse ja Briti liitlaste järeleandlikkusele okupeerida suurem osa Albaaniast, ei saanud Essad-paša kui endine Albaania peaminister ja Serbia liitlane poliitilise võitluse jätkamiseks kodumaale tagasi pöörduda. Teisalt olid jugoslaavlastel oma kavatsused. Esialgu oli serblastel kavas saavutada Albaanias otsustav mõju ning saada Jugoslaaviale ka osa Albaania territooriumist, eeskätt väljapääs Aadria merele Põhja-Albaania rannikul ja Scutari linn. I maailmasõja lõpu järgset uut olukorda ja rivaalitsemist Itaaliaga teravdasid veelgi mõned uued asjaolud. Geopoliitilises mõttes oli Itaalia astunud Austria-Ungari kohale. Jugoslaavia riigi loomine ja Itaalia armee nõrk võitlusvõime I maailmasõjas aga jätsid Itaalia tegelikult ilma territooriumidest, mida oli talle lubatud Londoni lepinguga. Teisalt tuli äsja loodud Jugoslaavia riigil

võidelda rahvusvahelise tunnustuse eest ning Jugoslaavia oli nii sõjaliselt kui ka poliitiliselt liiga nõrk selleks, et astuda avalikult Itaalia vastu. Et saavutada sellest olukorrast Jugoslaaviale parim võimalik, tuli jugoslaavlastel ajada Albaania ja ka üldisemalt albaanlaste suhtes erakordselt mitmetahulist poliitikat. Essad-paša Toptani suutmatuse Albaaniasse tagasi pöörduda sundis teda veel kord abi otsima, seekord Jugoslaaviast. Tema aitamiseks ning ka tema toetajate kontrollimiseks ja rakendamiseks otsustasid jugoslaavlaste 1919. aasta märtsis formeerida neli „organiseeritud albaanlaste pataljoni“.²⁸ Jugoslaavia armee komplekteeris ja relvastas pataljonid ning maksis nende liikmetele palka. Pataljonid koosnesid meestest, kes olid Essad-pašale lojaalsed, ja need paigutati niinimetatud demarkatsioonijoonel ajutisel Jugoslaavia-Albaania piiril kohe Jugoslaavia üksuste ees, mis oli puhvertsooniks Itaalia ja Jugoslaavia üksuste vahel. Pataljonid olid Essad-paša sõjavõid, tema poliitilistest toetajatest aga moodustati niinimetatud Essad-paša komitee. Komitee asukohaks sai Debar, mis oli väike, kuid väga tähtis linn Jugoslaavia ja Albaania piiril, ning sealt alustas komitee propagandat ja ka luuretegevust Essad-paša toetuseks. Komitee tegevus tugines Jugoslaavia rahalisele ja majanduslikule toetusele, Essad-paša autoriteedile ning tema juba olemasolevatele ustavatele toetajatele. Erinevalt pataljonidest, mis allusid sõjaväele, koordineeris komitee oma tegevust Jugoslaavia välisministeeriumiga.²⁹ Peagi oli näha ka esimesi tulemusi. Pataljonid osalesid arvukates tulevahetustes teiste albaanlaste rühmade vastu, keda rahastasid ja formeerisid Itaalia võimud. Nõnda tungisid pataljonid aegamisi Albaania territooriumi sügavusse, laiendades Essad-paša mõju, ning seda ei pidanud tegema Jugoslaavia üksused, mis oleks kompromiteerinud kogu ettevõtmise. Essad-paša mõju kasvas tavaliste albaanlaste silmis mitmel põhjusel: tal olid tugevad relvastatud toetajad, kes ei sõltunud Jugoslaavia üksustest, ning tema komitee nime-

²⁸ Božica Slavković (Божица Славковић), „Bataljoni organizovanih Arnauta (Батаљони организованих Арнаута),“ *Vojnoistorijski glasnik (Војноисторијски гласник)* 1 (2010): 133–156; Božica Slavković (Божица Славковић), „Bataljoni organizovanih Arnauta (Батаљони организованих Арнаута),“ *Vojnoistorijski glasnik (Војноисторијски гласник)* 1 (2012): 51–70.

²⁹ Slavković, „Bataljoni organizovanih Arnauta“ (2010): 133–156.

*Azem Bejta (Galica),
Kachak'ide (Kosovo
albaania paramilitaaride)
juht, ja tema abikaasa
Shote Galica. Ca 1920
(Wikimedia commons)*

tas ametisse kohalikud ametnikud, kes aegamisi kehtestasid seadused ja löid korra majja. Jugoslaavia üksused püsisid tagalas ja tänu sellele säästeti neid raskustest, mis seostusid karmide ja külalislahkusetute Albaania mägedega. Nähti ette, et „organiseeritud albaanlaste pataljonide“ liikmed saavad kuupalka Jugoslaavia dinaarides: reamehed 80, kapralid 90, seersandid 130, ohvitserid 230 ja pataljoniülemad 330 dinaari. Nad said ka jahu ja soola ning ühe paari saapaid kuus, ohvitserid said ka moona oma hobustele.³⁰ Võrreldes kahe sarnaseid kohustusi täitva sõjaväe ja politsei üksuse, piirivalve ja sandarmeeriaga, kelle reameeste palgad algasid 100 ja 200 dinaarist,³¹ läks „organiseeritud albaanlastel“ tegelikult üsna hästi, kui võtta arvesse, et enamik neist olid kirjaoskamatud ning ilma vähimagi hariduse ja väljaõppeta.

³⁰ Dragiša Vasić, *Dva meseca u jugoslovenskom Sibiru* (Beograd: Prosveta, 1990), 65.

³¹ Službeni vojni list (Службени војни лист, SVL) 7, 23.03.1919, 152; SVL 5, 5.03.1919, 78.

Aladel, kuhu paigutati albaanlaste pataljonid, tuli ette arvukalt ränki intsidente. Räägiti, et paljud Albaania pataljonide liikmed astusid teenistusse ainult sellepärast, et see lubas neil jätkata senist illegaalset tegevust, nagu salakaubandus, rüüstamine, väljapressimine jm. Albaanlaste omavahelistes verevaenustes ja veritasudes kasutati Albaania pataljonide liikmeid sageli palgamõrvaritena.³² Suurim probleem olid aga karjavargused, mille ohvriks langesid Lääne-Makedoonia karjakasvatajate kogukonnad. Nad pidasid sealsetel mägikarjamaadel tuhandeid lambaid, veiseid ja hobuseid ning see äratas nende teisel pool piiri elavate albaanlastest naabrite tähelepanu. Paljud karjavargused olid seotud „organiseeritud pataljonide“ liikmetega. Kui Lääne-Makedoonia Jugoslaavia tsiviilvõimud nõudsid irregulaarse tegevuse ja intsidentide tõttu „organiseeritud albaanlaste pataljonide“ viivitamatut laialisaatmist, oli Jugoslaavia armee juhtkond palju praktilisem. Nad toetasid albaanlaste rakendamise jätkamist mitmel lihtsal põhjusel:

- 1) hoolimata albaanlaste väidetavast kriminaalsusest kaitsesid nad Jugoslaavia üksusi sattumast kontakti oma Itaalia vastastega;
- 2) Essad-paša toetajatesse investeeritud summad olid märgatavalt väiksemad kui võimalik kahju, mida oleks põhjustanud nende tegevus kas lihtsalt teeröövlite või paramilitaaridena Itaalia teenistuses, kuhu nad oleksid võinud kohe astuda, kui nad Jugoslaavia teenistusest vabastataks;
- 3) nende Jugoslaavia teenistusest vabastamisega tekiks kohe juurde üle tuhande teeröövli;
- 4) Essad-paša positsiooni Albaania siseheitleustes tugevdas asjaolu, et tema käsutuses oli aukartustäratav sõjajõud.

Piirkonnas tegutsenud Jugoslaavia sõjaväeametnikud mitte ainult ei toetanud albaania irregulaaride edasist rakendamist, vaid soovitasid nende üle kontrolli kehtestamiseks ka mõningaid abinõusid, näiteks üksikas-

³² Kirjutamata koodeksi järgi, mis kehtib siiani mõne Albaania ja Montenegro klanni verevaenude kohta, läheb veritasu juhul, kui keegi tapab kellegi teise nimel, üle mõrvarile. Seetõttu tuli sageli ette, et lindpriisid palgati tegema veritasumõrvu. Peade arv, mida nad olid võlgu eri perekondadele, oli nende maine mõõduks.

jalike registrite pidamist iga pataljoni kohta, albaania irregulaaridele isikutunnistusetalolise dokumendi väljaandmist ning Jugoslaavia lävi-ohvitseride suunamist iga pataljoni juurde.³³ Nad soovitasid ka albaanlaste üksuste tugevdamist, värvates juurde veel tuhat irregulaari.³⁴

Samal ajal, kui Jugoslaavia võimud tegid suuri jõupingutusi, et maha suruda albaania *kachak*'ide aktsioone Kosovos ja Metohijas, mida poliitiliselt suunas Kosovo komitee eesmärgiga ühendada Kosovo ja Metohija Albaaniaga, otsustas suur hulk albaanlasi paradoksaalsel kombel astuda Jugoslaavia teenistusse, kaitstes Jugoslaavia huve ja Jugoslaavia piiri Albaaniaga. Isegi pärast Lushnjë kongressi ja Albaania Rahvusliku Kaitsekomitee moodustamist 1920. aasta jaanuaris, kui Albaania juhid jõudsid konsensusele oma riigi tuleviku suhtes ja mõistsid hukka Itaalia-meelse valitsuse, oli Essad-paša poliitiline ja sõjaline organisatsioon ikka veel aktiivne. Kui aga 1920. aasta kevadel algas avalik sõda Itaalia vägede vastu koos nõudmisega need täielikult maalt välja viia, sai selgeks, et ka mis tahes teist välismaist kohalolekut Albaanias koheldakse samamoodi.

Sel ajal oli Essad-paša juba Pariisis, kus ta lootis võimalusele teha rahaks oma positsioon Serbia ja Antandi I maailmasõja aegse liitlasena ja saavutada nende toetus oma tagasipöördumiseks Albaania poliitikasse. 1920. aastal aga mõrvas Kosovo komitee noor liige Avni Rustemi Essad-paša, sest teda oli nimetatud Albaania rahvuslike huvide reetjaks. Pärast Essad-paša mõrvamist langes tema toetajatele osaks üks kaotus teise järel ning tema poliitiline suund tõrjuti Albaania poliitikast välja. Pärast oma liitlase surma olid jugoslaavlased sunnitud leidma uue värava Albaania poliitikasse sisenemiseks. Mõned „organiseeritud albaanlased“ jäid pärast Essad-paša surma veel vähemalt aastaks Jugoslaavia teenistusse. Nende tegevus lõpetati 1921. aastal, kui Jugoslaavia ja Albaania piir määrati lõplikult kindlaks.

³³ VA c. 4/3, b. 58, f. 1, d. 3/7, 3. armeeringkonna aruanne Maa- ja Mereväeministeeriumile, nr 299, salajane, 3.02.1920.

³⁴ VA r. 4/3, b. 58, f. 2, d. 1/84, Bitola diviisipiirkonna aruanne 3. armeeringkonna ülemale, nr 34, täiesti salajane, 25.02.1920.

Serbia tšetnikud makedoonia rahvuslaste VMRO vastu

Kui eelmised näited kirjeldasid olukorda Jugoslaavia albaanlastega asustatud aladel, võis ka Makedoonia Jugoslaaviaga liidetud osa oma silmaga näha VMRO *comitaji*de aktsioonide aeglast taastumist. Tegelikult ei olnud nende tegevus kuigivõrd intensiivne, pigem oli ebapiisav Jugoslaavia julgeolekujõudude vastutegevus. Lisajõudude vajaduse tõttu otsustas Jugoslaavia väejuhatus Skopjes rakendada Serbia tšetnikke. Üks tšetnike liidreid, Vasilije Trbić, meenutas oma mälestustes, kuidas talle ja tema sõbrale, teisele tšetnike juhile Jovan Babunskile tehti ettepanek kutsuda jälle kokku oma kamraadid ning niinimetatud lendsalkade ülematena viia läbi VMRO tegevuse üldine neutraliseerimine. Sõjavägi oleks nad relvastanud ja neile palka maksnud ning neil oleks olnud piiramatut võim rünnata ja karistada oma äranägemise järgi kõiki neid, kes tegutsesid riigi vastu. Kord küsis Trbić 3. armeeringkonna ülemalt kindral Vasićilt: „„Millise seaduse alusel peaksime tegutsema?“ Ta ütles, et sellist seadust ei ole, kuid nad pigistaksid silma kinni. Ma keeldusin kategooriliselt kindral Vasići ettepanekust ja ütlesin, et ma ei saa olla seadusest kõrgemal. [---] Ma keeldusin pidamast partisanisõda Serbias, kuid kui meie riigil oleks olnud vaja organiseerida meie salku Albaanias, Bulgaarias või Kreekas, oleksin ma olnud valmis kohe tegutsema [---].“³⁵

Erinevalt Trbićist võttis Jovan Babunski kindral Vasići ettepaneku vastu ja suutis lühikese ajaga koondada enamiku oma kamraadidest.

Kes oli Jovan Babunski ja kes olid tema salga liikmed? Nagu enamikul Serbia paramilitaaride silmapaistvatel tegelastel algas ka tema lugu üle 20 aasta varem, kui noor Jovan, Serbia ürituse tuline toetaja Makedoonias, võttis vastu pakkumise lõpetada Serbias oma haridustee. Ta naasis Makedooniasse õpetajana. Sedasorti tegevus ei olnud aga tema jaoks piisav katsumus ning ta otsustas vahetada pliiatsi ja tahvli automaatvintpüssi ja tšetniku või *voivoda* ebakindla saatuse vastu. Aastatel 1903–1912 võttis Babunski aktiivselt osa tšetnike tegevusest, võideldes koos teiste Serbia

³⁵ Vasilije Trbić (Василије Трбић), *Мемоари (Мемоари)*, 2. kd (Beograd, 1996), 146.

tšetnike juhtidega paljudes kokkupõrgetes võistleva VMRO *comitaji*de ja Osmani armee regulaarvägede vastu. Babunski ja tema tšetnikud võitlesid ka mõlemas Balkani sõjas (1912–1913) ja I maailmasõjas. 1915. aasta sügisel, pärast Saksamaa, Austria-Ungari ja Bulgaaria ühist pealetungi, kaitses Babunski koos oma salgaga positsioone Makedoonias. Erinevalt suuremast osast Serbia sõjaväest suutis Babunski koos oma 250 mehega Kreekasse taganeda. Peatselt avatud Thessaloniki rindel läks ta koos oma salgaga Prantsuse väejuhatuse alluvusse ning osales aktiivselt mitmes operatsioonis, täites enamasti rekkeülesandeid. Ühel neist suutis ta Prespa järvel hõivata Saksa patrullkaatri, mille eest teda autasustati kõrgeimate Prantsuse ja Serbia aumärkidega.³⁶ Koos oma tšetnikega, kellest enamik olid lihtsad Makedoonia talupojad ja eespool mainitud võitluste veteranid, osales ta 1918. aasta septembris Makedoonia rinde läbimurdmises, võideldes pealetungivate liitlasvägede vasakul tiival. 1918. aasta novembri alguses vabastati Babunski koos tema meestega teenistusest.

1919. aasta alguses aga sundis ebastabiilne olukord Põhja-Makedoonias uusi Jugoslaavia sõjaväevõime Babunski ja tema salga uuesti kokku kutsuma. Sõjaväe ja sandarmeeria vähene efektiivsus olid VMRO-le suurepäraseks võimaluseks tõhustada oma kohalolekut ja levitada propagandat Makedoonias. Kohe pärast sõda oli see organisatsioon uuesti tegevust alustanud, infiltrreerides paljud *comitaji*de jõugud Bulgaariast Makedooniasse. Need jõugud hulkusid vabalt Makedoonia maapiirkondades, külastades oma toetajaid, propageerides ideid, organiseerides külaelanikke jne.

Babunski võttis ettepaneku rõõmuga vastu ja alustas varsti koos teise silmapaistva tšetnike ülema Krsta Kovačevići ja umbes 200 tšetnikuga patrullimist murettekitavates piirkondades, tõrjudes VMRO rünnakuid. Tema tšetnikele määrati eritasu ning kohalikud sõjaväegarnisonid ja tugipunktid said loa varustada neid laskemoona ja varustusega.³⁷ Ehkki Babunskil oli kohaliku sõjaväeülema suuline luba, selgus peagi, et Vasilije

³⁶ *Ibid.*, 147.

³⁷ Dmtar Tasić (Дмитар Тасић), „Leteći odred Jovana Babunskog u sprečavanju komitske akcije VMRO 1919. godine (Летећи одред Јована Бабунског у спречавању комитске акције ВМРО 1919. године),“ *Vojnoistorijski glasnik (Војноисторијски гласник)* 1–2 (2006): 79–92, 81.

Trbići varasemad vastuväited olid õigustatud. Hoolimata edukast tegevusest VMRO struktuuri hävitamisel, vabastati Babunski ja tema salk jälle teenistusest pärast tsiviilvõimude kaebusi nende julma tegutsemise pärast. Vana kooli tšetnik Babunski lihtsalt jätkas seda, mida ta oli teinud ammustel Osmani impeeriumi aegadel, rakendades vägivalda võistleva organisatsiooni liikmete ja toetajate vastu. Siiski näib, et ta ei saanud aru, et uues Jugoslaavia riigis olid endised vastased saanud võrdseteks kodanikeks ja neil olid õigused, mida tuli austada – see oli midagi, mis oleks olnud kujuteldamatu „vanadel aegadel“.

Siiski jätkas VMRO oma tegevust ka pärast Babunski teenistusest vabastamist, mistõttu Jugoslaavia sõjaväevõimudel ei jäänud muud võimalust kui 1919. aasta septembris Babunski salk uuesti kokku kutsuda. Seekord kehtestati tema üksusele jõukasutusreeglid, mis keelasid julmade meetodite rakendamise. Ometi tegutses ta taas oma parema äranägemise järgi, tehes patrullretki ja külastades VMRO toetajate külasid, kus tal oli kombeks kohalikud kokku kutsuda, neile kõnelda ja lammutada organisatsiooni struktuur. Kui aga VMRO toetajad märkasid ebatavalist muutust tema käitumises, kommenteerisid nad seda: „midagi piirab Babunskit, nii et ta jutlustab nagu piiskop“.³⁸ See oli Babunskile ja tema mainele liiast – olles kuulnud niisuguseid jutte, läks ta ühte külla tagasi ja võttis kinni mõned VMRO aktivistid, keda ta teadis juba küllalt kaua. Varsti pärast seda teatati nende kadumisest ja kõigile politsei küsimustele nende saatuse kohta vastas Babunski, et pärast nende kinnivõtmist oli ta nad üle kuulanud ja seejärel minema lasknud. Et neid aga kuskilt ei leitud, oli ilmne, et Babunski oli lasknud nad hukata. Seetõttu vabastati ta 1919. aasta hilissügisel jälle teenistusest. Ta pöördus tagasi oma koju Makedoonia linna Velesi, kuhu ta oli pärast sõda asunud koos oma perega.

Jovan Babunski elulugu on üks tüüpilisi näiteid Balkani paramilitaaride mõtteviisist, nende valmisolekust eneseohverduseks, suhtumisest ellu ja surma ning vaadetest oma osale ja tähtsusele. Selle loo järelmäng tõestab seda väidet igati. Juhtus nii, et oma tegevuse viimaseil päevil vigastas Babunski jalga ning haavast tekkisid tüsistused. 1920. aasta

³⁸ *Ibid.*: 86.

talvel, kui ta lebas juba haigevoosis, külastas teda tema kamraad Vasilije Trbić. Trbić noomis teda selle eest, et ta oma haava eest ei hoolitsenud, ja ütles, et ta peaks kohe Belgradi arsti juurde minema. Babunski aga vastas, et ta ei saa minna, sest talle on saadetud kohtukutse Belgradi tema toimepandud kuritegude pärast. Ta keeldus Belgradi minemast, kuigi haavas oli tekkinud gangreen. Babunskile tundus kujuteldamatu väljavaade tema üleastumiste kohtulikust uurimisest pärast suurt eneseohverdust, mille ta oli teinud Serbia ürituse nimel. Ta otsustas koju jääda, kuigi mõned Belgradi poliitikaelu juhtivad tegelased soovitasid talle tungivalt parlamendikomisjoni ette tulla. Babunski suri 1920. aasta veebruaris.³⁹ Ta maeti rahvuskangelasena auavaldustega. Avalikkus ei saanud teada tõe tema viimaste päevade kohta.

Mõne aasta pärast avaldas üks Jugoslaavia I maailmasõja veteranide ühing, Reservohvitseride ja Sõdurite Assotsiatsioon (Удружење резервних официра и ратника) viimset austust rahvuskangelasele ja nende endisele liikmele Jovan Babunskile, õnnistades 1924. aasta oktoobris Velesis sisse tema monumendi, suure graniitpüramiidi Babunski ning Reservohvitseride ja Sõdurite Assotsiatsiooni nimedega.⁴⁰ Monument oli selgeks meeldetuletuseks ja isegi hoiatuseks nendele, kes kahtlesid või eitasid, et Makedoonia on Serbia ja Jugoslaavia osa. Serblaste ja bulgaarlaste, eriti aga nende tšetnike ja *comitaji*de vahel valitsenud vaen aga ilmnis selgesti taas 1941. aasta aprillis, kui Jugoslaavia okupeeriti ja osadeks jaotati. Bulgaaria okupatsioonivõimud Makedoonias hävitasid süstemaatiliselt kõik monumendid, mis meenutasid Serbia kohalolekut piirkonnas, järgides juba 1915. aastal järeleproovitud võtteid. Velesi linna saabunud Bulgaaria sõdurid kaebasid välja Babunski säilmed ja heitsid need Vardari jõe voogudesse.⁴¹

Kuid isegi kogemus Babunski üksusega ei hoidnud Jugoslaavia võime riigi lõunaosas tagasi paramilitaaride rakendamisest. Järgnevatel aastatel kasutati tšetnike üksusi mitmel puhul, kuid sandarmeeria juhtimise all.

³⁹ Trbić, 132.

⁴⁰ John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building 1903–1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 63, 89.

⁴¹ Trbić, 147.

Kokkuvõte

Eespool kirjeldatud aktsioonidel on üks ühine joon: pärast esimesi aruandeid ja analüüse nõuti peaaegu üksmeelselt paramilitaaride teenete kasutamisest loobumist või vähemalt nende tegevuse tõhusamat kontrollimist. Nende tegevus oli sageli justkui tulekahju kustutamine tulega. Ehkki Jugoslaavia sõjaväevõimud tunduvad kaldunuvat paramilitaaride rakendamise poole, oli neil siiski tõsiseltvõetavaid vastuväiteid, mis olid ratsionaalsemad ja lähtusid põhjalikumast analüüsist ning pikaajalisematest plaanidest ja huvidest. Tsiviilvõimudel olid oma kaalutlused, mis tulenesid tihtilugu ainult parteilistest huvidest ja võitlusest häälte pärast enne eelseisvaid valimisi.

SHS kuningriik, hilisem Jugoslaavia, ei suutnud oma lühikese eluaja jooksul saavutada poliitilist ja majanduslikku stabiilsust. See oli eriti ilmne endistel Osmani impeeriumi aladel, nagu Makedoonia, Kosovo ja Metohija, mida rõhus Osmani impeeriumi mahajäämuse pärand ning kus *alter ego*'ks oli ühiskondlik inerts. Majandusliku ja poliitilise stabiilsuse puudumine tegi peaaegu võimatuks nende provintside täieliku liitmise SHS kuningriigi, hilisema Jugoslaavia riigikehamiga.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Serbia sõjaarhiiv (*Војни архив*, VA)

4/3 3. armeeringkond (Трећа армијска област)

Perioodika

Službeni vojni list (*Службени војни лист*, SVL), Beograd, 1919.

Kirjandus

Bartl, Peter (Бартл, Петер). *Albanci, od srednjeg veka do danas* (Албанци, од средњег века до данас). Belgrad: CLIO, 2002.

- Dolan, Anne. „The British Culture of Paramilitary Violence in the Irish War for Independence,“ – *War in Peace; Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, toim. Robert Gerwarth ja John Horn, 200–215. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Gerwarth, Robert, Horn, John. „Paramilitarism in Europe after the Great War; An Introduction,“ – *War in Peace; Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, toim. Robert Gerwarth ja John Horn, 1–18. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Jovanović, Vladan. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.
- Jugoslovenska država i Albanci* (Југословенска држава и Албанци), toim. Čorđe Borozan (Ђорђе Борозан), Ljubodrag Dimić (Љубодраг Димић), 1. kd. Belgrad: Službeni list SRJ, Arhiv Jugoslavije, Vojnoistorijski institut (Службени лист СРЈ, Архив Југославије, Војноисторијски институт), 1998.
- Lange-Akhund, Nadine. „Nationalisme et terrorisme en Macédoine vers 1900,“ *Balkanologie* IV, 2 (2000): 1–11.
- Lange-Akhund, Nadine. *The Macedonian Question 1893–1908, from Western Sources*, East European monographs 486. Boulder, New York: Columbia University Press, 1998.
- Mitrović, Andrej (Митровић, Андреј). *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918* (Устаничке борбе у Србији 1916–1918). Beograd: SKZ (СКЗ), 2016.
- Mitrović, Andrej. *Serbia's Great War 1914–1918*. London: Hurst, 2007.
- Newman, John Paul. „The Origins, Attributes, and Legacies of Paramilitary Violence in the Balkans,“ – *War in Peace; Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, toim. Robert Gerwarth ja John Horn, 145–162. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Newman, John Paul. *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building 1903–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Ristović, Milan. „Occupation during and after the War (South East Europe),“ 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, toim. Ute Daniel jt, Freie Universität Berlin, Berlin 2014-10-08, <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10112> (vaadatud 12.12.2016).
- Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*, toim. Omer Bartov, Eric D. Weitz. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Slavković, Božica (Славковић, Божица). „Bataljoni organizovanih Arnauta (Батаљони организованих Арнаута),“ *Vojnoistorijski glasnik (Војноисторијски гласник)* 1 (2010): 133–156.

Slavković, Božica (Славковић, Божица). „Bataljoni organizovanih Arnauta (Батаљони организованих Арнаута),“ *Vojnoistorijski glasnik (Војноисторијски гласник)* 1 (2012): 51–70.

Tasić, Dmitar (Тасић, Димитар). „Leteći odred Jovana Babunskog u sprečavanju komitske akcije VMRO 1919. godine (Летећи одред Јована Бабунског у спречавању комитске акције ВМРО 1919. године),“ *Vojnoistorijski glasnik (Војноисторијски гласник)* 1–2 (2006): 79–92.

Tasić, Dmitar (Тасић, Димитар). *Rat posle rata, Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918–1920 (Рат после рата, Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920)*. Beograd: Utopija (Утопија), 2008.

Tasić, Dmitar. „Između slave i optužbe – Kosta Milovanović Pećanac 1919,“ *Istorijski glasnik* 20. veka, 2 (2007): 119–124.

Tasić, Dmitar. „Pećanac, Kosta,“ 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, toim. Ute Daniel jt, Freie Universität Berlin, Berlin 2014–10-08, <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10112> (vaadatud 12.12.2016).

Tjulekov, Dimitar (Тюлеков, Димитар). *Obrečeno rodoljubie. VMRO v pirinisko 1919–1934 (Обречено родолюбие. ВМРО в пиринско 1919–1934)*. Blagoevgrad: Univerzitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“ (Универзитетско издателство „Неофит Рилски“), 2001.

Trbić, Vasilije (Трбић, Василије). *Memoari (Мемоари)*, 2. kd (Beograd, 1996). *War in Peace; Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, toim. Robert Gerwarth ja John Horn. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Vasić, Dragiša. *Dva meseca u jugoslovenskom Sibiru*. Beograd: Prosveta, 1990.

Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 (Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918). VRS (BPC) XXX (1937).

Vulkov Martin, Grigorov, Dimitar. „The Toplice Uprising,“ *The First World War and its impact on the Balkans and Eurasia*, 17–18 September 2013, Sofia University PAPERS 5, <http://www.viaevrasia.com/documents/D.Grigorov%20M.Valkov%20THE%20TOPLICE%20UPRISING%20.pdf> (vaadatud 12.12.2016).

Why some countries decide to rely on paramilitary units? The example of Yugoslavia after WWI

Dmitar Tasić

The article analyses Yugoslavian politics in its border regions after WWI, as well as how the authorities took advantage of the local centuries-old paramilitary tradition for the purpose of ensuring order and suppressing resistance movements. The core of the approach is made up of examples from three events: suppression of rebellion in northern Montenegro in February 1919, the activities of the Chetniks in Macedonia in the spring and summer of 1919, and the organisation of the supporters of Albanian leader Essad Pasha in 1919–1920. In the Balkan Wars, Serbia annexed large areas which formerly belonged to the Ottoman Empire and were again transferred to Turkish control in WWI. Yugoslavia (Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes), which was born after the end of WWI, had to strengthen its borders while suppressing the separatism of Macedonians and the conflicts with Albanians and the Montenegro border area clans. The situation was further complicated by the fact that neither the Serbs, the Bulgarians nor the Greeks recognised the Macedonians as a separate nation, but as a part of their respective nations. There were also conflicts between the Serbs, the Croats, the Slovenes and the Bosnian Muslims.

Keywords: paramilitary, Balkan Wars, History of the Balkan countries, World War I, history of Yugoslavia, nation-building

Lojaalsuskriis ja rahvusarmee formeerimine Ukrainas kolme Ukraina-Vene sõja kontekstis¹

Sergi Tšoli

5. detsember 1917 – 9. veebruar 1918²

16. jaanuar 1919 – 21. aprill 1920

20. veebruar 2014 – ...

Definitsioonid

2014. aasta sündmused Ukrainas ning Donbassis õhutatud relvastatud konflikt peegeldavad I maailmasõja järgse ajastu mõjusid Ukraina lähi-ajaloos. Krimmi annekteerimist ja Vene vägede edasisi operatsioone Ukraina territooriumil, sealhulgas Ukraina kodanike ärakasutamist separatistlikel eesmärkidel, käsitatakse ametlikul tasandil ikka veel kui separatismi ja terroristlike akte, mitte aga kui riikidevahelist sõda. Neid sündmusi, mida Ukraina valitsus nimetab „terrorismivastaseks tegevuseks“, võiks ajaloolise tagasivaate valgel defineerida ka kolmanda Vene-Ukraina sõja elementideks.

Artiklis analüüsitakse Ukraina rahvusliku armee moodustamist Ukraina riigi eksisteerimise murrangulistel perioodidel. Kõigil neil korradel oli väga tähtis ka rahvusliku identiteedi või lojaalsuse kujunemine, mis tihti kas võimaldas või siis ei võimaldanud Ukraina riigi püsijäämist.

Esiteks tahaksin selgitada definitsioone ja määrata, mida ma täpselt mõistan termini all „Vene-Ukraina sõda“. Erinevate 20. sajandi sõjaliste konfliktide puhul, milles venelased ja ukrainlased on olnud sageli

¹ Tänapäevast oma kolleegi Vitalõi Busaniti abi ja kirjandussoovituste eest selle artikli valmimisel.

² Kuupäevad enne 1. veebruari 1918 on vana kalendri järgi, pärast seda uue kalendri järgi. 9. veebruar 1918, kui sõlmiti rahu Keskriikide ja Ukraina rahvavabariigi vahel, on uue kalendri järgi; 1918. aasta kalendrivahtetusel järgnes 31. jaanuarile kohe 14. veebruar. Kalendrireformi aladel kuupäevi 1.–13. veebruarini 1918. aastal ei olnudki.

vastaspooltel, on see termin kasutatav paljudel juhtudel. Siinkohal aga pean silmas sõdu, mida mõne formaalse omaduse tõttu saab pidada riikidevaheliseks sõjaliseks konfliktiks. Kahel esimesel juhul olid need sõjad välja kuulutatud Ukraina rahvavabariigi ja Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi (VNFSV) vahel. Kolmandal juhul, mis on parajasti käimas, on kõne all väljakuulutamata sõda Ukraina ja Vene Föderatsiooni vahel. Kõigil kolmel juhul on mõnikord raske määrata sõjategevuse alguse ja lõpu täpseid kuupäevi, sest sõjaliste konfliktide puhkemine on olnud seotud vägivalla üldise kasvuga, nii 1917. aasta Vene revolutsioonide kui ka 2014. aasta Ukraina revolutsiooni kontekstis. Seetõttu on üldnimetatud sõjaliste konfliktide kronoloogilisteks raamideks võetud mõned rahvusvahelised lepingud või sõjalised operatsioonid.

Sissejuhatus

Alljärgnevalt uuritakse Ukraina rahvusliku armee kujunemist sellele eelnenud Romanovite keiserliku Venemaa sõjaväe struktuuri varemotel. Praeguseks on Ukraina ajalookirjanduses hulk uurimusi, milles käsitletakse Ukraina armee formeerimist ja kangelaslikku võitlust iseseisvuse eest.³ Vastupidiselt klassikalise sõjaajaloo käsitlustele on siinse uurimuse peaeesmärk jälgida inimressursi ümberformeerumist rahvuslikeks relvajõududeks. Põhihüpoteesina väidetakse, et mobilisatsiooniga komplekteeritud armee puhul ei olnud valitsustele ja poliitilisele eliidile niivõrd

³ Vasyľ Veryga (Василь Верига), *Lystopadovyy rejđ* (Листопадовий рейд) (Kiiev: Vydavnytstvo Oleny Teligy (Видавництво Олени Теліги), 1995); Jurij Gorlis-Gors'kyj (Юрій Горліс-Горський), *Xolodnyj Jar* (Холодний Яр) (Lviv, 1935–1937); Roman Koval' (Роман Коваль), *Bagrjani žnuva ukrajins'koji revoljuciji* (Багряні жнива української революції) (Kiiev: Diokor (Діокор), 2005); Muxajlo Kovalčuk (Михайло Ковальчук), *Vijna z bilšovyc'koju Rosijeju za nezaležnist' 1917–1920: naučno-populjarnaja lyteratura* (Війна з більшовицькою Росією за незалежність 1917–1920: научно-популярная литература) (Kiiev, 2007); Muxajlo Kovalčuk (Михайло Ковальчук), *Nevidoma vijna 1919 roku: ukrajins'ko-bilogvardijs'ke protystojannja* (Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння) (Kiiev: Tempora (Темпора), 2006); Lev Šankov'skyj (Лев Шанковський), *Ukrajins'ka armija v borot'bi za deržavnist'* (Українська армія в боротьбі за державність) (München: Dniprova xvylja (Дніпрова хвиля), 1958).

tähtis välja õpetada tohutu hulk sõdureid, kuivõrd saavutada võit üldises võistluses nende pühendumise ja lojaalsuse pärast.

Igas riigis loob revolutsiooniline ajastu lühikeseks ajaks võimu-vaakumi ja üleüldise lojaalsuskriisi. 1917. aasta Vene revolutsioonide ja järgnenud kodusõja kontekstis kestis lojaalsuskriis suhteliselt kaua. Nii ukraina kui ka teistes Vene impeeriumi rahvuslikes eraldumist taotlevates vabastusliikumistes suudeti seda rohkem või vähem tulemuslikult ära kasutada autonoomia saavutamiseks või iseseisvate riikide loomiseks.⁴ Esimese ja teise Vene-Ukraina sõja näited demonstreerivad meile sõduriite lojaalsuse pärast peetud laiema võitluse rolli Ukraina riigi edasise saatuse kujunemisel 20. sajandil.

Artikli teine eesmärk on vastata ühele kolmest Vene revolutsiooni sünnitatud küsimusest, mille formuleeris Richard Pipes oma raamatus⁵: miks bolševikud võitsid? Tegelikult on kõige loogilisem vastus, et nende poliitika oli palju efektiivsem kui ühelgi teisel võimupretendendil kas Vene impeeriumis tervikuna või mõnes selle osas. Ka Ukraina näide demonstreerib kohaliku võimu väga väikest huvi tsentraliseeritud relvajõudude loomise vastu Kiievi ülemjuhatuses all – kuni viimase hetkeni, kui oli juba liiga hilja. Bolševikud rakendasid hoolimata nende „tööliste ja talupoegade“ taustast väga tulemuslikult vana Rooma põhimõtet *divide et impera*⁶, toetades, aga ka luues Ukrainas palju kohalikke identiteete. See poliitika aitas neil nõrgendada ja kahandada Ukraina rahvuslikku sõjaväge ja selle tulemusena sõda võita.

Artikli kolmas eesmärk on juhtida tähelepanu ajaloo Ukraina teguritele, mis on väga pikka aega jäänud teiste historiograafiliste suundade varju. Näiteks käsitatakse nii esimest kui ka teist Vene-Ukraina sõda enamasti ainult suure Vene kodusõja osadena. Ka Vene-Ukraina suhete uuem ajalugu, eriti Ukraina kriis aastatel 2014–2015 koos Krimmi annekteerimise ja sõjaga Donbassis toob esile varase Nõukogude Venemaa ja tänapäeva Vene Föderatsiooni imperialistliku poliitika palju ühiseid jooni.

⁴ Paul Kubicek, *The history of Ukraine* (Westport; Greenwood press, 2008), 79–97.

⁵ Richard Pipes, *Three „whys“ of the Russian Revolution* (New York: Vintage Books, 1997), 31–62.

⁶ Jaga ja valitse.

Niisugune ajalooline järgnevus võimaldab vaadelda Vene-Ukraina sõjaliste konfliktide järjepidevust ning Moskva korduvaid poliit tehnoloogia-võtteid, mida on kasutatud viimase saja aasta jooksul.

1917. aasta Vene revolutsioonid kui Vene-Ukraina sõdade ettekääne

I maailmasõja eelõhtul valitses Venemaal keiser Nikolai II reaktsiooniline režiim nn 3. juuni süsteemis.⁷ Pärast 1905.–1907. aasta revolutsiooni tegi riigiparaat ainult väheolulisi muudatusi ega olnud endiselt valmis toime tulema elanike sotsiaalsete ja rahvuslike nõudmistega. Vene impeeriumi rahvuspoliitikat iseloomustas tugev tahe assimileerida rahvuslikke ja usulisi vähemusi. Vastupidiselt mitteõigeusklikele religioossetele rühmadele, keda ametlikult tunnustati eraldiseisvatena, käsitas ametlik rahvuse⁸ doktriin kogu õigeusklikku rahvastikku ühtse tervikuna. Sellega kuulutati suurimad idaslaavi rahvad, valgevenelased, vene-lased ja ukrainlased, ametlikult üheks rahvuslikuks ja religioosseks rühmaks.⁹ Tsaarirežiim pidurdas jõuga ukrainlaste rahvuslikku ärkamist ega tunnustanud niinimetatud Edela-Venemaa elanike autonoomiat mitte üheski vormis. Ukraina rahvuslikku liikumist tituleeriti kui *Mazepinstvo* (Мазепинство)¹⁰ ja selles nähti üht suurimat ohtu Venemaa tulevasele eksistentsile. Enamikku ukraina aktiviste kiusati taga ja nad olid sunnitud emigreeruma Habsburgide võimu all olevasse Galiitsiasse, mis oli samuti ukrainlastega asustatud.

⁷ 3. (16.) juunil 1907 saatis keiser Nikolai II laiali demokraatlikult valitud II riigiduma ja kuulutas välja III riigiduma valimised uue valimisseaduse alusel, mis kitsendas märgatavalt valimisõiguslike kodanike ringi. (Toim.)

⁸ Vene k *Народность*.

⁹ Talupojarahvaste rahvusliku ärkamise kohta vt Keely Stauter-Halsted, *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland 1848–1914* (London: Ithaca, 2001). Rahvusliku ärkamise kohta Ukrainas vt Andreas Kappeler, „Ein „kleines Volk“ von 25 Millionen: die Ukrainer um 1900,“ *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Beiheft 5 (1991): 33–43.

¹⁰ Kasakate riigi juhi Ivan Mazepa järgi, kes üritas 18. sajandi alguses luua iseseisvat Ukraina riiki ja võitles 1709. aastal Poltava lahingus koos Rootsi kuninga Karl XII-ga Peeter I vastu.

Paljudel juhtudel kiirendas Vene impeeriumi vähemusrahvuste rahvuslikku ärkamist I maailmasõda, eriti pärast selle venimajäämist. Kui selgus, et sõda võita ei ole võimalik, sattus Vene impeerium üldisesse kriisi. Siin võime toetuda Aleksandr Solženitsõni iseloomustusele: „Revolutsioon oli sõja laps.“¹¹

Ukrainlastel oli tähtis roll Vene impeeriumis kogu selle eksistentsi vältel.¹² Vene impeerium läks üle üldisele sõjaväeteenistuskohustusele 1874. aastal ja oli seega enne I maailmasõja algust totaalset sõja reserve ette valmistanud juba 40 aastat.¹³ Loomulikult kutsuti sõjaväeteenistusse ka ukrainlased, kes moodustasid tähelepanuväärse osa Vene armee inimreservist. Sõjaväe mehitamise üldpõhimõtteks oli samasugune assimilatsioonistrateegia, nagu oli kogu impeeriumi üldine poliitiline suund. Mitte vähem kui 75% iga üksuse liikmeskonnast pidid olema nimirahvuse liikmed, s.o õigeusklikud valgevenelased, venelased või ukrainlased.¹⁴ See süsteem pidi välistama ükskõik millised rahvuslikud vastuhakud üksustes vähemalt seni, kui nimirahvuse liikmed säilitasid ühtsuse. I maailmasõja ajal oli tsaariarmees 3–4 miljonit ukrainlast, mis oli peaaegu kolmandik kõigist Vene sõduritest. 1916. aasta lõpuks hakkas Venemaal nagu ka teistes sõdivates riikides tunda andma ressursside nappus, kaasa arvatud väeteenistuskõlbliku inimmaterjali osas.¹⁵

Selles olukorras jõudis Vene impeerium uude revolutsiooniperioodi, mis liitus üldise lojaalsuskriisiga. 1917.–1921. aasta Ukraina juhtumi

¹¹ Tsiteeritud teose Alan Wildman, *The End of the Russian Imperial Army: The Old Army and the Soldier's Revolt* (Princeton: Princeton University Press, 1980), XVI järgi; vt ka Josh Sanborn, „The Mobilization of 1914 and the Question of the Russian Nation: a Reexamination,“ *Slavic Review* 59, no 2 (2000): 280–283.

¹² David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985).

¹³ Werner Benecke, *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich: die Wehrpflicht in Russland: 1874–1914, Krieg in der Geschichte*, hrsg. S. Förster, B. R. Kroener, B. Wegner, Bd. 25 (Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006).

¹⁴ *Ibid.*, 72–74.

¹⁵ L. M. Gavrilov, V. V. Kutuzov (Л. М. Гаврилов, В. В. Кутузов), „Istoščenie ljudskix rezervov russkoj armii v 1917 g.“ (Истощение людских резервов русской армии в 1917 г.) – *Pervaja mirovaja vojna, 1914–1918* (Первая мировая война, 1914–1918), toim. A. L. Sidorov (Сидоров) jt (Moskva: Nauka (Наука), 1968), 145–158; Šankov's'kyj, 68–69.

kontekstis võib lojaalsuskriisi kirjeldada kolmekihilisena. Esimene neist oli seotud impeeriumiga ja revolutsioonisündmuste käigus toimunud muudatustega keisririigi valitsemises. Teine kiht on Ukraina rahvuslike võimukehandite tekkimine, mis kuulutasid end Vene impeeriumi ukraina rahvastiku esindusteks ja hakkasid võistleva territoriaalse ülemvõimu pärast impeeriumi üheksas edelakubermangus.¹⁶ Kolmas kiht oli piirkondlik, mida enamasti varjutasid rahvuslikud taotlused, kuid mõnikord kuulutati välja ka oma kohalik jurisdiktsioon, mis ei sõltunud ei kesk- võimust ega ka Ukraina rahvuslikest võimuorganitest. Hulga paralleelsete lojaalsuste kujunemine ühe suurriikliku asemele oli protsess, mis hakkas lagundama keiserlikku armeed, mida seni oli ühendanud keiser kõrgema ülemjuhatajana.

Esimene impeeriumitasandi üldine lojaalsuskriis puhkes 1917. aasta veebruarirevolutsiooniga, kui keiser Nikolai II kaotas oma võimu. Keh- testatud ajutine valitsus, mida juhtis vürst Georgi Lvov ja hiljem Alek- sandr Kerenski, püüdis olukorda ohjata, kuid osa ühiskonnast jäi endiselt keisrile truuks. Lisaks riigi uuele valitsusele tekkis aastatel 1917–1919 hulk rahvusliku või piirkondliku lojaalsuse taotlejaid ja igaüks neist üri- tas saavutada kontrolli endise Vene impeeriumi ühe või teise osa elanike üle. Näiteks löid Vene impeeriumi ukrainlased 1917. aasta märtsis oma esindusorgani, kutsudes kokku Ukraina Keskraada (UKR), mida juhtis Mõhhailo Gruševskõi. Samasuguseid protsesse toimus enamikul Vene impeeriumi vähemusrahvuste aladel. Tähtsaimaks küsimuseks kujunes võimu jaotumine Petrogradi kesk- võimu, kohaliku administratiivvõimu taotlejate ja kohalike elanike esindajate vahel.

Pärast impeeriumi administratiivset kollapsit ilmnesisid kõige suure- mad probleemid endises keiserlikus armees, mis oli täielikult demorali- seerunud ja kaotanud vähimagi võitlustahte. Üks esimesi revolutsiooni- lisi proklamatsioone, Petrogradi tööliste ja soldatite saadikute nõukogu korraldus nr 1, andis sõduritele õiguse organiseerida oma valitsus- organid ning lahendada sõjaväeüksuse mis tahes probleemid üksuse

¹⁶ Sh Paremkalda-Ukraina kubermangud Kiievi, Volõõnia ja Podoolia, Vasakkalda-Ukraina kubermangud Tšernigivi, Poltava ja Harkivi ning nn Novorossija Jekaterinoslavi (tänapäeval Dnipro), Hersoni ja Tauria kubermang, viimane ilma Krimmita. (*Toim.*)

üldkoosolekul demokraatliku hääletusega.¹⁷ Soldatite organisatsioonid, s.o eri tasandite komiteed, võtsid ohvitseridelt enam-vähem võimu ära ja alustasid poliitilist tegevust. Revolutsioonilise armee peamiseks iseloomustajaks sai väga nõrk kontroll sõdurite massi üle; üleüldiselt täitsid sõdurid ainult seda osa valitsuse korraldustest, mis oli neile meelne ja vastuvõetav.¹⁸ Nagu kuulutas üks tolaeagseid komiteesid: „Me tahame sõdida, kuid ei soovi praegu minna positsioonidele.“¹⁹ Lisaks sotsiaalsetele taotlustele ja parema varustamise nõudmisele hakkasid vana armee rahvuslikud väeosad lahendama ka rahvusküsimust.²⁰

Revolutsiooni käivitatud tsentrifugaalsed jõud peegeldusid ka sõjaväes. Enamik sõdureid keeldus täitmast kõrgema ohvitserkonna korraldusi, sest ohvitserid seostusid nendele *ancien régime*’iga. Väga paljud sõdurid jätsid isegi maha oma positsiooni rindel ja läksid koju. Need veebruarirevolutsiooniga alanud protsessid hävitasid vana keiserliku armee lõplikult 1918. aasta veebruariks. Selles olukorras hakkasid erinevad kohalikud võimukeskused juba alates 1917. aasta veebruarist omavahel sõdurite lojaalsuse pärast konkureerima. Ükskõik milline poliitiline esindus pidi end esitlema kui sõdurite massi huvide tõeline eestvõitleja, sest usalduse puudumisel võis sõdurite massi toetus väga kiiresti asenduda vihkamisega. Niisiis oli rahvusarmee formeerimise peamine

¹⁷ *Vojskovye komitety dejstvujuščej armii. Mart 1917 – mart 1918 (Войсковые комитеты действующей армии. Март 1917 – март 1918)* (Moskva: Nauka (Наука), 1982), 17–18; Wildman, 285–291, 332–334.

¹⁸ Sõdurid täitsid ükskõik millise keskvalitsuse korraldusi ainult osaliselt, tehes oma kollektiivse või individuaalse valiku. Näiteks täitsid sõdurid enamasti korraldusi nr 1, millega loodi nende demokraatlikud komiteed, ja keeldusid täitmast ohvitseride kui kontrrevolutsionääride käske. Samal ajal „unustasid“ sõdurid nimetatud korralduse 6. paragrahvi, mis nõudis distsipliini säilitamist ja valmisolekut täita kõrgema väejuhatuse käske. Pärast korralduse nr 1 avaldamist said sõdurid legaalse õiguse allumatuseks; sõjavägi muutus tsentraliseeritud sõjaväelise struktuurist ohlokraatiaks. Ajutise valitsuse katsed taastada üksustes kord jäid asjatuks. Armeed muutus riigiks riigis. *Vojskovye komitety*, 17, 18, 152, 210.

¹⁹ *Воевать хотим, но на на позицию идти не желаем*; Šankovs’kij, 76. Sellest loosungist oli ka teistsugune variant: „Me hoiame rinnet, aga rünnakule minna ei soovi“ (*обороняться будем, а наступать не хотим*); Ivan Kizrin (Иван Кизрин), *Raspad staroj armii (Распад старой армии)* (Voronež, 1931), 33; *Vojskovye komitety*, 17–18.

²⁰ *Vojskovye komitety*, 158; Šankovs’kij, 63.

eeldus, et esindusorganid saavutaksid võidu üldises konkurentsisis sõdurite lojaalsuse pärast.

Ukraina rahvusliku liikumise kontekstis läbisid paljud Ukraina territooriumil mehitatud keiserliku armee üksused *ukrainiseerimise* – hakasid kasutama rahvuslikke sümboleid, andma käske ukraina keeles ja vanduma truudust Ukraina Keskraadale.²¹ Nagu öeldud, oli väljaõppinud ja kogemustega sõjaväelaste hulgas miljoneid ukrainlasi, kellest oleks kindlasti piisanud ukrainlaste rahvuslike õiguste kaitsmiseks. Rahvuslike esindusorganite tähtsaimaks küsimuseks oli seega saavutada ja säilitada sõdurite lojaalsus.²²

Keskraada, millel oli ukrainlastest sõdurite üldine toetus, ei suutnud pikka aega täita oma otsustavat ülesannet, nimelt luua sõjaväge, mis oleks lojaalne ainult Ukrainale ja tema rahvale. Väga pikka aega üritasid Keskraada ja Petrogradi ajutine valitsus koos eksisteerida, kasutades teineteist ära oma eesmärkide saavutamiseks. Keskraada, olles kogu aeg teadlik sõdurite suurest massist, kartis kõige tõenäolisemalt sõjaväelist riigipööret ja üritas saata sõdureid tagasi rindele. 1917. aasta juulis toimus isegi radikaliseerunud ukraina sõdurite ülestõus Keskraada vastu, mis suruti maha Petrogradi ajutise valitsuse abiga. Endise tsaariarmee ukraina üksuste usaldus kaotati lõplikult, kui nad suunati 1917. aasta juunis Vene vägede viimase I maailmasõja idarinde pealetungi (nn Kerenski pealetungi) peamiseks löögijõuks. Ukraina riigi edasine eksistents oli

²¹ *Vojskovye komitety*, 158; Lev Bykov's'kyj (Лев Биковський), *Na kavkaz'ko-Turec'komu fronti: spomyny z 1916–1918* (На кавказько-Турецькому фронті: спомини з 1916–1918), Praci instytutu doslidiv Volyni (Праці інституту дослідів Волині) 18 (Winnipeg-Denver, 1968); Ivan Ionenko (Иван Ионенко), *Soldatskie massy v Oktjabr'skoj revoljucii. Po materialam Povolž'ja i Urala* (Солдатские массы в Октябрьской революции. По материалам Поволжья и Урала) (Kaasan: Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta (Издательство Казанского университета), 1982), 80–84; Irina Mixutina (Ирина Михутина), *Ukrainskij Brestskij mir: put' vychoda Ros-sii iz Pervoj mirovoj vojny i anatomija konflikta meždu Sovnarkomom RSFSR i pravitel'stvom Ukrainskoj central'noj rady* (Український Брестський мир: путь вихода Росії з Першої мирової війни і анатомія конфлікту між Совнаркомом РСФСР і урядом Української центральної ради) (Moskva: Izdatel'stvo Evropa (Издательство Европа), 2007), 76.

²² Šankov's'kyj, 63–80; Michael G. Woods, „The Russian Imperial Army Soldier in World War I: A Study of His Motivations from 1914–1916,“ <http://www.smhs.org/apps/classes/153548/assignments/> (25.10.2016).

otseselt seotud soldatite enesemääratluse ja nende lojaalsuse tasemega. Riiki võisid kaitsta ainult lojaalsed sõdurid, kes selle „omaks“ tunnistasid. Seetõttu ei mõistnud enamik sõdureid Keskraada otsust saata oma üksused juba mõttetuks muutunud sõtta Saksamaa ja Austria-Ungari vastu ning peagi keeldusid nad kaitsmast omaenda esindusorganit. 1917. aasta lõpuks oli vabatahtlikult relvile jäänud Keskraadale lojaalsete sõdurite arv sulanud 70 000-ni.²³

Üldine lojaalsuskriis endises Vene impeeriumis läks ainult hullemaks pärast 1917. aasta teist revolutsiooni, kui bolševikud oktoobris (novembris) võimu haarasid. Nõukogude valitsus üritas oma eksistentsi esimestest päevadest peale vähemusrahvuste alased uuesti oma kontrolli alla saada. 4. detsembril 1917 avaldas Nõukogude valitsus pöördumise Keskraadale, et saada Ukraina territoorium oma kontrolli alla ilma sõjalise konfliktita. Keskraada oli sel ajal juba välja kuulutanud Ukraina rahvavabariigi ja püüdis uue keskvõimuga kuidagi asju ajada. Keskraada keeldumine aktsepteerida Nõukogude valitsuse manifesti aga lõi kahe riigi vahel sõjalolukorra, mis kuulutati ametlikult välja 5. detsembril 1917.²⁴

Väga kiiresti kulgenud sõjas demonstreeris Ukraina rahvavabariik oma ettevalmistamatust. Keskvõimule lojaalseid sõjalisi jõude, kes oleksid tõrjunud põhjast ja idast peale tungivat Punaarmeed, üldiselt veel ei olnud. 26. detsembril 1917. aasta otsus luua Ukraina rahvavabariigi armee ja mehitada see vabatahtlikkuse alusel langetati liiga hilja, et oleks saanud enamlaste pealetungi peatada ja mõne nädalaga uus armee formeerida.²⁵ Selle sõja tuntuim sündmus, Krutõ lahing Põhja-Ukrainas, üks ukrainlaste rahvusliku uhkuse sümboleid, näitas ainult Ukraina rahvavabariigi sõjalist nõrkust. 29. jaanuaril 1918 üritasid ainsad allesjäänud lojaalsed üksused, mõnisada vabatahtlikku, kes olid enamasti Kiievi gümnaasiumide õpilased ja Kiievi kõrgkoolide üliõpilased, tulemusteta peatada

²³ Esimestel kuudel pärast veebruarirevolutsiooni saatis üle kahe miljoni Ukraina sõduri nii rindelt kui ka tagalaüksustest Keskraadasse oma esindajad. Шанковський, 69; Ковальчук, 12.

²⁴ Kovalčuk, 13–28; Jaroslav Tynčenko (Ярослав Тинченко), *Perša Ukraïns'ko-Bilšovyč'ka vijna (gruden' 1917 – berezen' 1918 rr.)* (Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.)) (Kiiev, Lviv, 1996); Mixutina, 79, 84–85.

²⁵ Mixutina, 203–208.

Punaarmeed. Enamik neist langes selles lahingus. 22. jaanuari 1918. aasta Ukraina iseseisvusdeklaratsioon jäi vaid teadaandeks, sest Ukraina rahvavabariik kontrollis sel ajal ainult väikest osa oma territooriumist ja oli olnud sunnitud maha jätma isegi pealinna Kiievi.

Punaarmee edul esimeses Vene-Ukraina sõjas oli terve hulk põhjuseid. Paljudel juhtudel oli see seotud jätkuva lojaalsuskriisiga, mida aktiivselt provotseeris Nõukogude valitsuse tegevus Petrogradis. Uue, sovetliku identiteedi sünni ja massiline sõjavastane propagandakampaania mõjutasid tugevasti endiste keiserliku armee sõdurite eneseteadvust, kes oleksid muidu kõige tõenäolisemalt kaitsnud äsja sündinud Ukraina riiki. Nõukogude propagandaloosungid, eriti Rahudekreet, olid midagi, mida sõdurid tahtsid kuulda. Paljud neist, kes olid tüdinud kolm aastat kestnud maailmasõjast, võtsid seda propagandat kui otsest tegevusjuhist ning neil polnud vähimatki huvi võtta osa omaenda riigi kaitsmisest. 1917. aasta lõpuks oli keiserlik armee hakanud väga ulatuslikult ja spontaanselt demobiliseeruma. Kui enamik sõdureid lahkus rindelt ja läks koju, tekkis sovetitel võimalus ukraina rahvusliku liikumise purustamiseks.²⁶

Sõdurid, kes olid valmis isegi niisuguses olukorras relvile jääma, olid teistsuguste poliitiliste võtete sihtmärgiks, milleks oli neile paralleelsete identiteetide loomine. Nõukogude valitsus viis alternatiivsete lojaalsuste loomise järgmisele, piirkondlikule tasemele, mis muutis olukorra ülimalt keeruliseks ja röövis Ukraina rahvavabariigilt tema ainuesindusfunktsiooni Ukraina territooriumil. 11. ja 12. detsembril 1917 organiseerisid kommunistid Harkivis Ukraina eri osade nõukogude kongressi, mis kuulutas Ukraina sotsialistlikuks vabariigiks. Olukord oli eriskummaline: Harkivi kongress võttis üle isegi Kiievis välja kuulutatud riigi nime, Ukraina rahvavabariik, ning moodustas oma valitsuse ja teised võimuharud.²⁷ Sedasama tehti ka piirkondlikes keskustes, kus pahempoolsetel

²⁶ Kontrollimatu demobilisatsioon algas 1917. aasta märtsis ja saavutas oma tipu sama aasta oktoobrist detsembrini. Ametlikud demobilisatsioonidekreedid avaldati palju hiljem, näiteks Kaukaasia armees alles 20. märtsil 1918. *Vojskovye komitety*, 477–478, 530; Kizrin, 95, 112.

²⁷ Kiievis asunud Ukraina rahvavabariigi valitsust nimetati peasekretariaadiks (*Генеральний секретаріат*) ja seda juhtis Volodõmõr Võnnõtsenko. Harkivis asunud Nõukogude Ukraina rahvavabariigi (*Українська народна республіка Рад*) valitsust nimetati rahvasekretariaadiks ja seda juhtis Jevgenija Bosch. Mixutina, 100.

parteidel oli lai toetus ja nad võisid pretendeerida juhtivale rollile ühiskonnas. Mõnikord võeti võim ka otsese mässuga, milles osalesid revolutsioonimeelsed sõdurid ja meremehed, ning võimalikud vastased tehti kahjutuks. Selle tulemusena oli Ukraina territooriumil 1918. aasta märtsis veel kolm nõukogude vabariiki, millest igauks taotles kohalike elanike lojaalsust kohalikul tasandil: Odessa nõukogude vabariik, Donetski – Krõvõi Rigi nõukogude vabariik ja Tauria nõukogude sotsialistlik vabariik Krimmis. Näiteks viimasel juhul kasutati Musta mere laevastiku madruseid selleks, et kukutada kohalik tatarlaste esindusorgan *Kurultai*, millel olid tihedad sidemed Ukraina rahvavabariigiga Kiievis.²⁸

Tabel I. Võimukeskuste teke ja areng Ukrainas 1917. a veebruarist 1918. a aprillini

Impeeriumi tasand			
Vene keiser Nikolai II	Ajutine valitsus (2. märts 1917)	Nõukogude valitsus (25. oktoober 1917)	
Rahvuslik tasand			
	Ukraina Keskraada (4. märts 1917)	Harkivi Ukraina nõukogude rahvavabariik (12. detsember 1917)	Skoropadskõi hetmanaat (29. aprill 1918)
	Ukraina rahvavabariik Kiievis 7. november 1917		
	Iseseisvus (22. jaanuar 1918)		
Kohalik tasand			
	Donetski – Krõvõi Rigi sotsialistlik vabariik (11. veebruar 1918)	Odessa sotsialistlik vabariik (20. veebruar 1918)	Tauria nõukogude sotsialistlik vabariik (19. märts 1918)

²⁸ Olukord Krimmis oli ajastule iseloomulik. Ukraina rahvavabariik kuulutati välja ülalnimetatud üheksa kubermangu territooriumil, sealhulgas Tauria, kuid ilma Krimmita. Kohalikud rahvuslikud organisatsioonid, millest mõjukaim oli Milli Firca (Rahvuslik Partei), moodustasid 1917. aasta detsembris rahvusliku valitsuse (direktoraadi eesotsas Tšelebi Tšelebijeviga), olles teadlikud, et Ukraina rahvavabariigil ei ole territoriaalseid nõudmisi Krimmile, kuid ta soovib arendada tihedaid majandussidemeid geograafilise läheduse tõttu ja majanduslikel põhjustel. Tatarlaste kohalik rahvuslik liikumine toetas seda seisukohta ja alustas iseseisva riigi rajamist. Pärast esimest Nõukogude Venemaa ja Ukraina rahvavabariigi sõda okupeerisid Krimmi sakslased, kuid Skoropadskõi hetmanaat üritas seda autonoomse osana oma territooriumiga liita. Vt Dmytro Dorošenko (Дмитро Дорошенко), *Istoriija Ukrajinu 1917–1923 rr.* (Історія України 1917–1923 рр.), 1., *Doba Central'noji Rady* (Доба Центральної Ради) (Kiiev: Tempora, 2002).

Lojaalsuskriis ja nõukogude poliitika, mis oli nendes oludes märksa populistlikum ja efektiivsem, olid peamised abinõud, mis aitasid bolševikel esimeses Vene-Ukraina sõjas edu saavutada. Tabelis 1 on esimese Vene-Ukraina sõja ajal tekkinud erinevaid lojaalsusi mõnevõrra üldistatud. Need eristusid kolmel peamisel tasandil: impeeriumi tasandil, mis oli seotud endise Vene impeeriumiga, Ukraina rahvuslikul ja kohalikul tasandil. Kõik need mõjutasid Ukraina rahvusliku armee võimalike sõdurite enesemääratlust ning olid ühtlasi tegurid, mis aitasid Nõukogude Venemaal seda sõda võita.²⁹

Esimene Vene-Ukraina sõda lõppes diplomaatilise lahendusega: 9. veebruaril 1918 sõlmisid Ukraina rahvavabariik ja Keskriigid Brest-Litovskis vaherahu, mis andis Ukraina rahvavabariigile mõnekuise rahu-perioodi. Järgnenud Ukraina okupeerimine Keskriikide poolt likvideeris kõik nõukogude vabariigid. Suhteliselt lühikese aja vältel pärast seda, kui Ukraina rahvavabariik oli laiali saadetud, asendas seda uus režiim, Pavlo Skoropadskõi hetmanaat.³⁰

Alternatiivsete lojaalsuste olemasolu Ukrainas mõjutas otseselt I maailmasõja diplomaatilist ajalugu. Keskriigid kasutasid olukorda, et võita niipalju kui võimalik laastatud Vene impeeriumi arvelt. 1918. aasta alguses valmistusid nii Nõukogude Venemaa kui ka Ukraina rahvavabariik Keskriikidega rahulepingut sõlmima. Mõlemad vabariigid saatsid oma delegatsiooni Brest-Litovskisse. Sakslased keeldusid tunnustamast Ukraina nõukogude rahvavabariigi delegatsiooni Ukraina seadusliku esindajana nendel läbirääkimistel ja sõlmisid rahulepingu Ukraina rahvavabariigiga, viidates selle 1918. aasta jaanuari iseseisvusdeklaratsioonile. Niisiis sõlmiti Brest-Litovskis kaks rahulepingut – üks Nõukogude Venemaaga ja teine Ukraina rahvavabariigiga. Saksa okupatsioonivalitsus endistel Vene impeeriumi aladel tunnustas ametlikult Ukrainat iseseisva riigina (nii Ukraina rahvavabariiki kui ka selle järeltulijat, Skoropadskõi hetmanaati), nagu tegid sel ajal ka paljud teised riigid.³¹

²⁹ Woods, „The Russian Imperial Army Soldier“.

³⁰ Tynčenko, *Perša Ukrajin's'ko-Bilšovyč'ka vijna*.

³¹ Mixutina, *Ukrainskij Brestskij mir*; O. Ju. Oren'chuk, A. Ja. Nagirnjak (O. Ю. Ореньчук, А. Я. Нагірняк), „Brestskij myr ta jogo značennja v istoriji ukrajins'koji deržavnosti“ (Брестский

Teine Vene-Ukraina sõda ja iseseisvuse kaotus

Pärast lühikest vaheaega sõjalistes operatsioonides, mille põhjuseks oli Ukraina territooriumi okupeerimine Keskriikide poolt ja Skoropadskõi režiimi kehtestamine, jätkusid sõjalised kokkupõrked Punaarmee ja ukrainlaste vahel. Okupatsiooniperiood tõi aga Ukraina sõtta uue nähtuse – massilise ja koordineerimata talurahvaliikumise, mille osalisi hakati hiljem nimetama „rohelisteks“.³²

1917. aasta jooksul võtsid Ukraina talupoegade massid, kasutades ära üldist anarhiat ja tugeva võimu puudumist kohalikul tasandil, aga ka rindelt koju tulles kaasavõetud relvi, maaomanikele kuulunud maa enamasti jõuga oma valdusse. Skoropadskõi hetmanaadi loomine ja okupatsioonivõimu asutuste saabumine sundis talupoegi maa endistele omanikele tagasi andma. See tekitas tugevaid ühiskondlikke pingeid Ukraina maapiirkondades, kus relvastatud talupojad hakkasid korraldama ülestõuse ja partisiianioperatsioone maaomanike ja okupantide vastu. Need liikumised olid tavaliselt ühe või teise piirkonna kesksed ega moodustanud kunagi ülemaalist organisatsiooni.³³ Seda nimetati atamanštšõnaks (*отаманщина*)³⁴ sõjaväelise auastme järgi, mille võtsid endale tavaliselt niisuguste sõjaväeüksuste ülemad.³⁵

мир та його значення в історії української державності), *Visnyk nacional'nogo universytetu „Lvivs'ka politexnika“* (Вісник національного університету „Львівська політехніка“) № 584 (2007): 94–97.

³² Taisija Osipova (Таисія Осипова), *Rossijskoe krest'janstvo v revoljucii i graždanskoj vojne* (Российское крестьянство в революции и гражданской войне) (Moskva: Strelets (Стрелец), 2001), 94, 125–126, 295–302.

³³ Vastupanuliikumiste keskuste tegevuse koordineerimist alustati alles 1920. aastal, kuid Nõukogude Venemaa salateenistus tšekaa katkestas koostöö peatselt. Veryga, *Lystopadovyj rejid*; Jaroslav Fajzulín, Vitalij Skal's'kyj (Ярослав Файзулін, Віталій Скальський), *Perelogy ukrajins'koji revoljuciji: Drugyj zymovyj poxid armiji UNR*. (Перелоги української революції: Другий зимовий похід армії УНР) (Kiiev: Vyd-vo im. Oleny Teligy (Вид-во ім. Олени Теліги), 2008).

³⁴ Ataman oli Ukraina rahvavabariigi sõjaväe kõrgema ohvitseri auaste, mis vastas keiserliku armee kindrali auastmele.

³⁵ Gorlis-Gors'kyj, *Holodnyj Jar*; Ivan Ljutyj-Ljutenko (Іван Лютий-Лютенко), *Vogon' z Holodnogo Jaru. Spogady* (Вогонь з Холодного Яру. Спогади) (Detroit: Hamtrack Printing, 1986), 7.

Lojaalsuskriisi järgmine faas algas Saksamaa ja Austria-Ungari vägede evakueerimisega Ukrainast, mis tähendas alates evakuaatsiooni esimestest päevadest tegelikult teise sõja algust VNFSV ja Ukraina rahvavabariigi vahel. Taastatud Ukraina rahvavabariik, mida juhtis direktoraat eesotsas Sõmon Petljuraga, üritas taas viljatult kehtestada kontrolli Ukraina territooriumi üle.³⁶

Rahva üldine sümpaatia jagunes jällegi mitme imperialistliku ja rahvusliku tasandi konkurendi vahel. Viimast esindasid Ukraina rahvavabariik ja Ukraina sotsialistlik nõukogude vabariik (pealinnaga Harkivis).³⁷ Sõda Nõukogude Venemaa ja Ukraina rahvavabariigi vahel kuulutati ametlikult alanuks 19. jaanuaril 1919, kuid sõjalised kokkupõrked olid alanud juba Saksa okupatsiooni viimaseil päevil, 11. novembril 1918. Oli ka sündinud uus lojaalsuse taotleja – valgekaartlik liikumine –, mis sekus sõtta, võideldes nii Ukraina rahvavabariigi kui ka Nõukogude Venemaa vastu.³⁸

Teise sõja fenomeniks oli kasvav hulk kohalikke lojaalsuse taotlejaid, sealhulgas kümneid kohalikke sõjapealikke, kes olid valmis tõstma mässu ja võitlema iga võimu vastu, mis üritas häirida nende valitud eluviisi.³⁹ Talupoegade massid vastandasid end teravalt nii punastele kui ka valgetele mõlema korraldatud rekvireerimiste ja sundmobilisatsioonide pärast, kuid nende mõju Vene-Ukraina sõjas oli vähetähtis ja piirdus väikeste aladega.⁴⁰ Talupoegade jaoks oli sõja peamine eesmärk tõrjuda ükskõik

³⁶ Kovalčuk, 29–34.

³⁷ Peale „klassikaliste roheliste vabariikide“ ja Ukraina nõukogude sotsialistliku vabariigi olid Ukraina territooriumil ka mõned „sega-“, „punarohelised“ vabariigid. Enamasti ei kontrollinud neid ükski kõrgem võim, kuid nad rakendasid kommunistlikku ideoloogiat ja võitlesid aktiivselt Ukraina rahvavabariigi vastu. Sellised „vabariigid“ tegutsesid Ukraina rahvavabariigi lääneosas ja sõdisid 1919. aasta jaanuaris aktiivselt Petljura vastu. Need olid Medžõbiži vabariik, Dermani vabariik (Rivne lähedal), Põhja-Ukraina vabariik (Polesjes), Paškvitsi vabariik (Proskurovi (Hmelnõtskõi) lähedal), Spassivi vabariik (Dubno lähedal) jne. Roman Koval', Kost' Zaval'njuk, (Роман Коваль, Кость Завальнюк), *Tragedija otamana Volyncja (Tragedija otamana Волинця)* (Kiiev: Diokor (Диокор), 2002), 25.

³⁸ Kovalčuk, *Nevidoma vijna*.

³⁹ Мухайло Дорошенко (Михайло Дорошенко), *Stežkamy xolodnojars'kymy: Spogady, 1918–1923(Стежкими холодноряськими: Спогади, 1918–1923)* (Philadelphia: M. I. Doroshenko, 1973), 41–42.

⁴⁰ Veryga, 101.

milline vaenlane välja nende oma territooriumilt. Kaugemate sõjaliste aktsioonide puhul kahanes nende üksuste eelis iga kilomeetriga, mis neid kodust eemale viis.⁴¹

Selles olukorras nentisid Petljura ja Ukraina rahvavabariigi valitsus massilise partisaniliikumise olemasolu Ukrainas, kuid nad ei saanud kohalikelt elanikelt mitte mingisugust märkimisväärt toetust ja olid lüüasaamisele määratud. Kohaliku „atamanštšõna“ tõus tõi varsti esile hulga kohalikke sõjapealikke, kes esinesid samuti iseseisva Ukraina loosungite all ja mõnikord isegi kuulutasid oma lojaalsust Ukraina rahvavabariigile, kuid tegelikult tegutsesid iseseisvate väepealikenä. Paljude atamanide nimed on teada: Zelenõi (Danõlo Terpõlo), Grõgorjev (Nõkõfir Grõgorjev), Božko (Juhhõm Božko), Hmara (Ipolõt Godzõkivskõi), Tšutšupak (tegelikult oli neid viis venda, kellest kolm olid atamanid: Vassõl, Petro ja Oleksa Tšutšupak) jt. Enamasti olid nad Ukraina rahvusliku liikumise aktivistid, kuid nende seas oli ka palju poliitilisi avantüriste ja karjeriste.⁴² Üks tuntumaid atamane üleriigilisel tasemel oli Nestor Mahno, kes esindas anarhistide ideoloogiat.⁴³ 1920. aastal oli tema kontrolli all suur osa Ukraina rahvavabariigist enamasti Kesk-, Lõuna- ja Ida-Ukraina stepi- ja metsastepivööndis. Tema loosung „peksa valgeid, kuni hakkavad punetama, ja peksa punaseid, kuni kahvatavad“ (*Бей белых пока не покраснеют, бей красных пока не побелеют*) oli iseloomulik üldise anarhia, verevalamise ja korralageduse ajastule. 1918. aastal, aga veel rohkem 1919. ja 1920. aastal tuli ette palju juhtumeid, kui ühe rivaalitseva poole sõdurid läksid massiliselt üle teise poole alluvusse. Sel ajal tegutsenud isikute elulood kirjeldavad tuhandeid niisuguseid olukordi.⁴⁴

⁴¹ Koval, *Bagrjani*, 136.

⁴² Osipova, 295–302.

⁴³ Teine tuntum talupoegade Nõukogude-vastase ülestõusu juht Venemaal aastatel 1920–1921 oli Aleksandr Antonov. Osipova, 337.

⁴⁴ Nõukogude valitsuse või valgekaartlaste poolt mobiliseeritud kohalikud elanikud deserterusid sageli või astusid oma elupaiga lähedal vabatahtlikult kas Ukraina rahvavabariigi sõjaväkke või siis liitusid „rohelistega“ (Veryga, 101; Jurko Tjutjunnyk (Юрко Тютюнник), *Revoljucijnä styxija. Zytovuj roxid 1919–1920 rr. Srotunju (Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. Спомини)* (Kiiev: Universum (Універсум), 2004), 116). Iseloomulik on

Vastupidiselt esimesele Vene-Ukraina sõjale ei olnud nüüd kujunenud uued lojaalsuse taotlejad mitte enam Nõukogude Venemaa poliitika, vaid Petljura ja Ukraina rahvavabariigi administratiivse küündimatuse tagajärg. Suutmatuse kehtestada tugevat võimu viis rahva iseorganiseerumisele ja tõstis esile kohalikud liidrid. See omakorda vähendas Petljura võimalusi võita sõda, sest tema sõjaväel olid puudu just need mehed, kes jäid koju kohalike atamanide juhtimise alla.⁴⁵ 1920. aasta märtsis kontrollis Ukraina rahvavabariigi valitsus ainult väikest osa oma territooriumist ja tema võim oli väiksemgi kui mõnel kohalikul sõjapealikul. Petljura oli *de facto* kaotanud oma staatuse Ukraina revolutsiooni sõjalise juhina ja kandis seda veel ainult *de jure*.⁴⁶ Võimalikud väekontingendid Ukraina rahvusliku armee loomiseks olid jagunenud eri juhtide alluvusse. See asjaolu aitas Nõukogude Venemaal võita ka seda sõda.⁴⁷ Partisanivõitluse taktika oli tõhus ainult lühikese aja vältel ning 1922. aastal astus Ukraina rahvavabariigi territoorium, nüüd juba nime all Ukraina nõukogude sotsialistlik vabariik, Nõukogude Liidu koosseisu.

ka Ukraina Halõtsi armee näide Galiitsias. Armee võitles koos Petljuraga, kuid 1919. aasta novembris läks üle valgekaartlaste poolele ja 1920. aasta veebruaris liitus punastega. Hiljem sõlmisid selle armee mõned üksused uuesti sõjalise liidu Petljuraga (Koval', *Bagrjani*, 136). Üks tähelepanuväärsemaid selles reas on aga alampolkovnik Volodõmõr Halkini lugu. Aastatel 1914–1921 teenis ta ohvitserina keiserlikus armees, ajutise valitsuse sõjaväes, Keskraada ja Ukraina rahvavabariigi armees, Skoropadskõi hetmanaadi sõjaväes, Halõtsi armees, Lõuna-Venemaa ja Krimmi valgekaartlikes armeedes ning Tööliste ja Talupoegade Punaarmees (Roman Koval' (Роман Коваль), *Otaman Orlyk: ist. narys. (Отаман Орлик: іст. нарис)* (Kiiev: Stiks (Стік), 2010), 48–49).

⁴⁵ Dorošenko, 17, 41–42.

⁴⁶ Koval', *Otaman Orlyk*, 41.

⁴⁷ Tüüpiline on Paškitvi vabariigi näide: nende kontrolli all oli Proskurovi-Starokostjantõnivi raudtee ja nad said Petljuralt raha viimase üksuste läbilubamise eest. Kohalikud atamanid keeldusid täitmast Petljura käske ja pärast tema emigreerumist alustasid võitlust üksteise vastu (Tjutjunnyk, 79, 104; Koval', Zaval'njuk, *Tragedija*, 25; Woods, „The Russian Imperial Army Soldier“).

Tabel 2. Võimukeskuste teke ja areng Ukrainas 1918. a novembrist 1920. a aprillini

Impeeriumi tasand		
Valgekaartlased (monarhistid ja vabariiklased)		Nõukogude Venemaa valitsus (25. oktoober 1917)
Rahvuslik tasand		
Ukraina rahvavabariigi direktoraat (13. november 1918)		Ukraina nõukogude sotsialistlik vabariik (6. märts 1919)
Piirkondlik tasand		
Roheliste liikumine	Mahno anarhistid	Valgekaartlased Krimmis

Veel üks ukrainlaste lojaalsuse taotleja tekkis väljaspool Vene impeeriumi piire Austria-Ungari Galiitsia, Bukoviina ja Kirde-Ungari (Taga-Karpaa-tia) provintside territooriumil. Erinevalt Vene impeeriumist suutis Austria-Ungari oma provintse kontrolli all hoida kuni I maailmasõja lõpuni, kui toimus üldine kokkuvarisemine. Ukrainlaste rahvuslikud taotlused algasid 1918. aasta novembris ukrainlastest sõdurite relvastatud mässuga, mille tagajärjeks oli Lääne-Ukraina rahvavabariigi väljakuulutamine 8. novembril. Erinevalt Ukraina rahvavabariigist rajasid lääneukrainlaste ühtse lojaalsusega toimiva riigi, kuid sattusid teistsugusesse rahvuslikku konflikti, nimelt pidevasse sõtta taastatud Poola riigiga. Pärast selle sõja lõppemist kaotusega 17. juulil 1919 liitus lääneukrainlaste sõjavägi Ukraina rahvavabariigi Petljura üksustega ja jätkas sõda Nõukogude Venemaa vastu. Üks olulisemaid sündmusi ukrainlaste rahvuslikus revolutsioonis aastatel 1917–1920 oli mõlema Ukraina vabariigi ühtsuse väljakuulutamine 22. jaanuaril 1919 kui tähtsaim katse luua kõigi ukrainlaste iseseisvat rahvusriiki. Rahvusliku võitluse lüüasaamine lükkas võimaluse ukrainlaste ühendamiseks 20 aastat edasi.⁴⁸

Teine Vene-Ukraina sõda kestis kuni 21. aprillini 1920, kui Ukraina armee viimased üksused olid sunnitud ületama Poola piiri. Vastavalt Varssavi lepingule liitus Ukraina armee Poola-Nõukogude sõja ajal poolakatega. Seejärel langes suurem osa Ukraina rahvavabariigi territooriumist 70 aastaks nõukogude võimu alla. Ukraina iseseisvuspüüdluste nurjumise

⁴⁸ M. R. Lytvyn, K. Je. Naumenko (М. Р. Литвин, К. Є. Науменко), *Istoriija ZUNR (Історія ЗУНР)* (Lviv: Olir (Олір), 1995).

peamine põhjus oli ühe ja ainsa lojaalsuse puudumine Vene impeeriumi lagunemise ajal ja selle tõttu võimetus luua rahvuslikku armeed. Nii-suguse olukorra tingis paljuski Nõukogude Venemaa valitsuse poliitika, mis toetas erinevaid separatismiilminguid ja alternatiivseid lojaalsusi. Peagi muutus Ukraina rahvavabariik kõigest üheks mitmest konkurendist sõdurite lojaalsusele ja kaotas võistluse nende ustavuse pärast.

Ajaloolised paralleelid kolmanda Vene-Ukraina sõjaga

2014. aasta eel oli Ukraina ühiskondlik vastasseis oma arengu pöördepunktis. Mitte ükski ekspert ei osanud ennustada, et see muutub mõne kuuga sõjaliseks konfliktiks.⁴⁹

Pärast iseseisvuse saavutamist 1991. aastal pälvis Ukraina olulise osa Nõukogude Liidu suurest sõjaväest, sealhulgas isegi massihävitussõjaväed. Esimestest päevadest peale oli Ukraina riigikaitsepoliitika peasuunaks demilitariseerimine, mis tulenes peamiselt finantsprobleemidest ja suurtest sõjalistest kulutustest. Üldiselt kasutas Ukraina endise Nõukogude Liidu sõjalisi ressursse ja relvavarusid ning ise oma riigikaitsele suurt ei investeerinud. Riigikaitsepoliitika niisugune suunitlus tugevnes veelgi pärast 1994. aastal Budapestis peetud rahvusvahelist kohtumist, kui Ukraina territoriaalset terviklikkust toetasid Suurbritannia, Vene Föderatsioon ja Ameerika Ühendriigid, ning pärast 1997. aastal sõlmitud Vene-Ukraina sõpruslepingut. Rahvusvaheliste kokkulepete otsene tulemus oli Ukraina tuumadesarmeerimine, mis lõpetati 1996. aastal.

⁴⁹ Evgenij Magda (Евгений Магда), „Stratagemy dlja oppozicii“ (Стратегемы для оппозиции), UNIAN, <http://yearago.unian.net/common/870363-stratagemyi-dlya-oppozitsii.html>; Vjačeslav Pihovšek (Вячеслав Пиховшек), „„Evromajdan“, tupik. Što im delat' dal'she, ne znaet nikto“ („Евромайдан“, тупик. Что им делать дальше, не знает никто), UNIAN, <http://yearago.unian.net/common/870003-evromaydan-tupik-čto-im-delat-dalshe-ne-znaet-nikto.html>; Nadija Pryšljak (Надія Пришляк), „Jevromajdan – pošuk vidpovidi na pytannja „ščo robyty?““ (Євромайдан – пошук відповіді на питання „що робити?“), UHIAH, <http://www.unian.ua/common/871620-evromaydan-poshuk-vidpovidi-na-pitannya-scho-robiti.html> (kõik vaadatud 26.10.2016).

Traditsiooniliste väeliikide vallas jätkas Ukraina üldise sõjaväekohustusega, mis esimesel kümnel iseseisvusaastal oli täielik. Seejärel hakkas riik igal aastal vähendama sõjaväkke kutsutavate meeste arvu.⁵⁰ 2013. aasta pidi olema viimane ajateenijate väkkekutsumise aasta. Viimased ajateenijad pidid teenistusest lahkuma 2014. aasta kevadest sügiseni ja järk-järgult asendatama vabatahtlike sõjaväelastega. Selles vallas soovis Ukraina liikuda euroopaliku vabatahtliku väikesearvulise elukutselise sõjaväe poole. Pärast 2014. aastal puhkenud sõjalist konflikti Venemaaga üldine sõjaväekohustus taastati.

Sõjaline agressioon, mida võib ka käsitada kolmanda Vene-Ukraina sõjana, algas ilma välja kuulutamata 20. veebruaril 2014, kui Vene

⁵⁰ Avalikku teavet aastatel 1991–1998 sõjaväkke kutsutud ajateenijate arvu kohta ei ole. Alates 1998. aastast ei kutsutud Ukrainas teenistusse mitte kõiki väekõlblikke mehi, vaid ainult osa kutsealustest. 1998. aastal oli isegi olukord, kus väkkekutsumine ajutiselt peatati kutsealuste ülejäägi tõttu. 1999. aastal kutsuti sõjaväkke 101 317 meest, kümne aasta pärast (2011) ainult 52 100. 2015. aasta esimesel poolel kutsuti teenistusse 21 126 meest. – Zakon Ukrainy Pro vijs'kovy obov'jazok i vijs'kovu sluzbu 1992 r. zi zminamy i dopovnennjamu (Закон України Про військовий обов'язок і військову службу 1992 р. зі змінами і доповненнями), <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>; Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 17.06.1998 № 642/98 Pro pryprunnennja pryzovu gromadjan Ukrainy na strokovu vijs'kovu sluzbu (Указ Президента України від 17.06.1998 № 642/98 Про припинення призову громадян України на строкову військову службу), <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/642/98>; Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 16.03.1999 № 255/99 Pro zvil'nennja v zapas vijs'kovosluzbovciv ta čergovyj pryzov gromadjan Ukrainy na strokovu vijs'kovu sluzbu v kvitni – lyjni 1999 roku (Указ Президента України від 16.03.1999 № 255/99 Про звільнення в запас військовослужбовців та черговий призов громадян України на строкову військову службу в квітні – липні 1999 року), <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/255/99>; Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 02.09.1999 № 1103/99 Pro zvil'nennja v zapas vijs'kovosluzbovciv ta čergovyj pryzov gromadjan Ukrainy na strokovu vijs'kovu sluzbu v žovtni – grudni 1999 roku (Указ Президента України від 02.09.1999 № 1103/99 Про звільнення в запас військовослужбовців та черговий призов громадян України на строкову військову службу в жовтні – грудні 1999 року), <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1103/99>; Postanova Urjadu vid 2 bereznja 2011 r. (Postanova Uряду від 2 березня 2011 р.) N 177, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/177-2011-%D0%BF>; Postanova Urjadu vid 3 serpnja 2011 r. (Postanova Uряду від 3 серпня 2011 р.) N 818, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/818-2011-%D0%BF>; Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 17.02.2015 № 88/2015 Pro stroky provedennja čergovyh pryzoviv, chergovi pryzovy gromadjan Ukrainy na strokovu vijs'kovu sluzbu ta zvil'nennja v zapas vijs'kovosluzbovciv u 2015 roci (Указ Президента України від 17.02.2015 № 88/2015 Про строки проведення чергових призовів, чергові призови громадян України на строкову військову службу та звільнення в запас військовослужбовців у 2015 році), <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/88/2015> (kõik vaadatud 26.10.2016).

üksused alustasid Krimmi okupeerimist. See oli hübriidsõda, mis sisaldas ühe peamise elemendina intensiivset propagandakampaaniat, mis oli suunatud Ukraina rahvusliku eneseteadvuse killustamisele ja alternatiivsete lojaalsuste loomisele.⁵¹ Ukraina revolutsioon ja 2014. aasta tegelikkus demonstreerisid lojaalsusprobleemi aktuaalseks muutumist, vanu lojaalsusi ning uute kujunemist, millest igaüks mõjutas Ukraina rahvastiku teatud osa. Nagu sada aastat varem, võib ka nüüd need lojaalsused jaotada kolmele peamisele tasandile. Esimene tasand, lojaalsus impeeriumile, mis tähendab enesemääratlust endise NSV Liidu osana, iseloomustab vanemate aastakäikude inimesi ja marginaalseid rühmi. Mõnikord võib sellise enesemääratluse kandjate lojaalsusele pretendeerida ka Vene Föderatsioon kui NSV Liidu otsene järeltulija. Teine tasand, lojaalsus Ukrainale, jaotus 2014. aasta revolutsiooni ja Ukraina poliitilise interregnumi ajal kaheks. Mõne kuu jooksul juhtis Ukrainat revolutsiooniline valitsus ja Oleksandr Turtšõnov, kes tegutses presidendi kohusetäitjana pärast Viktor Janukovõtši põgenemist. Selle perioodi lõpetas alles uute võimukandjate ametisseastumine 2014. aasta parlamendi- ja presidendivalimiste tulemusena. 2014. aasta esimesel poolel käsitas Vene Föderatsioon Kiievi võime kui huntat, samal ajal kui uus Ukraina valitsus käsitas endist presidenti Janukovõtši illegitiimsena.

Revolutsioon, interregnumi periood, Vene Föderatsiooni toetus ja lauspropaganda põhjustasid alternatiivsete lojaalsuste sünni kohalikul tasandil. Kõige efektiivsem neist loodi Krimmis, mille Vene Föderatsioon hiljem annekteeris. Teised kohalikud lojaalsuse objektid, mis enamasti olid separatistlikud Kiievi valitsuse suhtes, loodi Donetskis (Donetski rahvavabariik) ja Luhanskis (Luhanski rahvavabariik) – neid kahte kokku nimetati ka Novorossijaks –, ning Harkivi ja Odessa oblastis.⁵²

⁵¹ *Analysis of Russia's information campaign against Ukraine: examining non-military aspects of the crisis in Ukraine from a strategic communications perspectives* (Riga: NATO Stratcom, 2015), www.stratcomcoe.org/download/file/fid/3213 (26.10.2015); John Davis, „Defeating Future Hybrid Threats,” *Military Review*, September-October 2013.

⁵² Neis piirkondades ei ole loodud rahvavabariike, kuid seal leidub siiski separatismi, näiteks „Harkivi partisanide“ terroriaktid või 2014. aasta 2. mai sündmused Odessas.

Tabel 3. Kollektiivsete lojaalsuste teke ja areng Ukrainas veebruarist augustini 2014

Impeeriumi tasand		
Nõukogude Liit – Vene Föderatsioon		
Rahvuslik tasand		
Ukraina (president Viktor Janukovõtš) kuni 22. veebruarini	Ukraina (presidendi kohusetäitja Oleksandr Turtšõnov) 22. veebruar – 7. juuni	Ukraina (president Petro Porošenko) alates 7. juunist
Piirkondlik tasand		
Krimm (iseseisev 15.–18. märts)	Novorossija	
	Donetski rahvavabariik (7. aprill)	Luhanski rahvavabariik (27. aprill)

Tuues ajaloolisi paralleele aastatega 1917–1920, näeme lojaalsuste lisan-dumise mõju Ukraina armee loomisele ja mobilisatsioonile. Nagu 1917. aastal oli ka nüüd uute identiteetide loomine vahendiks, mille abil taheti sõda võita enne sõjategevuse algust ning piirata Kiievi võimalusi end kaitsta. 2014. aasta mobilisatsioon olukorras, kus ähvardas sõda Vene-maaga, puudutas nii neid, kes olid teeninud Nõukogude armees (üle 40-aastased mehed), kui ka neid, kes olid teeninud Ukraina armees (30–40-aastased), kui oli veel üldine sõjaväekohustus. Selles olukorras oli võimalik jälle provotseerida lojaalsuskriisi, sest mõnikord oli raske või vastuvõetamatu kutsuda teenistusse Nõukogude armees aega teeni-nud mehi selleks, et võidelda Nõukogude pärandi otsese kandja, Vene Föderatsiooni vastu. Samasugune lojaalsuse kriis Ukraina suhtes ilmnes nende seas, kes tundsid end lähemal kohalikule identiteedile kui ühisele riigipatriotismile.

Kokkuvõte

Revolutsiooniperioodid on iga riigi ajaloos rahutuse ja korratuse ajastud, mis on enamasti seotud ka vägivalga ja sõjaliste konfliktidega. Iga revolutsiooni ajal on päevi, kuid ja isegi aastaid, kui valitseb interregnum – periood, kui sünnivad omavahel elanike lojaalsuse pärast konkureerivad erineva taseme võimukeskused. Esimese ja teise Vene-Ukraina sõjalise konflikti näited osutavad interregnumi mõjule riigi võimalikule saatusele pärast revolutsiooni. Ukraina Keskraada alustas olukorras, kus seda toetas üle 20 miljoni Ukraina elaniku ja üle kahe miljoni hästi väljaõpetatud I maailmasõja veterani, kuid selle tegevus nurjus tema suutmatuse tõttu kujundada ja toetada rahvuslikku identiteeti. Ukraina nagu ka Ukraina armee rahvuslik identiteet killustati osadeks, mille seejärel hõivas naabruses paiknev impeeriumlik struktuur, Nõukogude Liit.

Oma raamatus „Valge kaardivägi“ (1923–1924) kirjeldab Vene kirjanik Mihhail Bulgakov, kes elas revolutsiooniaastatel Kiievis, üleüldist anarhiat ja ühe perekonna desorienteeritust sündmuste käigus. Kõik selle perekonna liikmed võtsid kodusõjast osa, mõistmata tihti, miks on vaja võidelda ja surra vahelduvate võimukandjate eest.⁵³ Selline kirjanduslik teema on ajastule iseloomulik – I maailmasõjas võidelnud meeste jaoks ei olnud olemas uut poliitilist esindust, kes oleks kaitsnud nende huve.

Kolmas Vene-Ukraina sõda demonstreerib vana eneseteadvuse killustamise meetodi tänapäevasust. Oma loomult on kolmas sõda kahe esimese otsene jätk ja Ukraina iseseisvus on jälle ohus. Pärast 23 aasta pikkust iseseisvusperioodi ei ole Ukrainas tugeva ühise rahvusliku identiteedi tähtsust veel mõistetud, mis perspektiivis võib viia pikaajalise sõjani. Erinevalt minevikust on uus Ukraina valitsus suutnud hoida sõjaväe ja suurema osa territooriumist oma kontrolli all. See on peamine tegur, mis lubab sõjalisele konfliktile ennustada positiivset lahendust ja iseseisva Ukraina riigi edasist eksistentsi.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

⁵³ Mihhail Bulgakov (Михаил Булгаков), *Belaja gvardija* (Белая гвардия) (Moskva: AST (АСТ), 2004), 5–293.

Bibliograafia

Õigusaktid

Postanova Urjadu vid 2 bereznja 2011 r. (Постанова Уряду від 2 березня 2011 р.) N 177, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/177-2011-%D0%BF> (26.10.2016).

Postanova Urjadu vid 3 serpnja 2011 r. (Постанова Уряду від 3 серпня 2011 р.) N 818, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/818-2011-%D0%BF> (26.10.2016).

Zakon Ukrajiny Pro vijs'kovyj obov'jazok i vijs'kovu službu 1992 r. zi zminamy i dopovnennjamu (Закон України Про військовий обов'язок і військову службу 1992 р. зі змінами і доповненнями), <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (26.10.2016).

Ukaz Prezydenta Ukrajiny vid 17.06.1998 № 642/98 Pro pryupnennja pryzovu gromadjan Ukrajiny na strokovu vijs'kovu službu (Указ Президента України від 17.06.1998 № 642/98 Про припинення призову громадян України на строкову військову службу), <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/642/98> (26.10.2016).

Ukaz Prezydenta Ukrajiny vid 16.03.1999 № 255/99 Pro zvil'nennja v zapas vijs'kovoslužbovciv ta čergovyj pryzov gromadjan Ukrajiny na strokovu vijs'kovu službu v kvitni – lypni 1999 roku (Указ Президента України від 16.03.1999 № 255/99 Про звільнення в запас військовослужбовців та черговий призов громадян України на строкову військову службу в квітні – липні 1999 року), <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/255/99> (26.10.2016).

Ukaz Prezydenta Ukrajiny vid 02.09.1999 № 1103/99 Pro zvil'nennja v zapas vijs'kovoslužbovciv ta čergovyj pryzov gromadjan Ukrajiny na strokovu vijs'kovu službu v žovtni – grudni 1999 roku (Указ Президента України від 02.09.1999 № 1103/99 Про звільнення в запас військовослужбовців та черговий призов громадян України на строкову військову службу в жовтні – грудні 1999 року), <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1103/99> (26.10.2016).

Ukaz Prezydenta Ukrajiny vid 17.02.2015 № 88/2015 Pro stroky proveden-nja čergovyx pryzoviv, chergovi pryzovy gromadjan Ukrajiny na strokovu vijs'kovu službu ta zvil'nennja v zapas vijs'kovoslužbovciv u 2015 roci (Указ Президента України від 17.02.2015 № 88/2015 Про строки проведення чергових призовів, чергові призови громадян України на строкову

військову службу та звільнення в запас військовослужбовців у 2015 році), <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/88/2015> (26.10.2016).

Publitseeritud allikad

Hornykiewicz, Theophil. *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922*. Bd. 1, *Stand der ukrainischen Frage in der österreichisch-ungarischen Monarchie während des 1. Weltkrieges. Gründung eines unabhängigen ukrainischen Staates. Die Zeit der Zentralrada*. Publications of the W. K. Lypynsky East European Research Institute Philadelphia. Philadelphia: Berger, 1966.

Revoljucionnoe dviženie v armii i na flote v gody pervoj mirovoj vojny: 1914 – fevral’ 1917 (Революционное движение в армии и на флоте в годы первой мировой войны: 1914 – февраль 1917). Toim. A. L. Sidorov (Сидоров). Moskva: Nauka (Наука), 1966.

Vojskovye komitety dejstvujuščej armii. Mart 1917 – mart 1918 (Войсковые комитеты действующей армии. Март 1917 – март 1918). Moskva: Nauka (Наука), 1982.

Kirjandus

Analysis of Russia’s information campaign against Ukraine: examining non-military aspects of the crisis in Ukraine from a strategic communications perspectives. Riga: NATO Stratcom, 2015, www.stratcomcoe.org/download/file/fid/3213 (26.10.2015)

Benecke, Werner. *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich: die Wehrpflicht in Russland: 1874–1914*, Krieg in der Geschichte, 25, hrsg. S. Förster, B. R. Kroener, B. Wegner. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006.

Bulgakov, Mihail (Булгаков, Михаил). *Belaja gvardija* (Белая гвардия). Moskva: AST (АСТ), 2004.

Bykovs’kyj, Lev (Биковський, Лев). *Na kavkaz’ko-Turec’komu fronti: spomynu z 1916–1918* (На кавказько-Турецькому фронті: спомини з 1916–1918), Praci instytutu doslidiv Volyni (Праці інституту дослідів Волині) 18. Winnipeg-Denver, 1968.

Davis, John R. Jr. „Defeating Future Hybrid Threats: The Greatest Challenge to the Army Profession of 2020 and Beyond,” *Military Review*, September-October 2013: 21–29 (http://usacac.army.mil/CAC2/MilitaryReview/Archives/English/MilitaryReview_20131031_art006.pdf) (26.10.2016).

- Dorošenko, Dmytro Ivanovyč (Дорошенко, Дмитро Іванович). *Istorija Ukrajinu 1917–1923 rr. (Історія України 1917–1923 рр.)*, 1., *Doba Central'noji Rady (Доба Центральної Ради)*. Kiiev: Tempora (Темпора), 2002.
- Dorošenko, Mychajlo Ivanovyč (Дорошенко, Михайло Іванович). *Stežkamy xolodnojars'kuty: Spogady, 1918–1923 (Стежками холодноряськими: Спогади, 1918–1923)*. Philadelphia: M.I. Doroshenko, 1973.
- Drugyj Zymovuj poxid abo Lystopadovuj rejd (Другий Зимовий похід або Листопадовий рейд)*. Toim. O. Veremijčuk (Веремійчук). Kiiev: Vydavnyctvo O. Teligy (Видавництво О. Теліги), 2006.
- Fajzulín, Jaroslav, Skal's'kyj, Vitalij (Файзулін, Ярослав, Скальський, Віталій). *Perelogy ukrajins'koji revoljuciji: Drugyj zymovuj poxid armiji UNR. (Перелоги української революції: Другий зимовий похід армії УНР)*. Kiiev: Vyd-vo im. Oleny Teligy (Вид-во ім. Олени Теліги), 2008.
- Gavrilov, L. M., Kutuzov, V. V. (Гаврилов, Л. М., Кутузов, В. В.). „Istoščenie ljudskix rezervov russkoj armii v 1917 g.“ (Истощение людских резервов русской армии в 1917 г.) – *Pervaja mirovaja vojna, 1914–1918 (Первая мировая война, 1914–1918)*, toim. A. L. Sidorov (Сидоров) jt. Moskva: Nauka (Наука), 1968, 145–158.
- Gorlis-Gors'kyj, Jurij (Горліс-Горський, Юрій). *Xolodnyj Jar (Холодний Яр)*. Lviv, 1935–1937.
- Ionenko, Ivan (Іоненко, Іван). *Soldatskie massy v Oktjabr'skoj revoljucii. Po materialam Povol'žja i Urala (Солдатские массы в Октябрьской революции. По материалам Поволжья и Урала)*. Kaasan: Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta (Издательство Казанского университета), 1982.
- Kappeler, Andreas. „Ein „kleines Volk“ von 25 Millionen: die Ukrainer um 1900,“ *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Beiheft 5 (1991): 33–43.
- Kizrin, Ivan (Кизрин, Іван). *Raspad staroj armii (Распад старой армии)*. Voronež, 1931.
- Koval', Roman (Коваль, Роман), Zaval'njuk, Kost' (Завальнюк, Кость). *Tragedija otamana Volyncja (Трагедія отамана Волиня)*. Kiiev: Diokor (Діюкор), 2002.
- Koval', Roman (Коваль, Роман). *Bagrjani žnyva ukrajins'koji revoljuciji (Багряні жнива української революції)*. Kiiev: Diokor (Діюкор), 2005.
- Koval', Roman (Коваль, Роман). *Otaman Orlyk: ist. narys. (Отаман Орлик: іст. нарис)*. Kiiev: Stiks (Стікс), 2010.

- Kovalčuk, Muxajlo (Ковальчук, Михайло). *Na čoli Sičovyx Stril'civ: vijs'kovo-polityčna dijaľnist' Je. Konoval'cja v 1917–1921 rr. Naučnoe yzdanje* (На чолі Січових Стрільців: військово-політична діяльність Є. Коновальця в 1917–1921 рр. Научне видання). Kiiev: Ukr. vyd. spilka im. Ju. Lypy (Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи), 2010.
- Kovalčuk, Muxajlo (Ковальчук, Михайло). *Nevidoma vijna 1919 roku: ukrajins'ko-bilogvardis'ke protystojannja* (Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння). Kiiev: Tempora (Темпора), 2006.
- Kovalčuk, Muxajlo (Ковальчук, Михайло). *Vijna z bil'šovyc'koju Rosijeju za nezaležnist' 1917–1920: naučno-populjarnaja lyteratura* (Війна з більшовицькою Росією за незалежність 1917–1920: научно-популярная литература). Kiiev, 2007.
- Kubicek, Paul. *The history of Ukraine*, Greenwood histories of the modern nations. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2008.
- Ljutyj-Ljutenko, Ivan (Лютый-Лютенко, Иван). *Vogon' z Holodnogo Jaru. Spogady* (Вогонь з Холодного Яру. Спогади). Detroit: Hamtrack Printing, 1986.
- Lytvyn, M. R., Naumenko, K. Je. (Литвин, М. Р., Науменко, К. Є.). *Istorija ZUNR (Istorija ZUNR)*. Lviv: Olir (Олір), 1995.
- Magda, Evgenij (Магда, Евгений). „Stratagemy dla opozicii“ (Стратегемы для оппозиции), UNIAN, <http://yearago.unian.net/common/870363-stratemyi-dlya-oppozitsii.html> (26.10.2016).
- Mixutina, Irina (Михутина, Ирина). *Ukrainskij Brestskij mir: put' vyxoda Rossii iz Pervoj mirovoj vojny i anatomija konflikta meždu Sovnarkomom RSFSR i praviteľstvom Ukraïnskoj central'noj rady* (Украинский Брестский мир: путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской центральной рады). Moskva: Izdatel'stvo Evropa (Издательство Европа), 2007.
- Orenčuk, O. Ju., Nagirnjak, A. Ja. (Оренчук, О. Ю., Нагірняк, А. Я.). „Brestskij myr ta jogo značennja v istoriji ukrajins'koji deržavnosti“ (Брестский мир та його значення в історії української державності), *Visnyk naціонального universytetu „Lvivs'ka politehnika“* (Вісник національного університету „Львівська політехніка“) № 584 (2007): 94–97.
- Osipova, Taisija (Осипова, Таисия). *Rossijskoe krest'janstvo v revoljucii i graždanskoj vojne* (Российское крестьянство в революции и гражданской войне). Moskva: Strelec, 2001.

- Pipes, Richard (Пайпс, Ричард). *Russkaja revoljucija, 1, Agonija starogo rezhima: 1905–1917* (Русская революция, 1, Агония старого режима: 1905–1917). Moskva: Zaharov (Захаров), 2005.
- Pipes, Richard (Пайпс, Ричард). *Russkaja revoljucija, 2, Bolševiki v bor'be za vlast': 1917–1918* (Русская революция, 2, Большевики в борьбе за власть: 1917–1918). Moskva: Zaharov (Захаров), 2005.
- Pipes, Richard (Пайпс, Ричард). *Russkaja revoljucija, 3, Rossiya pod bolševikami: 1918–1924* (Русская революция, 3, Россия под большевиками: 1918–1924). Moskva: Zaharov (Захаров), 2005.
- Pipes, Richard. *Three „whys“ of the Russian Revolution*. New York: Vintage Books, 1997.
- Pixovšek, Vjačeslav (Пиховшек, Вячеслав). „Evromajdan“, tupik. Što im delat' dalše, ne znaet nikto“ („Евромайдан“, тупик. Что им делать дальше, не знает никто), УНІАН, <http://yearago.unian.net/common/870003-evromaydan-tupik-chto-im-delat-dalshe-ne-znaet-nikto.html> (26.10.2016).
- Pryšljak, Nadija (Пришляк, Надія). „Jevromajdan – pošuk vidpovidi na pytan-nja „ščo robyty?““ (Євромайдан – пошук відповіді на питання „що робити?“), УНІАН, <http://www.unian.ua/common/871620-evromaydan-poshuk-vidpovidi-na-pitannya-scho-robiti.html> (26.10.2016).
- Sanborn, Josh. „The Mobilization of 1914 and the Question of the Russian Nation: a Reexamination“, *Slavic Review* 59, no 2 (2000): 267–289.
- Saunders, David. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmon-ton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985.
- Stauter-Halsted, Keely. *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland 1848–1914*. London: Ithaca, 2001.
- Šankovs'kyj, Lev (Шанковський, Лев). *Ukrajins'ka armija v borot'bi za deržav-nist'* (Українська армія в боротьбі за державність). München: Dniprova xvylja (Дніпрова хвиля), 1958.
- Tjutjunnyk, Jurko (Тютюнник, Юрко). *Revoljucijna stychija. Zymovuj poxid 1919–1920 rr. Srotunju (Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. Спомини)*. Kiiev: Universum (Універсум), 2004.
- Typčenko, Jaroslav (Тинченко, Ярослав). *Geroji ukrajins'kogo neba. Piloty vyz-vol'noji vijnju 1917–1920 rr. (Герої українського неба. Пілоти визвольної війни 1917–1920 рр.)*. Kiiev: Tempora (Темпора), 2010.

- Тупчєнко, Jaroslav (Тинченко, Ярослав). *Perša Ukrajs'ko-Bilšovyč'ka vijna (gruden' 1917 – berezen' 1918 rr.)* (Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.)). Kiiev, Lviv, 1996.
- Veryga, Vasyľ (Верига, Василь). *Lystopadovyj rejđ* (Листопадовий рейд). Kiiev: Vydavnytstvo Oleny Teligy (Видавництво Олени Тєліги), 1995.
- Wildman, Alan K. *The end of the Russian Imperial Army: the Old Army and the Soldiers' Revolt (March – April, 1917)*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Woods, Michael G. „The Russian Imperial Army Soldier in World War I: A Study of His Motivations from 1914–1916,“ <http://www.smhs.org/apps/classes/153548/assignments/> (25.10.2016).
- Haruk, Andrij (Харук, Андрій). *Kryla Ukrajinu: vijs'kovo-povitrjani syly Ukrajinu 1917–1920* (Крила України: військово-повітряні сили України 1917–1920). Kiiev: Tempora (Тємпора), 2008.

Loyalty crisis and the formation of a national army in Ukraine in the context of three Ukrainian-Russian wars

Serhiy Choliy

The article compares three Russian-Ukrainian wars which took place respectively through 1917–1918, 1919–1920 and since February 2014. In all these wars, Ukrainian troops fought for independence, but the diversity of Ukraine allowed Soviet Russia and the Russian Federation to establish a number of power centres which played at Ukrainian loyalties – be it to Russia at the imperial level, the Ukrainian Soviet Republic at the national level or a number of smaller people's republics at the local level, with the aim of preventing the establishment of unity among Ukrainians.

Keywords: World War I, Russian Civil War, Russian-Ukrainian wars, Central Rada of Ukraine, Skoropadskyi hetmanate, Brest-Litovsk peace treaty, Makhno anarchists, Ukrainian People's Republic of Soviets

ARTIKLID

Fontannikud enamlaste võitlussalga lõhestajaina

Aarne Ruben

Selles artiklis on vaatluse all lõhe Eesti kommunistide vahel, mille tekke- aeg ulatub juba I maailmasõja eelsetesse sündmustesse. Lõhe halvendas liikumise juhtide omavahelisi suhteid, raskendas põrandaalust võitlust vabariigi vastu ja seega enamlaste kavatsatud maailmarevolutsiooni- ürituse läbiviimist ning viis lõppkokkuvõttes paradoksaalsel kombel peaaegu kõigi asjaosaliste hävitamiseni peamiselt 1937. aastal. Erinevalt varem kirjutanud autorite käsitlustest pole siinse kirjutise põhirõhk aga mitte kommunistide intriigidel Leningradis ja Moskvas, vaid konspira- tiivses elus, reaalses võitluses Eesti Vabariigi vastu.

Põrandaaluste kommunistide heitlust Eesti kaitsepolitseiga iseloo- mustab palju saladusi. Pöördelised hetked, nagu tulevahetus kommu- nistidega Tallinnas Jaama tänaval, Viktor Kingissepa äraandmine ja kättesaamine, Saku Võisilma talu salatrükikoja tabamine 1920. aastal, tulevahetus Kreuksiga ja tema tapmine – kõik need on leidnud oma koha rahva ajaloolises mälus. 2010. aastal ilmunud Reigo Rosenthali ja Marko Tammingu „Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924“ ja Olaf Kuuli „Fon- tanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest 1919–1938“ ning 2014. aastal ilmunud Jaak Valge „Punased I“ on avanud ajastu põhilisi probleeme.¹

On oluline analüüsida Eestimaa Kommunistliku Partei (edaspidi EKP) Venemaa büroo fondis leiduvat kirjavahetust.² Selles kirjavahetuses

¹ Reigo Rosenthal ja Marko Tamming, *Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõu- kogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924* (Tallinn: SE & JS, 2010); Olaf Kuuli, *Fontanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919–1938* (Tallinn: O. Kuuli, 2010); Jaak Valge, *Punased I* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut, Rahvus- arhiiv, 2014).

² Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 1922, Riigiarhiiv (edaspidi RA) ERAF 24.1.212.

sisalduvale tuleb alljärgnevalt lisada ajalooline kontekst, sest senised käsitlused pole piisavalt tegelnud nn fontannikute³ suhtumisega EKP tegevusse Eestimaal. Nii ei mainita Rosenthali ja Tammingu ülipõhjaliikus monograafias kordagi näiteks Peeter Petersoni, kes oli Petrogradist saadetud lepitajana/ärakuulajana Eestisse EKP III kongressile septembris 1922 (vt allpool). Kuna Peterson Eesti eriteenistustele vahele ei jäänud, polnud temast ka asja viibimaks nende ja põrandaaluste kommunistide võitlusväljal.

Vastuolud Eesti kommunistide vahel olid esmajoones taktikalist laadi: lahendati küsimust, kuidas panna Eestis maksma nõukogude võim. Pärast 1. detsembri putsikatset oli Jaan Anveltil ette näidata, et tema vähemalt on organiseerinud ja tegutsenud, kuid Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi VK(b)P) Eesti osakonna pooldajad ei soovinud niipea punaseid lippe Eestis näha, kui seal pole jõudu, mis selle lipu riiklikuks teeks.⁴ Alma Vaarmani arvates oli Kingissepa ja Anvelti vastasrinna seisukoht: „Ega me lollid ole, et oma elusid Eestisse andma läheme, me lähme Eestisse siis, kui seal punased lipud lehvivad!“⁵

Fontannikute ja põrandaaluste vastasseis andis NKVD-le põhjuse fabritseerida sellest 1936. aastal „Eesti asi“. Seltsimehed olid NKVD uurijate arvates juba 1919. aastast saadik pidanud parteis lubamatut fraktsioonilist võitlust. Ühel pool olid Jakob Palvadre, Voldemar Võõlmanni, Peeter Petersoni, Aleksander Riksi, Jaan Ikmelti ja Jaan Kambergi mehed,⁶ kes leidsid, et VK(b)P-l peab olema lihtsalt Eesti osakond ja iseseisvat Eestimaa Kommunistlikku Parteid ei ole tarviski, liiatigi pole Eesti töörahvas iseseisvaks võimuvõtmiseks veel küps. 1924. aasta mässukatset pidasid need nn fontannikud lubamatuks ja blankistlikuks rumalate vandenõulaste hetketujuks, millel ei olnud sidet töötava

³ Fontannikuteks nimetati edaspidi VK(b)P Eesti osakondade keskkomitee liikmeid nende büroo ruumide asukoha järgi Petrogradis Fontanka tn 27. (*Toim.*)

⁴ J. Saar, *Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924: osawõtjate tunnistuste ja uurimise andmete järel* (Tallinn: Valvur, 1925).

⁵ Alma Vaarman, *Vennad Kreuksid ja nende aeg* (Tallinn: Eesti Raamat, 1972), 169.

⁶ Kellegi kiri Hans Särele (aastast 1921) annab sellise fontannikute nimekirja: Grossmann, Reimets, Nirk, Teiter, mõlemad Prommid, Jakobson, Pintsels, Wölmann, Klaus, Peterson, Frischmann, Mõtlis, Kiilaspea, Mägi, Palvadre, Koni, Isok, RA ERAF 24.1.164, 88v.

rahva hulka. Fontannikud leidsid näiteks, et Jaan Anvelt vihkab eesti töörahvast.⁷ Osa sallimatusest Anvelti vastu tekkis sõjasündmustes, kirjutas toosama Tallinna endine enamlik linnapea Voldemar Võõlmann oma 1929. aastal ilmunud brošüüris „Anvelt ja teised EKP jõud“: „[23. veebruaril 1918] Anvelt hüüdis „Päästke end, kes aga saab!“ ja varjas end sõjalaeval juba siis, kui mitte ühtegi sakslast veel Reveli rajoonis polnud.“⁸

Teine, juba mainitud konfliktipool, iseseisvalt tegutsenud põrandaalused, koosnes niisugustest meestest nagu Viktor Kingissepp, Jaan Anvelt, Richard Vennikas, Rudolf Vakmann, Hans Pöögelmann, Martin Likemets, Otto Rästas jt, kelle jaoks oli tähtsaim eraldi võitlussalk, EKP. Literaat Pöögelmann oli nende hulgas küll mees, kes tegelikku võitlust ei pidanud. Partei iseseisvuse nõue johtus eelkõige praktilisest tarbest: valdavalt elasid (või olid püsivalt elanud) need inimesed illegaalselt Eestis ja tundsid hästi kohalikke olusid. Nad poleks saanud siin kedagi agiteerida, niipea kui töölised oleksid avastanud nende seotuse „vene värgiga“. Ehkki kommunistide side Vene raha ja eesmärkidega oli üldiselt teada, omandas kommunism siin teatud populaarsust, kuna oli (Michel Foucault' mõistet kasutades) tüüpiline välistav diskursus, mis oma „söödava“ lihtsuse ja ässitava psühholoogiaga sobis laia avalikkuse sellele osale, kes infot ei valanud ja seepärast lõpuni ei mõelnud. Enamlus levis perekondade kaupa, mis ühtlasi näitab, et doktriin sisaldas eluõpetusi ja juhiseid, mida polnud sünnis väga avalikult kuulutada. Paradoksaalsel kombel olid enamlaste juhtivad kirjutajad, näiteks Hans Pöögelmann, oma kirjutusstiilis vabad saksikutest mõjudest, mida sajandivahetuse „haritud inimese“ kontseptsioon kätkes. Kõige sagedamini kõnelevad enamlaste kirjad mitmesugusest rahast: Eesti markadest, tsaari- ja Nõukogude rubladest, valuutast. Raha oli ammendamatu jutuaaine, revolutsioonileegi süütamiseks oli alati tarvis väga palju raha.

⁷ Вольдемар Вельман (Voldemar Vel'man), *Anvelt'i i drugie rukovodjašcie sily KPE (Anvelt'i i drugie rukovodjašcie sily KPE)* (Moskva, 1929), 1. Voldemar Võõlmanni brošüür arhiivisäilikus Anvelt, Jaan Jaani p, RA ERAF 9461.1.3.

⁸ *Ibid.*, 18.

EKP selle fraktsiooni erilise suunajana tõuseb esile EKP Venemaa büroo⁹ juht Rudolf Vakmann (1894–1937), kelle pseudonüümiks oli Ralf. Jaak Valge on oma uurimuses „Punased I“ kirjutanud, et erinevalt teistest Petrogradis asetsenud Eesti kommunistidest leidis Vakmann, et Eesti proletariaat on võimeline iseseisvalt võimu võtma, toetades seega Kingisepa ja Anvelti poliitikat.¹⁰

Arhiiviallikad on vastukäivad. Näiteks Johannes Männi¹¹ mälestustes ei ole vähimatki juttu Kreuksi „äraandja“ Aliide Altoni reeturlikust tegevusest. Otse vastupidi, seal kõneldakse parteis korraldatud korjandusest haige Altoni heaks ning midagi teda kompromiteerivat ei mainita.¹² Mänd oli aga EKP Keskkomitee liige, kes saabus siia Venemaalt 1922. aasta aprillis¹³ ja oli järjestikku siin kuni detsembrimässuni. Ta oleks 1927. aastal kindlasti pidanud teadma, et Altoni vihje põhjal juhatati Jaan Kreuks tänavanurgale, kus ta tapeti. Need vastuolud kinnitavad, et meil Kreuksi tapmise asjus ikkagi siiaamaani täielikku selgust ei saa olla.

Taust

Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei oli enamlasteks ja vähemlasteks lõhenenud juba enne 1917. aasta veebruarirevolutsiooni. 1917. aastal kasvasid kiiresti enamlaste organisatsioonid Eesti tööstuskeskustes (Tallinnas, Narvas, Sindis ja Kundas). Sel kevadel oli Eestis enamlasi juba 2000. Maal oli nende mõju väike. 1917. aasta sügisel moodustasid enamlased koos vasakpoolsete esseeridega bloki, millel oli nõukogudes kindel ülekaal. Nõukogudesse ei valitud aga kõigi ühiskonnakihtide esindajaid.

⁹ EKP Venemaa büroo, nimetati ka Välismaa bürooks, oli 1918–1937 Eestimaa Kommunistliku Partei osakond Venemaal, mis hoidis suhteid Kominterni, Nõukogude Venemaa valitsuse ja vennasparteidega.

¹⁰ Valge, 81, 126.

¹¹ Johannes Mänd (1890–1959) oli üks EKP Tallinna vastutavatest organisaatoritest, partei liige alates 1919, vt Rosenthal, Tamming, 560.

¹² Kirjad Meeringile ja teistele, RA ERAF 24.5.4, 22.

¹³ Rosenthal, Tamming, 560, 605.

Venemaa Asutava Kogu valimistel 1917. aasta novembris said enamlased Eestis 40,4% häältest. Võimu haaras Eestimaa Sõjarevolutsioonikomitee Ivan Rabtšinski juhtimisel. Võimul olevad enamlased rakendasid oma poliitiliste vastaste suhtes algusest peale repressioone, mis 1917. aasta detsembrini jäid tagasihoidlikuks, kuid järgnevate kuude jooksul kasvasid punaseks terroriks. Enamlased leidsid, et mõisad tuleb mõisnikelt tasuta võõrandada ja muuta ühismajapidamisteks, selle vastu aga seisis Eesti talurahvas. 31. detsembril 1917 lükkas bolševike partei juhtkond tagasi Lenini ettepaneku muuta Eesti ajutiselt iseseisvaks. Eesti Asutava Kogu valimistel 1918. aasta jaanuari lõpul kogusid enamlased 37,3% häältest. Varsti pärast seda aga alustasid Saksa väed pealetungi Eesti- ja Liivimaale ning Maanõukogu vanematekogu otsustas Eesti selle etnilistes piirides kuulutada iseseisvaks vabariigiks. Samal ajal taandusid enamlikud valitsejad Petrogradi. Kui 1918. aasta novembris haaras uuesti võimu Eesti Ajutine valitsus, läks EKP põranda alla.¹⁴

Enamlased Venemaal oli sündmuste ahela üks ots, mille teises otsas seisis Parvusele (Helphandile)¹⁵ usaldatud raha ja Saksa kindralstaabi kaugeleulatuvad käigud Venemaa nõrgestamiseks. Seega oli kommunistlik õõnestustöö Venemaa ääriiikides suure sõja otsene ja paratamatu tagajärg. Enamlased olid sõjas Eesti Vabariigi vastu, nad pidasid selle territooriumil organiseeritud ning relvastatud vastupanu, Eesti Vabariigis kehtis sõjaseadus, mis kaotati eri paigus järk-järgult ajavahemikus 1921–1922. Enamlaste lugu oli sõja lugu.

Hea pildi Eesti elanike poliitilistest eelistustest andsid Eesti Asutava Kogu uued valimised 5.–7. aprillini 1919. Kommunistid kutsusid üles

¹⁴ Olaf Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* (Tallinn: O. Kuuli, 1999), 10–19.

¹⁵ Alexander Helphand (1867–1924), pseudonüüm Parvus (lad k väike), oli Saksa revolutsionäär, Saksamaa Sotsiaaldemokraatliku Partei aktivist. Alustas revolutsioonilist tegevust 19-aastaselt, sattudes nii Saksa kui ka Vene salapolitsei huviväärile. Kirjutas ajalehes Iskra ja propageeris kestva revolutsiooni ideed. 1915. aastal käis ta Saksamaa Türgi suursaadikule välja 20-leheküljelise plaani „Laiihaardeliste poliitiliste streikide ettevalmistamine Venemaal“. Poolteise aasta jooksul kuni Lenini jõudmiseni Venemaale toetas Parvuse pank bolševikke 25 600 Šveitsi frangiga. Plaan saata Lenin 1917. aastal ühes 30 kaasvõitlejaga plommitud vagunis läbi Saksamaa ja üle Läänemere Venemaale Saksa sotsialisti Fritz Platteni juhtimisel oli Parvuse välja töötatud.

valimisi boikoteerima, kuid see üleskutse ei leidnud märkimisväärsset toetust. Rahva enamuse poolehoid kuulus nüüd, Vabadussõja tingimustes, juba Eesti Sotsiaaldemokraatlikule Tööliste Parteile.¹⁶ Enamlik kihutustöö hoogustus tegelikult kohe pärast Vabadussõjas Tartu rahulepingu sõlmimist. 14.–15. jaanuaril 1921 oli sadakond enamlikku tegelast Leedu kaitsepolitsei hinnangul Kaunases väljaastumise äärel. Nende juurest leiti 15 puuda (üle 200 kg) dünamiiti ja kihutuskirjandust. Tegu oli enamasti valgevenelastega, kes soovinud vangi võtta Leedu valitsuse liikmeid.¹⁷ Kääriva kodusõja ja peatselt algava Kroonlinna mässu tingimustes ei klappinud Kominterni plaanid eri maades stiihiliselt puhkenud töörahva mässukatsetega, mida oli mõjutanud bolševism. Pealegi oli Nõukogude riiki 1921. aasta kevadeks haaranud näljahäda.

Juba 1921. aasta talveks muutus õhkkond enamliku Venemaa ja selle äärieriikide vahel järjest pinevamaks. Vene NFSV koondas Eesti ja Läti piirile 60 000–70 000 jala- ja 10 000 ratsaväelast (sh Kubani 2. ja 5. ratsaväediviis) ehk 40% sellest, mis oli viidud Poola piirile.¹⁸ 2. veebruaril 1921 teatas Vaba Maa Uusi Suomile viidates Kontrrevolutsiooni ja Sabotaazi Vastu Võitlemise Ülevenemaalise Erakorralise Komisjoni (tšekaa) esimehe Feliks Dzeržinski määrusest selgitada välja „tähtsad isikud äärieriikide valitsustes ja tähtsatel kohtadel“, et „nende sugulaste läbi pantvangide arvu suurendada“.¹⁹ Lisaks käskinud tšekaa ülem asuda terroriaktidele, salakuulamisele ja äraostmistele. 15. veebruaril 1921 arreteeriti Tallinnas kümme kommunisti-vabrikuvanemat. 1921. aasta

¹⁶ Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid*, 19–20.

¹⁷ „Enamlise riigipöörde katse Leedumaal,“ *Vaba Maa*, 21. jaanuar 1921, 1.

¹⁸ *Vaba Maa*, 23. jaanuar 1921, 3, refereeritud ajalehest Poslednie Novosti. Siiski on siin ebatäpselt refereeritud või olid luureandmed valed: 5. Kubani ratsaväediviis võitles 1921. aastal Baikali ääres hoopis Ungern-Sternbergi jõududega. Vt Vladislav Kardašov (Владислав Кардашов), *Rokossovskij (Рокоссовский)* (Moskva: Molodaja Gvardija (Молодая Гвардия), 1980), <http://militera.lib.ru/bio/kardashov/05.html>, 4. jaanuar 2017. 2. Kubani ratsaväediviisina peeti aga tõenäoliselt silmas 1920. aasta augustis formeeritud diviisi, mis 1920. aasta detsembris reorganiseeriti üksikuks Kubani ratsaväebrigaadiks ja võitles 1920. aasta novembris Valgevenes Bulak-Balahhovitši vägede vastu. Vt 10-я Кубанская кавалерийская дивизия, <http://rkka.ru/ihandbook.htm>, 4. jaanuar 2017.

¹⁹ „Uued teated enamlaste terrorikawatsustest Wene naaberriikides,“ *Vaba Maa*, 2. veebruar 1921, 3.

17. augusti Hufvudstadsbladet teatas suure enamliku salaorganisatsiooni avastamisest Varssavis.²⁰

15. märtsil 1921 ilmus ajalehes Vaba Maa huvitav arutlus „Viktor Kingissepa uus läkitus“, milles muu hulgas teatatakse: „Nii nagu meile edasi jutustatakse, on Viktor Kingissepp viimasel ajal õige raskeid silmapilke pöranda all üle elanud, mis teda on sundinud kindlamat peiduurgast otsima. Praegu on ta kesklinnas ühes sarnases kohas, kuhu politseil on raske juurde pääseda.“²¹ Aprillis 1921 arreteeriti pörandaaluste kuller ja politsei kätte sattusid Kingissepalt Riigikogu kommunistist liikmele Johannes Alliksole saadetud juhised, korraldati läbiotsimisi kommunistlike saadikute korterites ja tööruumides.²²

1. oktoobril 1921 peeti Moskvast VK(b)P Eesti sektiioonide konverents. Organiseerimisbüroo viieliikmelisse komisjoni kuulusid keegi Tšelõšev, Georgi Sedov, Martin Kerres, Peeter Peterson ja Nikolai Janson. Ettekandega esines Vakmann ning Izvestija toimetaja Juri Steklov (1873–1941, tegelik nimi Ovši Moissejevitš Nahamkis) manitses Eesti kommuniste omavahel paremini läbi saama.²³ 1922. aasta sügiseks, kui seltsimehed Eestist ja Rudolf Vakmann Petrogradist oma kirju vahetasid, oli Eesti Vabariik stabiliseerunud ja saanud eestlase elu igapäevaseks osaks. Kõik riigivõimu instrumendid olid tõrgeteta käima läinud, samas kui EKP organisatsiooni olid tabanud rohked läbiotsimised ja arreteerimised. Kaitsepolitsei teatas, et 1922. aasta esimesel poolel on Eesti sõjaväkke läinud enamlikest agitaatoritest üks isik kinni võetud. Pärast Viktor Kingissepa tabamist arreteeriti EKP käsuahest veel 20 isikut, suleti ajaleht Punane Täht ja tööliisspordiselts Spartakus, Kentmanni tänavalt saadi kätte sõjariistade ja laskemoona ladu. Vaba Maa teatas, et kommunistid said kihutustööga taas alustada 1922. aasta juulis, kui hakkas ilmuma ajaleht Meie Hääl. Mõnd agitaatorit, näiteks Eduard Kägu, söimasid töölisel Vaba Maa andmeil ise.²⁴

²⁰ Hufvudstadsbladet, 17. august 1921, 3.

²¹ „Wiktor Kingissepa uus läkitus“, *Vaba Maa*, 15. märts 1921, 3.

²² Valge, 101.

²³ „IV Üleülememaaline W. K. P. Eesti sektiioonide konverents Moskvast, 3. oktoobril 1921 a.,“ *Edasi*, 7. oktoober 1921, 1.

²⁴ „Kommunistlike kihutustöö ülevaade käesoleva aasta esimesel poolel Eestis,“ *Vaba Maa*, 10. oktoober 1922, 3.

Kirjad Vakmannile

Toimik „Kirjad Vakmanile ja teistele“ (EKP põrandaalune – EKP Vene-maa büroo Petrogradis, Gorohhovaja 11–6 ning Kominterni Eesti sekt-sioon Leningradis aadressil Fontanka 53 ja Moskvas Tšistõje Prudõ 6) (septembrist detsembrini 1922) sisaldab järgmisi tegelasi.

Ralf (Rudolf Vakmann) sai 25. augustil 1922 Riksilt kirja, milles palu-takse „poiss kohe oheliku otsast lahti lasta“. Poisi nimi on Reetpap-Piip.²⁵ Üks Rudolf Vakmanni sidepidajaid oli Linda Salm, tema peatne abikaasa, kellest pool sajandit hiljem kirjutati: „Kord pidi ta Viktor Kingissepa ülesandel „Kuld Lõvi“ võõrastemajast ühe tähtsa paki ära tooma. Ohvit-ser, kes peenelt rietatud, valge kübara ja kinnastega daamile galantselt ust avas, ei teadnud oletadagi, kellega tegemist.“²⁶ Voldemar Teppich-Kasemetsalgi oli põhjust Ralfi kiita: Vakmann saavat kõikidega läbi, isegi emigrantide massiga, kes Leningradi ilmunud.²⁷ Ralf on suur raamatu-koi, teab „Jaak“ oma kõige informatiivsemas kirjas 30. oktoobrist 1922.²⁸ Samas teatab keegi Siiman kirjas seltsimeestele sügisel 1922, et Ralf „on plikasad tagaajades sügelised saanud“.²⁹ Kõigest tuleb välja, et Rudolf Vak-mann oli Kingissepale ja eriti Anveltile lojaalne: ta oli VK(b)P Eesti osa-konna ja fontannikute vastane, seejuures mitte fanaatiline, vaid argumen-teeriv. Vaarman on teda iseloomustanud komplitseeritumalt kui Rästast: „Viib ellu Anveldi ja Pöögelmanni poliitikat.“³⁰

²⁵ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 40.

²⁶ „70 aastat Lenini parteist. Parteiveteran Linda Salm,“ *Õhtuleht*, 18. mai 1977, 2.

²⁷ „Põrandaaluste juhi mälestusi,“ *Päevaleht*, 18. veebruar 1933, 4. Enamlase Voldemar Tep-pich-Kasemetsa tabas kaitsepolitsei Eestis 1931. aastal. Ta vabastati vanglast tingimusel, et aitab võimudel orienteeruda EKP põrandaaluses maailmas. 1933. aasta veebruaris ilmusid *Päevale-hes* joonealusena „Põrandaaluste juhi mälestusi“. Pihtimused töid Voldemar Teppichile sisse 1500–1600 krooni, millest ilmselt piisas mitmeks aastaks. Neil aastail elas ta valeidentiteediga. 1940. aasta novembris arreteeris NKVD Teppichi, ta mõisteti 11. märtsil 1941 surma ja hukati 23. aprillil 1941. (Jüri Ant, „Eessõna. Voldemar Teppich ja tema paljastused,“ *Akadeemia* 9 (2001): 2024–2036). Teppich-Kasemetsa memuaarid avaldati teist korda ajakirjas *Akadeemia* aastail 2001–2002.

²⁸ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 12.

²⁹ *Ibid.*, 70.

³⁰ Vaarman, 168.

Rooni kirjutas Alile „poisist“, kes ei või enam kaua viivitada. Poiss oli seotud trükiklõõse hankimisega.³¹ Neid oli raske üle piiri toimetada ja seetõttu tuli neid saada Eestist. Sama isik saatis Ralfile 23. oktoobril 1922 „keskaegsete rõõvlite pilte“ (see on grupifoto EKP III kongressist oktoobri lõpus 1922). Ilmselt oli salatrükikoja sisseseade mitmes kohas. Võib-olla kahtlustas EKP Keskkomitee, et kaitsepolitseinikele on üks või kaks sellist lüli teada. Pärast Viktor Kingissepa tabamist oli parteil salakortereid väga vähe. Rooni, Eestis põranda all viibinud isik, oli kommunistide kirjavahetuses täiesti erandlik tegelane. Ta võis olla mõni kuller, keegi, kes tegeles kirjade edasitoimetamisega, igatahes on ta kellelegi Petrogradist (VK(b)P Eesti osakonnast?) 1922. aasta lõpul teatanud: „Kas sa mäletad seda kellatõmbavat poissi, kelle Jüri välja löikas. Noh, hoidsin ja hoidsin teist, kuni ta ära katus. Naine oli hullumeelseks läinud ja poisi kogu kellaga pliidi alla pistnud.“ Ta kahetses, et „poiss“ läks kaduma, aga oli tänulik talle saabunud „jõuluvana“ eest. Lisas veel, et talv on külm, lund muudkui tuleb, aga tema tahaks sooja kampsunit.³²

Jaak ütles Ralfile saadetud fotode kohta 30. oktoobril 1922: „Neid tuleb hoida tulekindlas kapis. Mitte kuhugi ei tohi neid laiali anda. Mitte kellelegi. Teie vastutate.“ „Teist Jaaku“ taheti pista Morese kirjas „nina-meeste komandosse“.³³ 11. novembril 1922. aastal Moskvasse Kommunistliku Internatsionaali IV kongressile saabunud (ja piiril kontrollimiseks korra kinni hoitud) Jaan Kreuksi käekiri sarnaneb mõningal määral „Jaagu“ omaga.³⁴ Jaak paistab olnud tegelenud trükistega, millega sel ajajärgul tegeles endine trükitoõline Otto Rästas. Nii Rästas kui ka Kreuks kuulusid sel ajal EKP Keskkomiteesse³⁵, niisiis võis hoopis Otto Rästas olla Jaak. Jaak nimetas (Kristjan) Looperit „paendlaseks“ ja väitis, et „nähtavasti sokutatakse selliseid valgete poolte teadlikult sisse“, „sarnased olevat ka [vennad] Rebased“.³⁶

³¹ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 8v.

³² *Ibid.*, 1.

³³ *Ibid.*, 72.

³⁴ Vt Kreuks, Jaan Jüri p, RA ERAF 24.2.579b, 2v–3v.

³⁵ Rosenthal, Tamming, 478.

³⁶ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 12–12v.

Pikk Peeter (Peeter Peterson, ka „Genseek“, „kenseek“) – teda mainitakse Jaagu kirjas 30. oktoobrist ja Movsi kirjas 2. novembrist 1922. 25. septembril on ta jõudnud Eestisse EKP III kongressile. Alma Vaarmani teoses on ka selge vihje selle kohta, kuidas Peeter Petersoni kongressil suhtuti: „Peeter Peterson rääkis ajaloost ja võitlustest Eestis 1905. aastal ja sellele järgnenud aastatel. Esitasime talle küsimusi ja meile sai selgeks, et mitte ükski fontannikutest ei soovinud Eestisse pörandaalusele tööle tulla. Sellest oli meile küllalt ja vaidlus kujunes oodatust pikemaks ja ägedamaks. Pikapeale tõmbus P. Peterson tagasi, iseäranis kui J. Kreuks, kes fontannikutes Töörahma Ühtse Väerinna lõhkujaid nägi, seda kongressil avalikult välja ütles ja nõudis, et fontannikud oma võitluse EKP vastu lõpetaksid.“³⁷ Pikk Peeter oli „oma kallitel jalgadel kõmpinud pika maa“ (kui teda ilmselt viidi ühe sidemehe juurest teise juurde).³⁸ Pika Peetriga tuli 1922. aasta 25. septembri paiku üle piiri kaasa Voldemar Vöölmann, kes pidi edasi sõitma Riiga, aga ei teinud seda.³⁹ Peeter teadis „parteilike ja valitsus asutuste korraldusi“ isegi paremini kui Ralf.⁴⁰ Petrogradi eesti proletaarlikes ringkondades olid paljud tema vastu.⁴¹

Movs (Mores) kõneleb Petersoni-vastasest rünnakust EKP III kongressil nii: „Üksmeelselt võeti vastu otsus kenseek ja lagedasi flistida, ent – sirget joont pidades.“⁴² Petersoni teguviisist kumas läbi tahe EKP-d ja Fontankat lepitada. Ta hukati 1937. aastal Jakob Palvadre poolehoidjana.

Mores (ka Movs, keegi ortodoksne EKP pooldaja, kes teadis hästi pörandaaluseid olusid Eestis 1922. aasta paiku, võis teoreetiliselt samuti olla Otto Rästas) väitis ka, et Pikk Peeter tõi Eestisse tulles kaasa 2 miljardit (!) seoses ametiühingute streigikassa toetamisega.⁴³ Edasi uuris ta „Alviini mantli“ asja.⁴⁴ (Viktor Kingissepa asukoha paljastaja Johannes Linkhorst oli võtnud vanglasse kaasa mantli, mis kuulunud Alvin

³⁷ Vaarman, 287.

³⁸ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 11.

³⁹ *Ibid.*, 20.

⁴⁰ *Ibid.*, 11.

⁴¹ Kirjad Meeringile ja teistele, 33.

⁴² Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 70.

⁴³ *Ibid.*, 20v.

⁴⁴ *Ibid.*, 23v.

Salmile.)⁴⁵ Movs kirjutas Ralfile näiteks 22. augustil 1922, et Riiks, üks järjekindlaimaid fontannikuid, paneb edaspidi kogu oma energia käima, et Välismaa bürood maha teha. Seejuures oli temal kõik see loomulik, ta oskas „väga armast lamba nägu teha“.⁴⁶ Movs pidas silmas Fontanka tege-last Aleksander Riiksi.

Hans „Prill“ – nähtavasti Hans Pöögelmann, kes õpetas Petrogradis Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis. Saatis Moresele 681 naelsterlingit ja 40 000 Eesti marka. Neist 10 000 sai „Kuznetsov“. Sellest oli „alt meestele“ teatatud.⁴⁷ Prill tahtis 29. novembril 1922 lisainformatsiooni Juhani „klunkrite suhtes“.⁴⁸ Kuznetsov saatis Eestisse „kahe lapse kannid“, need pandi Lõvi-Rebase kotti, mis omakorda pandi veel suuremasse kotti, kirjutas Kuznetsov oma kirjas mõni lehekülge edasi.⁴⁹

Martinus – Kominterni Eesti sektiiooni töötaja Martin Kerres. Ralf oli hoiatanud Rästast „Prilli“ eest: „Nepmanidele tuleb ja peab põrgut tegema, seal aga peab asja nii järjekindlalt ajama, et teatud kohtadele omad mehed saaks ... Meie (minu ja Martinuse) taktika: kui ta meile veel sigadusi teeb, siis jahutame teda vähe, püüame äratada temas meie vastu aukartust. Eks ta katsu siis oma kohta kinni hoida, meie aga hoiame rusikat ta pea kohal.“⁵⁰ Partei, mis oli tööliklassi avangard, pidi ka raudset rusikat vaenlase pea kohal hoidma.

Martin Kerres sündis 1. juulil 1895 Pärnumaal Papsveeres. 14-aastaselt läks ta Kroonlinna merekooli, sõja algul lõpetas ta Ameerikas laevamehaanikute kooli, tuli tagasi Venemaale ja hakkas Ohta püssirohuvabrikus lukksepaks. Revolutsiooni ajal läks enamlaste sekka ja täitis mitmeid ametikohuseid punasel Venemaal. 1921–1922 oli ta Kominterni Eesti sektiiooni sekretär Moskvas, 1923. aastal töötas Moskva NKVD-s. Ta oli fontannikute poolel, paljastas büroomehi, saates nende kohta kaebuse EKP konfliktikomisjonile. Kerres oli haritud. „Ta lõpetas Moskva ülikooli

⁴⁵ Vt Linkhorst, Johannes Hansu poeg, RA ERA 1868.1.857.

⁴⁶ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 33.

⁴⁷ „Alt mehed“ olid Ralfi kaastöölised Eestisse saadetava kihutuskirjanduse alal Kommunistliku Internatsionaali Eesti osakonnast.

⁴⁸ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 19.

⁴⁹ *Ibid.*, 26.

⁵⁰ *Ibid.*, 19.

1923. aasta kevadel. See aga maksis sm. Kerresil elu. Päeval ametis, öhtul ülikoolis, öösel raamatute taga: see murdis lõpulikult tema nõrga tervise. Pääle ülikooli lõpetamist tuli tal asuda tervise-parandusmajasse sanatooriumi, sealt haigemajasse, kus ta suri,“ kirjutas Johannes Käspert järelehuüdes Kerresele 1924. aasta 17. märtsi Edasis.⁵¹

Stepanov kirjutas septembris 1922, et ta on EKP kongressil fontanikute esindaja vastuvõtmisega eesmärgile jõudnud. „Pidin küll varbaid murdma, kuid minul on antud terastervis ja kondid, mis niisuguste lollpeade ees ei murdu ... Kõndisin nii, et ... pikali ei jäänud.“ Edasi küsis Stepanov, kas kolm tema sihverplaati koos viimase Vaba Maa läkitusega on kätte saadud.⁵² Kõigi põrandaaluste läkituste edasisaatmisega oli oht, et need võivad ära kaduda.

Alvin Salm, „Alwiin“ – „paendlane“.⁵³ „Egas nad minust mõnda ilmariigi alus talade õonestajat ei tee, või veel vähem, „tüdrukute röövijat“ instinktiliste koolipapade nina alt,“ iseloomustas ta end kirjas „isand Lutsule“ (1923). Alvin Salm oli või näis sidemetes olevat isikutega, keda revolutsioonilises liikumises sugugi kahtlustada ei või. Kirjas Bartile 5. oktoobrist 1923 palub ta üle 5400 marga toimetada kodanik Martha Runge kätte, kes elab Kasani 7–3 (Kilulinnas). „Need margad on tema ema käest – tütrele.“⁵⁴ On kahtlane, kas toona 21-aastane, hiljem Marta Rungi (1902–1988) nime all tuntuks saanud lauljatar oli teadlik selle põrandaaluse kommunisti kuupalgale alla jääva⁵⁵ summa otstarbest ja kas sel kõigol oligi poliitilist allteksti – eriti kui Alvin ütles enese olevat tüdrukute röövija.

Salmi õde Linda, kes teda puhkuste ajal asendas,⁵⁶ oli ta silmadekskõrvadeks Vakmanni juures, hiljem läks Rudolf Vakmannile mehele ja veel hiljem lahutas. Alvin Salm oli sündinud 1901. aastal, ta oli Vabadussõja ajal olnud põrandaalune tegelane, siis arreteeritud ja Venemaale

⁵¹ Kerres, Martin Hansu p, RA ERAF 24.2.361, 12, 16.

⁵² Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 62v.

⁵³ Kirjad Meeringile ja teistele, 15.

⁵⁴ Alvini (Salmi) kirjad, RA ERAF 24.1.252, 19, 40.

⁵⁵ Valge, 117.

⁵⁶ Alvini (Salmi) kirjad, 42.

saadetud. Väga ustava mehena sai temast juba 20-aastaselt VK(b)P Eesti seksiooni sekretär Petrogradis. 1922. aasta suvel, pärast suuri arreteerimisi Eestis saadeti ta Venemaalt Eestisse pörandaalusele tööle. 1937. aastal selgitas NKVD, et August Riismanni kinnivõtmise ajal oli Salm olnud seotud provokaator Mihkalajaga, kelle võrku olevatki langenud Riismann. Veel oli tal olnud sidemeid trotskistide ja zinovjevlastega. 1926. aasta juulis lõpetas ta vanglas elu enesetapuga, kuid Voldemar Teppich-Kasemetsa andmeil kägistati, sest ta olevat soovinud paljastada Eesti kommunistide ninameeste finantsmahhinatsioone.⁵⁷

Vakmannile Petrogradi saadud kirjadest võib mitmeid järeldusi teha. „Minek karussellile“⁵⁸ on minek Eestisse parteikongressile. Mõnikord on pörandaalune kirjutanud Venemaa büroole nii, et kiri on juba kulleri taskus, kuid mees oleks tahtnud veel midagi lisada oma vajaduste kohta (anonüümne isik „sms Särele“, 18. detsembril 1920).⁵⁹ Venemaale läinud ning Gorohhovaja ja Smolnõi ametiasutuste vahel liikunud eestlased ei kiirustanud sugugi oma eesti keelt vene keele vastu vahetama. Esmajoones oli selle põhjus segaste aegade kultuurišokk, aga teisalt ka peaaegu alateadlik vajadus olla omaette, venelaste eest konspireeruda. See sai neile hiljem saatuslikuks. Üle piiri tulevates konspireeritud kirjades oli venekeelsetel tsitaatsõnadel ka veidi irooniline varjund, ühes muu lõõpiva tekstiga.

Teisalt paljastab see riikidevaheline konspiratiivne korrespondents kirjutajate suhtelist haritust. Kõneldakse „Aisopose keelt“, isegi kui nimed ei ole šifreeritud, on kõrvalisel väga raske aru saada asja mõttest. Neil oli vähemalt gümnaasiumiharidus, see tuleb välja keerulisest süntaksist, haritud lauserütmist. Kui pörandaalused kommunistid ja nende piiritagused „velled“ teevad oma kirjades juttu personalipoliitikast, meeskondade komplekteerimisest, siis kasutavad nad viiesid numbrikombinatsioone. Igast sellisest kombinatsioonist on aga ainult üks number tähenduslik, see võib liikuda juhuslikult siia ja sinna. Dešifreeriv isik pidi

⁵⁷ Salm, Alvin Mihkli p, RA ERAF 24.2.2187.

⁵⁸ Kirjad Vakman[n]ile ja teistele, 10, 70.

⁵⁹ Liiva kirjajavahetus Käspertiga ja teistega Eestimaa küsimuste kohta, 1920, RA ERAF 24.5.2a, 132v.

numbreid vaadates uurima võtit, mis avaldus nii ridades kui ka tulpades. Number võis viidata ka tähtede arvule, kui palju mõni teine number mõnes plokis nihkub (mõneti meenutab see Caesari šifrit).⁶⁰

Põrandaalune töö

Osali keskkomitee liikmetel oli liialt vähe haridust seesuguste kirjade kirjutamiseks. Selline oli näiteks Johannes Mänd, sidepidaja keskkohaga, Jaan Kreuksi viimase teekonna üks peamisi tunnistajaid. Varakult orvuks jäänud, pidi kehviku poeg enese harimise asemel hakkama leiba teenima. Ometi oli just tema varjunimi „Piip“, seega võib just tema olla „kellatõmbava poisi“ üks prototüüpe.⁶¹

Teine järeldus: enne Kingissepa hukkamist pidas Ralfiga (Vakmaniga) ühendust Kingissepp ise.⁶² Ta nõudis artikleid Hans Pöögelmanilt ja muud informatsiooni. „Viktor Kingissepa ajal oli parteieetika veel suhteliselt kõrgel,“ on Voldemar Teppich-Kasemets oma mälestustes öelnud.⁶³ Linkhorsti ja Kingissepa sissekukkumise järel 1.–2. mail 1922 pidi ikkagi jätkama Eesti põrandaalune juht. Nüüd aga ei oldud enam nii rumalad, et oleks kasutatud kirjutaja tegelikke initsiaale (W. K., H. P.). Nüüd jätkasid Jaak ja Mores. Üks isik võis vabalt olla kirjutanud ka mitme varjunime all.

Arhiiviandmetest ilmneb „škloka“ (vastastikuse arveteõiendamise) ajalugu 1923. aastal. 10. augustil liikusid kuulujutud Petrogradi eesti harridusmaja klubi juhatus ümbervalimise kohta ja selle kohta, et venelased tahavad seal esimest viiulit mängida. Venelaste spordiringile oli lubatud

⁶⁰ Caesari šifriks nimetatakse lihtsaimat krüpteerimistehnikat, milles šiffer saadakse tähenihke teel, kusjuures tähed on tähestikulises positsioonis. Teadaolevalt šifreeris nii oma salaläkitusi esimesena Julius Caesar (Vt Gaius Suetonius Tranquillus, *Keisrite elulood* (Tallinn: Tänapäev 2009), 42).

⁶¹ *Revolutsiooni lipukandjad, 2. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest*, koostaja H. A. Lebbin (Tallinn: Eesti Raamat, 1972), 77–78.

⁶² Vt V. Kingissepa kirjad; artiklid ja märkmed V. Kingissepa tapmise kohta, RA ERAF 26.1.25.

⁶³ W. Teppich-Kasemets, „Põrandaaluste juhi paljastusi,“ *Päevaleht*, 26. veebruar 1933, 4.

teatud tundidel klubi ruumides harjutamas käia. „Armas Fontanka pesa teab tunnikese tulnud olema kus büroo-meestele Kingissepa pükste peale anda.“⁶⁴ EKP Välismaa büroo teatis, mis on kokku pandud Johannes Käsperti (1922. aastal oli ta tšekaa Moskva Eesti osakonna juhataja) 1925. aasta ettekande põhjal, räägib grupeerimise tekkimisest EKP-s juba ammu enne revolutsiooni.⁶⁵ Konflikt ilmnes juba aastatel 1912–1914 ajalehes Kiir, kus August Kastra⁶⁶ süüdistas Anveltit provokatsioonis, suutmata seda tõestada. Pärast 1917. aasta veebruarirevolutsiooni valas Kastra õli tulle, arvates, et kui töölised korjandusega oma lehte välja anda ei suuda, siis on ka enamlaste partei kadunud; süüdi on selles Anvelt, kes mehkeldab parempoolsete sotsialistidega ja oli varem eduerakondlane. Kastra lõpetas oma kirja kurjakuulutavalt: „Kui Sina täna – 16. mail 1917. aastal kuni kella wiieni minu juurde wanasse korterisse Suur Balesna N:12 krt 2 ei tule ehk kirja ei saada, siis tean ma, et mu aus soow ka wiimaseks jääb. Kui Sa seda ehk ähwarduseks pead, siis sa eksid raskesti.“⁶⁷

1918. aastal jätkus lugu EKP Keskkomitee Venemaa büroo andmeil uute süüdistustega Anvelti kuritarvitustes sõjalaevadele Tallinnast evakueerimisel. Venemaa Kommunistliku Partei Eesti sektsiooni koosoleku ettekandja Johannes Käsperti andmetel ei tekkinud 1924. aasta detsembriülestõusu ajal väljaastunud proletariaadi ja töölistkvaritalite vahel mingit sidet, selles tuleb süüdistada ainult ülestõusu juhte. Samuti, pärast 1918. aasta veebruaris Tallinnast Saksa vägede eest evakueerimist

⁶⁴ Avaldised ja kirjad töösaamise, „Škloka“ kohta ja muud, RA ERAF 24.1.255, 3.

⁶⁵ Teatis grupeeringute tekkimisest Eestimaa Kommunistlikus Parteis, 1925, RA ERAF 24.1.348, 3–7.

⁶⁶ August Kastra (1878–1941) oli eesti ajakirjanik, kes liitus 1904. aastal Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) Tartu organisatsiooniga. Ta asus toimetama Tallinnas ilmunud ametiühingute ajakirja Trud, 1911. aastal asus ta aga ajalehe Tallinna Teataja kaastööliseks. Seal töötas ta hilisema riigivanema Konstantin Pätsi alluvuses. 1917. aastal visati Kastra konflikti pärast Anveltiga enamlaste parteist välja. Pärast Moskvasse põgenemist oli ta 1918–1920 paberitööstuse peavalitsuse juht ja kuulus 1919. aastal Rahvakomissaride Nõukogu erikomisjoni, mis tegeles tsariaegsete pangaarhiivide ja väärtpaberite hävitamisega. Ta töötas paberitööstuses 1928. aastani, kui tema tegevuses avastati suuri puudujääke. Seejärel oli ta agitaator Moskva Proletarski linnarajooni partei-algorganisatsioonis. Suri 1941. aastal Arhangelski oblastis Soroki vangilaagris, olles mõistetud süüdi kontrrevolutsioonilisse terroristlikku organisatsiooni kuulumise eest.

⁶⁷ J. Anvelt, H. Pöögelmanni ja O. Rästase kirjad, 1921, RA ERAF 6495.1.78, 9.

taotles väike osa Tallinna Töölise Saadikute Nõukogu vasakesseeridest ja vasakkommunistidest liikmeid olukorra selgitamiseks Lenini juures vastuvõttu, kuid seda neile ei võimaldatud. Kastrat toetanud Vöölmann visati parteist välja, ehkki selle koosoleku protokolli kuhugi ei saadetud. Ta siirdus „vene tööle“. Kuid 1919. aasta märtsis ja aprillis naasid üle rindejoone Eestisse mitmed seltsimehed, nende hulgas sõjaväelane Jakob Palvadre, kes ei saanud läbi Kingissepaga. Ka Palvadre aitas kaasa EKP-vastase grupeeringu loomisele, samuti ilmenud grupeeringu olemasolu VK(b)P Eesti sektsiooni konverentsil 1919. aasta aprillis. Mai lõpus aga teatas sama grupp Eesti sektsiooni koosolekul, et põrandaalune töö valges Eestis tuleb lõpetada. Septembris, kui ametiühingute kongressi delegaadid tulid Irboska lähedal üle rindejoone Venemaale,⁶⁸ teatanud keegi Käsperti järgi, et Jaan Ikmelt oli talle ülesandeks teinud tappa revolvrilasuga Anvelt ja Pöögelmann. Samuti hoidnud viimased kaks kuni 1920. aasta sügiseni kõigist Estsektsiooni koosolekutest kõrvale, kuni adusid, et neid süüdistatakse arukaotuses ning hullumeelsetes sammudes võimu võtmiseks seal, kus see võimalikki pole. Allikas rõhutab eriliselt eestlaste fraktsioonilisust: kui koosolek toimus Moskvast, siis organiseerisid Ikmelt ja Palvadre vastasrinda Anveltile isegi Omski linna eesti soost delegaatide hulgas. 1921. aastal tuligi kokku erikomisjon, mis koosnes VK(b)P KK, selle keskkontrollikomisjoni ja Kominterni esindajatest, see likvideeriski näiliselt tüli Anvelti-Pöögelmanni ja Palvadre-Ikmelti-Kastra tiiva vahel.⁶⁹ Enne seda aga kirjutas Anvelt lähimatele kaasvõitlejatele, et komisjon tuleb kokku ja võtab Fontanka omad vastutusele.⁷⁰

Anvelti tapmise ähvardusest kirjutas 24. juulil 1923 ka partei lihtliige Peeter Maurer: „Selm.⁷¹ Piip rääkis, et tal on selm. Lints rääkinud, et kui viimane olnud ühes kortres selm. Pastakuga, siis Pastak rääkinud, et kui on kesk büroos konflikti asja arutatud, otsustatud EKP kesk komitee liige selm. Anveldi ära tapa, et sellega konflikti lõpetada.“⁷²

⁶⁸ Vt Reigo Rosenthal, „Kes andis käsu „Irboska veretööks“?“, *Tuna* 2 (2008): 73–78.

⁶⁹ Teatis grupeeringute tekkimisest Eestimaa Kommunistlikus Parteis, 3–7.

⁷⁰ J. Anvelti, H. Pöögelmanni ja O. Rästase kirjad, 8v.

⁷¹ S.o „seltsimees“.

⁷² Peeter Maurer Kominterni Eesti sektsioonile, RA ERAF 24.1.255, 2.

„Omavahelistes arveteõiendamistes on fontannikud-palvadrelased ja anveltlasted-büroomehed nii teravasse vastuollu läinud, et valmis on vastaspoolt maapinnalt ära pühkima,“ kirjutas Voldemar Teppich-Kasemets 1933. aastal. „Päris kindlasti räägiti atendaatide korraldamisest tuusade vastu, mõlemalt poolt. Ägedushoos on eriti noored. Ja ainult vene parteikohtu vahelesegamine surus sõjakad pooled pisut raamidesse.“⁷³

Kuid Ikmelti-Palvadre blokk jätkas endiselt laimu EKP vastu: seda parteid ei eksisteerivat, pealegi, eriti pärast detsembriülestõusu, olevat tegu blankistide ja trotskistidega. Käsperti hinnangul oli partei mõju Eesti tööliismassidele endine. Lisaks Ikmeltile ja Palvadrele nimetas Käspert oma ettekandes fontannikute juhtideks veel Isakut, Pintselit ja Petersoni. Kõik nad olnud enamasti intelligendid ja keegi peale Petersoni ei kirjutanud ridagi Eesti legaalsetes töölislehtedes. Peterson käis Eesti kommunistide III kongressil 1922. aastal, kus tegi ettepaneku EKP senine taktika vääraks tunnistada. Aktiiv lükkas selle tagasi. Suhete klaarimiseks moodustatigi 1922. aasta novembris uus komisjon, kuhu kuulusid Eesti osakondade keskbüroo, Venemaa büroo ja EKP Keskkomitee büroo esindajad. Komisjon töötas Kominterni IV kongressi ajal, millega seoses oli Moskvasse tulnud ka EKP Keskkomitee büroo liige Jaan Kreuks. VK(b)P otsese vahelesegamisega löödi Eesti kommunistide hulgas kord majja. Keelati isegi selle mainimine, et Vene ja Eesti kommunistidel võiks olla ühine keskus. See oli vajalik illusiooni tekitamiseks, nagu võiksid revolutsioonileegid üle kogu maailma süttida iseenesest, ilma abistava käeta. Leppimiseks otsustati Petrogradi Eesti parteiliikmete konverentsil 26. mail 1922, et selles linnas ilmuva eestikeelse kommunistliku lehe Edasi toimetuses hakkab edaspidi figureerima ka Hans Pöögelmann („Prill“).⁷⁴ Fontannik Jaan Ikmelt jäi aga edasi VK(b)P Eesti osakondade keskkomitee liikmeks.

Põranda all teostatud operatsioonide kohta on palju informatsiooni ka Otto Rästa raamatus „Põrandaalused“. „Põranda all tehakse sage-dasti „vanaeitede jutte“, antakse edasi keelepeksu,“ pajatab Rästas. „Kuni

⁷³ W. Teppich-Kasemets, „Põrandaaluste juhi paljastusi,“ *Päevaleht*, 20. veebruar 1933, 5.

⁷⁴ Kuuli, *Fontanka ja Moika vahel*, 32–34.

Kingisessa sissekukkumiseni, s.o äraandja Linkhorsti ülestunnistuse ni ei teadnud kaitsepolitsei, kuidas me põranda all töötame ja elame. Sellepärast ei viinud sagedasti isegi vilumatult korraldatud kokkusaamised sissekukkumiseni, sest nuhid ei teadnud meie meetodeid. Peale Linkhorsti igal vastutaval tegelasel oli teada, missugused kokkusaamised tema sidel täna ees seisavad.⁷⁵ Kuidas kulgesid halvasti organiseeritud kokkusaamised, on Alma Vaarman kirjeldanud: „Kas Karl Tiitseni tabamine Tartus oligi juhus? Miks trehvas Jaan Kreuks [oma surmapäeval] Narva maantee sööklas järsku nuhkide ülemat Palmi? Selle suutis ta siiski enese kallalt „ära eksitada“ Jõe tänav 22 asuva Andrejevite korteri kaudu, kuhu mitmeti pääses. Rudolf Vakmann pääses pärast kohtumist Oskar Seprega lausa imekombel Linda Salmi konspiratiivkorterisse, kes seda „hirmsat tagaajamist ja ööd“ siiani mäletab.⁷⁶ Mart Likemets oli Tallinnas laadaplatsil peaaegu ümber piiratud, aga pääses siiski.⁷⁷ Korteri kaudu kapo eest pääsemine oli võimalik tänu sellele, et kommunistid valisid oma salakorterite asupaikadeks majad, millel olid tähelepandamatud tagauksed. Jaan Anvelt teadis, kuidas ettevaatlikult ja konspiratiivselt metsas toimuvale kongressile läheneda, oli ta ju ise 5.– 6. oktoobrini 1921 juhatanud EKP II kongressi Uku talus Saue lähedal. Sellest ka autentne kirjeldus kommunistide ladviku viibimisest sügiseses Rabakuninga talus romaanis „Linnupriid“. (EKP liikmed läksid rabas paiknevale salakohale hilja õhtul kümne kolmikuna. See seltskond jagunes kolmeks. Üks rühm riskeeris liialt palju ja osutus räpakaks. Teine nägi igas vastutulijas kapot. Kolmas aga jõudis pärale.⁷⁸)

Pidev kahtlustamine mõjus kommunistide tervisele. Aastatel 1921–1922 oli Martin Likemets vastutanud salatrükikoja eest, mis Otto Rästa sõnutsi „oli põranda all nagu mõni iisraelirahva pühim paik, kuhu ainult

⁷⁵ Otto Rästas, *Põrandaalused: üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961), 106.

⁷⁶ Teppich-Kasemetsa mälestuste järgi sattus Linda Salm hiljem Venemaal hätta, GPU asus teda ähvardama, kuna tema vend Alvin, kes vanglas ära kägistati, oli aus poliitik (*Päevaleht*, 16. veebruar 1933, lk 4).

⁷⁷ Vaarman, 166.

⁷⁸ Eessaare Aadu, *Linnupriid*, Walitud teosed 2 (Leningrad, Moskva: Välismaatööliste Kirjastusühisus NSV Liidus, 1935) 256–257.

ülempreester võib minna kord aastas“.⁷⁹ Kingissepa tabamise järel otsustas EKP juhttuumik lasta ustava Martin Likemetsa Venemaale Petrogradi oma tervist parandama. 1924. aasta 1. detsembrist kuni 1925. aasta 11. juulini töötas Likemets Punaarmee staabi luurevalitsuse Pihkva rajooni voliniku käsutuses. 25. juulil 1925 kirjutas „sm Saks“ seltsimeheleliku tervitusega Piiteri kommunistile Konstantin Petrovile, et Likemets peab kohe ravile minema, sest tal on tekkinud mingisugune maania. Veidi hiljem kanti ka Hans Pöögelmannile ette, et Likemets oli mingis Leningradi hotellis rängalt haigestunud, ta on millegipärast väga vapustatud. Sms S. S. kirjutas augusti lõpus 1925:

„Pea jutustama ühte kurba lugu. Sms. Märt Likemets ligi kuu aega tagasi akkas awaldama tundemärke, mis lubasid oletada, et temal pääajus mitte kõik korras ei ole. Alguse saiwad sellest et temal töös ka weike äpardus oli ja sellest ajast peale tema iseäranis ärewas meeleolus oli ja nii-kui juttu ajamisest selgus, oli temal kindel arwamine, et keegi tahab teda „ärauputada“. Neiks „keegi“ arwas tema Raitchkid, mind ja sm Wakmani. Kaht esimest just selle pärast, et mina just sell ajal Leningradis olin, ja Märti pärastistest sõnadest wõis aru saada, et 7–10. juuni kuu p. mina ja Wakmann selle „tunnise“ plaani kindlasti oleme seadnud ja selle katsetamisele asunud.

Katsusime siis temale kõike moodi selgeks teha, kui väga absurdsed kõik need tema kartused on, ja pealt näha, jäi ka weidi rahulisemaks ja sõitis töö paika O-sse. Kuid paar päewa tagasi tuli siia ja selgus, et mõistus juba õige ägedast ebanormaalne oli. Oli kokku pörkamine R-iga (ja kõik kõige omapäralisemas kujus) ja lõpuks tahtis ära kägistada sms. Saare, keda R-ki „ärapäastis“. Sms. Raitchki korraldusel, GPU, kaudu, tuli ta toimetada aigemajja. Teda kawatseti lähetada Tšernjägowitsa nõdrameelsete majja arstimiseks ja järelwaatamiseks: Черниговцы, 12 v. Pihkvast.⁸⁰ Kui asi on tõsine, siis kavatseb sms. Raitchki teda edasi saata Leningradi, kus arstiabi parem. Kõike kokku võttes on Märtil aigus mida wenekeeles

⁷⁹ Rästas, 116.

⁸⁰ Suvituskohat Tšernjakovitsõ Luuga maantee ääres, 20 km Pihkvast. Alates 1912. aastast asus seal suur vaimuhaigla. Vahetult pärast II maailmasõda viidi haigla üle Valdaisse. Likemets suri 1935. aastal.

мания преследования’ks kutsutakse, kui kaunis terawal kujul. Kui tema peaks paranema, siis on tarvis, et ta mõnda teise paika kehalise töö peale määrataks.

P.S. Märt oli väga kuri, kui leidis, et sõjariistad olid ära warastud, sest tema tahtis kolme peawaenlast tingimata maha lasta.⁸¹

„Kauaaegset Kingissepa paremat kätt, keskkomitee liiget Mart Likemetsa pekseti GPU-s eesti kommunistide-gepeuistide Akseli ja Käsperdi korraldusel. Tulemuseks oli, et Likemets nõdrameelseks jäi ja oma päevi Piiteri 3. hullumajas veedab,“ teadis Voldemar Teppich-Kasemets.⁸² „Mida hullule enam vaja, las istub Seevaldis,“ teatanud Osvald Reesen Likemetsa kohta.⁸³

Lõppjärelused

Ka seni ei ole olnud mingi saladus, et Eesti kommunistid Venemaal olid omavahel päris karmis tülis. Ka seni on olnud teada, et Rudolf Vakmanni ja Otto Rästa kirjavahetus sisaldab üsna tähtsaid andmeid, kusjuures esimene oli Petrogradis ja teine asus Eestis, töötades põranda all. Kommunistide kirjavahetusest ning põranda all vastu võetud otsustest selgub rollijaotus EKP-s: Likemets ja Aleksander Orlov-Saar vastutasid trüklate eest, Kreuksi ülesandeks oli noorsootöö, Männi ja Linkhorsti hooleks keskside, viimasel ka Kommunisti trükkimine. Kingissepa-aegne partei asjaajamine oli hea näide osavast ja oskuslikult läbi mõeldud tegutsemisest, kus iga detail oli paigas. Alamad jõud tegutsesid küll raha pärast, kuid neid ohjasid oma ala tõelised fanaatikud. Lõhestasid fontannikud, kes ise põrandaalust võitlust ei tundnud ja lootsid, et revolutsiooni võitu ei too mitte konkreetseid, vaid abstraktsed jõud.

Sellest artiklist selgub aga, et Vakmannile Eestist saadetud kirjades kajastub ülim konspiratsioon: keerukalt välja töötatud ja kirjanduslikud

⁸¹ Mihhailovi, Petrovi kirjad, kirjad Likemetsa tervisest ja muud, 1925, RA ERAF 24.1.364, 1v–6.

⁸² W. Teppich-Kasemets, „Põrandaaluste juhi paljastusi,“ *Päevaleht*, 17. veebruar 1933, 4.

⁸³ W. Teppich-Kasemets, „Põrandaaluste juhi paljastusi,“ *Päevaleht*, 19. veebruar 1933, 6.

šifrid. Tegelased Jaak, Prill, Pikk Peeter, Ralf, Rooni, Mores, Martinus ja Stepanov on kui suure draama osalised. Neist Jaak võib olla Jaan Kreuks, Rudolf Vakmann (Ralf) aga pole sugugi nii hea inimestega suhtleja, nagu Voldemar Teppich-Kasemets teda oma mälestustes kujutas.

Asjaolu, et lõhe Eesti kommunistide seltskonnas tekkis juba 1912. aastal, kui Jaan Anvelt oli alles äsja alustanud oma poliitilist tegevust, viitab sellele, et intelligentide ringkondadest välja kasvanud ja siis veel noored poliitikud ei teadnud, et tulemas on tähtis maailmaajalooline sündmus, 1917. aasta riigipööre, mis muudab kõiki inimsuhteid. 1917.-1918. aastal areenile astunud Jaan Anvelt, August Kastr, Hans Pöögelmann, Viktor Kingissepp, Artur Vallner, Jakob Palvadre, Voldemar Võõlmann ja Nikolai Janson juhindusid paljusi deklaratiivsetest hüüdlausestest. Nende kaheksa isikuga piirdus haritud revolutsiooniline ring, sest nad olid käinud kas Peterburi ülikoolis või Riia vaimulikus seminaris või siis teinud ajalehetööd Eestis või Ameerikas. Neil kõigil puudus proletaarne taust ja töölisklassi võitlusega olid nad tutvunud üldjoontes või raamatute kaudu. Kui Venemaa kindralid oleksid I maailmasõja rinnetel edukaks osutunud ja sõjaväsimus Venemaal poleks andnud bolševikele kätte nende viimast trumpi, siis oleks ajaloo käik ehk toonud nii fontannikutele kui ka büroomeestele võimalusi teoreetiliselt ja praktiliselt küpsemaks saada. Eesti keelt kõnelevate poliitikategelaste omavaheline nii kompromissitu võitlus demonstreeris aga iidset tarkust: inimese vaenlane ei ole mitte see, kes arvab olulistest asjadest teisiti, vaid see, kes näeb ärritavates nüanssides teisiti.

Lisa. Isikute saatusest, kelle nimed kõlasid mõnede tähtsamate kommunistide protsesside taustal

Paul Malsvell (sünd 1901) oli 1921. aastal kaitsepolitsei Tallinna jaoskonna agent. Oli tegev Viktor Kingissepa kinnipidamisel ja 1924. aasta 1. detsembri sündmustes. Arreteeriti 12. juulil 1940, lasti maha Scheeli krundil (Pirita-Kose) 23. aprillil 1941.

Julius Palm (sünd 1886) oli 1920–1923 kaitsepolitsei teenistuses. Osales Viktor Kingissepa ja tema võitluskaaslaste kinnipidamisel. Arreteeriti 20. juulil 1940 ja lasti maha Scheeli krundil 23. aprillil 1941.

Johan Linkhorst (sünd 1895), endine EKP KK põrandaalune töötaja, kes andis 3. mail 1922 välja Viktor Kingissepa asukoha. Linkhorst (parteilise varjunimega Malm) tegi Kingissepa asukoha teatavaks alles siis, kui arvas, et too on jõudnud oma urkast lahkuda.⁸⁴ Arreteeriti 5. septembril 1940 ja lasti maha Scheeli krundil 23. aprillil 1941.

Nikolai Helk (sünd 1886), kindralmajor, sõjaväe kõrgema kohtu esimees. Arreteeriti 17. septembril 1940, lasti maha Scheeli krundil 14. mail 1941.

Andres Puri (sünd 1880), Tartu esimene miilitsaülem 1918. aastal, teenis 1920–1925 kaitsepolitsei peavalitsuses. Arreteeriti 18. septembril 1940, lasti maha 23. juunil 1941 Tallinnas.⁸⁵

Salme Barlo-Rose (sünd 1899), endine põrandaalune kuller, kes Alma Vaarmani järgi juhatas kaitsepolitsei Jaan Kreuksi jälgedele.⁸⁶ Arreteeriti 24. oktoobril 1940, NKVD sõjatribunal määras 11. märtsil 1941 talle

⁸⁴ Valge, 106.

⁸⁵ „Appendix 2. Individuals sentenced to death and executed in Estonia in 1940–1941 by different war tribunals,“ *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, compiled by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 332–359, vt ka *Eesti Mälu Instituut, Max Jakobsoni komisjon*, <http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/appendixes/332-360.pdf>, 27. detsember 2016. Kaitsepolitseinike ametikohtadest ja saatusest lähemalt: Mai Krikk, *Eesti poliitiline politsei 1920–1940* (Tallinn: Olion, 2002).

⁸⁶ Vaarman, 305–308.

kümme aastat vangistust § 58-13 järgi („aktiivne võitlus revolutsioonilise liikumise vastu“). Olevat saadetud 1954. aastal invaliididekodusse.⁸⁷

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Eesti Riigiarhiiv ()

- RA ERA 1868 Keskvangla
- RA ERAF 24 EKP Keskkomitee Venemaa büroo
- RA ERAF 25 Kominterni Eesti sektsioon Leningradis
- RA ERAF 26 Viktor Kingissepp
- RA ERAF 6495 Kominterni Eesti sektsioon Moskvast
- RA ERAF 9461 Anvelt, Jaan – jurist, poliitik, kirjanik

Ajakirjandus

Edasi, Petrograd, 1921

Hufvudstadsbladet, Helsingi, 1921

Päevaleht, Tallinn, 1933

Vaba Maa, Tallinn, 1921, 1922

Õhtuleht, Tallinn, 1977

Kirjandus

Ant, Jüri. „Eessõna. Voldemar Teppich ja tema paljastused,“ *Akadeemia* 9 (2001): 2024–2036.

Eessaare Aadu [Anvelt, Jaan]. *Linnupriid*, Walitud teosed 2. Leningrad, Moskva: Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus, 1935.

Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, compiled by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006. <http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/appendices/332-360.pdf>, 27. detsember 2016.

⁸⁷ Poliitilised arreteerimised Eestis = *Political Arrests in Estonia, 1940–1988*, Represseeritud isikute registrid, raamat 2, koostanud Leo Õispuu (Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998), 434, http://www.memento.ee/memento_materjalid/memento_raamatud/memento_r_2.pdf, 4. jaanuar 2017.

Kardašov, Vladislav (Кардашов, Владислав). *Rokossovskij* (Рокоссовский). Moskva: Molodaja Gvardija (Молодая Гвардия), 1980. *Vojennaja literatura* (Военная литература), <http://militera.lib.ru/bio/kardashov/05.html>, 4. jaanuar 2017.

Krikk, Mai. *Eesti poliitiline politsei 1920–1940*. Tallinn: Olion, 2002.

Kuuli, Olaf. *Fontanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919–1938*. Tallinn: O. Kuuli, 2010.

Kuuli, Olaf. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn: O. Kuuli, 1999. *Poliitilised arreteerimised Eestis = Political Arrests in Estonia, 1940–1988*, Represseeritud isikute registrid, raamat 2, koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritud Registri Büroo, 1998, http://www.memento.ee/memento_materjalid/memento_raamatud/memento_r_2.pdf, 4. jaanuar 2017.

Revolutsiooni lipukandjad, 2. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest, koostaja H. A. Lebbin. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.

Rosenthal, Reigo ja Tamming, Marko. *Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924*. Tallinn: SE & JS, 2010.

Rosenthal, Reigo. „Kes andis käsu „Irboska veretöök“?“, *Tuna* 2 (2008): 73–78. Rästas, Otto. *Põrandaalused: üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.

Saar, J. *Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924: osavõtjate tunnistuste ja uurimise andmete järel*. Tallinn: Valvur, 1925.

Suetonius Tranquillus, Gaius. *Keisrite elulood*. Tallinn: Tänapäev 2009.

Vaarman, Alma. *Vennad Kreuksid ja nende aeg*. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.

Valge, Jaak. *Punased I*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut, Rahvusarhiiv, 2014.

Vel'man, Voldemar (Вельман, Вольдемар). *Anvel't i drugie rukovodjaščie sily KPĖ* (Анвельт и другие руководящие силы КПЭ). Moskva, 1929, RA, ERAF 9461.1.3.

Veebileht

Raboče-krestjanskaja Krasnaja armija (Рабоче-крестьянская Красная армия), <http://rkka.ru/ihandbook.htm>, 4. jaanuar 2017.

The Fontanka men as the drivers of a split among the Bolshevik fighting groups

Aarne Ruben

The article discusses conflicts among Estonian communists at the beginning of the 1920s. The roots of those conflicts dated back to events preceding WWI. The split damaged the relationships between the leaders of the movement, exacerbated the underground fight against the Republic, and therefore, the implementation of the world revolution event planned by the Bolsheviks, and in the end nearly led to the demise of all those involved mainly in the course of Stalin's cleansings in 1937. The main emphasis is on conspirative life and the actual underground fight against the Republic of Estonia. The approach is primarily based on preserved correspondence between the underground communists in Estonia and the communists in Petrograd.

Keywords: Republic of Estonia, 1924 December coup, Communist Party of Estonia, Comintern, world revolution

Valmistudes sõjaks

Õppused Leedu sõjaväe Gaižiūnai polügoonil aastatel 1931–1939

Lina Kasparaite-Balaišė

*Si vis pacem, para bellum*¹

Sissejuhatus

Leedu armee sõjaväeline väljaõpe põhines teoreetilisel õppel ja õppustel. Sõjaväeüksusi ei valmistatud ette ainult väeosade territooriumil ja lasketiirudes, vaid ka 1931. aastal avatud Gaižiūnai polügoonil.² Sealsed õppused olid maaväe lahinguväljaõppe põhielement, mille käigus pidid nii sõdurid, allohvitserid ja ohvitserid kui ka üksused praktilises tegevuses omandama taktikalisi oskusi sõjaolukorras tegutsemiseks. Õppused Gaižiūnai polügoonil pidid parandama Leedu armee sõjaväelist väljaõpet ja sõjalist valmisolekut.

Gaižiūnai polügooni ajalugu ei ole seni uuritud ja ajaloolased vihjavad oma uurimuste üldkontekstis sellele sõjaväealale ainult kohati. Siiski on polügoonist kirjutatud ja selles osas tuleb esile tõsta Leedu armee endist ohvitseri Vytenis Statkust. Oma raamatus „Leedu relvajõud 1918–1940“³ esitab ta pisut teavet polügooni toimimisest ja möödaminnes ka üksuste lahinguõppustest ning suurtüki- ja õhuväe tegevuse eripärast. Vytenis Statkuse allikateks olid sõdadevahelisel ajal ilmunud ajakirjandus ja mälestused. Autor ei saanud polügooni ajalugu ja sõjalist väljaõpet

¹ Tahad rahu, valmistu sõjaks (lad k).

² Gaižiūnai polügoon asub Kaunase maakonnas umbes 15 km Jonava linnast kagus. Enne Gaižiūnai polügooni avamist asus Leedu sõjaväe polügoon Varėna lähedal Leedu lõunapiiril. (Toim.)

³ Vytenis Statkus, *Lietuvos ginkluotos pajėgos: 1918–1940 m.* (Chicago: Vydūno Jaunimo fondas, 1986), 718–722.

üksikasjaliselt käsitleda, sest tal ei olnud võimalik kasutada arhiivimaterjale NSV Liidu poolt okupeeritud Leedus.

Käesolevas uurimuses on vaatluse all ajavahemik 1931–1939, st alates esimese õppuse algusest Gaižiūnai polügoonil kuni sõjaväeala ülevõtmiseni Nõukogude Liidu sõjaväe poolt. Artikli eesmärk on uurida Leedu armee õppusi Gaižiūnai polügoonil ja nende korralduse iseloomulikke jooni.

Uurimuseks väljavalitud teemad juhivad tähelepanu allikate nappusele. Need võib jaotada mitmesse rühma. Suurim ja tähtsaim allikas on arhiivimaterjalid, mida säilitatakse Leedu Riiklikus Keskarihiivis (edaspidi LCSA). Peamiselt on kasutatud kolme fondi materjale: Polügooni staap, Leedu Vabariigi kaitseministeerium (nr 538), Jalaväe inspeksioon, Leedu Vabariigi kaitseministeerium (nr 836) ja Maaväe staap, Leedu Vabariigi kaitseministeerium (nr 929). Need materjalid aitavad selgitada õppuste peamisi korraldusplaane, väljaõppe etappe, lahinguõppuste sisu, manöövrite korraldamist ja juhtimist ning relvaliikide ülesandeid ja tegevust manöövrite ajal.

Avaldatud allikad annavad uurimuse jaoks lisateavet. Uurimistöös on olnud olulised hulk määrustikke ja juhtnööre, sealhulgas väliõppuste instruksioon,⁴ polügooni põhimäärus ja eeskirjad,⁵ raskekuulipilduja väljaõppemäärustik,⁶ määrustikud väliõppuste,⁷ jalaväeväljaõppe⁸ ja jalaväeüksuste⁹ kohta ning sõduriväljaõppe määrustik.¹⁰ Maaväe põhimäärustes ja määrustikes sisaldub teave sõjaväeõppuste kohta ning sõjaväelise lahinguväljaõppe eeskirjad ja tingimused. Need materjalid täiendavad arhiiviallikaid õppuste korralduse ja toimimise ning ülesannete ja eesmärkide kohta.

⁴ *Lauko pratimams instrukcija* (Kaunas: Generalio štabo valdybos III skyriaus leidinys, 1932).

⁵ *Gaižiūnų poligono taisyklės* (Kaunas: Vyriausiojo štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1932); *Poligono statutas* (Kaunas: Kariuomenės štabas, Spaudos ir šviet. sk., 1937).

⁶ *Sunkiųjų kulkosvaidžių mokymo statutas* (Kaunas: Kariuomenės štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1935).

⁷ Juozas Rapšys, *Lauko pratimai* (Kaunas: Vyr. štabo spaudos ir švietimo skyriaus leidinys, 1934).

⁸ *Pėstininkų mokymas* (Kaunas: Vyriausiojo štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1931).

⁹ *Pėstininkų rikiuotės statutas* (Kaunas: Vyriausiojo štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1931).

¹⁰ *Vieninis kareivio mokymas* (Kaunas: Vyriausiojo štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1932).

Tähtis lisandus uurimistöö andmestikule on ajakirjandus. Teateid õppustest Gaižiūnai polügoonil avaldasid perioodilised väljaanded Karys¹¹ (eesti k Sõdur) ja Mūsų žinynas¹² (eesti k Meie Käsiraamat). Omaette allikarühma moodustavad mälestused. Leedu Vabariigi endise sõjavägede ülemjuhataja diviisikindral Stasys Raštikise,¹³ endise õhuväeleitnandi Vladas Murmulaitise¹⁴ ja Poola esimese sõjaväeatašee Leedus kolonel Leon Mitkiewiczzi¹⁵ mälestused on väärtuslikud allikad ka sõjaväelise väljaõppe kohta.

Väliõppuste elluviimine. Üksuste õppused

Õppusi korraldati Gaižiūnai polügoonil mitmes astmes, mis tulenes sõjaväelise väljaõppe terviklikkuse põhimõttest. Õppused jaotusid sõdurioskuste harjutamiseks, lahinguüksuste kokkuharjutamiseks ja väekoondiste õppusteks eri relvaliikide rakendamisega.

Leedu sõjaväe väljaõppe koosnes teooriast ja praktikast. Teoreetilised teadmised omandati väeosades, kus sõduritele õpetati määrustikke, eeskirju ja instruksioone. Sõjaväelise väljaõppe üks peamisi eesmärgi oli aga õpetada sõduritele teoreetiliste teadmiste rakendamist praktikas, niisiis peeti oluliseks erinevate õppuste korraldamist eesmärgiga harjutada üksusi sõjaolukorras võitlema. Õppus andis võimaluse arendada sõdurite oskusi sihtmärkide kindlaksmääramisel kohalikul maastikul. Väikesed taktikalised harjutused korraldati selleks spetsiaalselt komplekteeritud liivakastides ja kaartidel, suuremad õppused aga polügoonil. Viimased pakkusid enamiku võimalusi lahinguväljaõppeks alates sõduri

¹¹ Karys – perioodiline väljaanne, mida aastatel 1920–1945 andis välja Leedu sõjaväe peastaabi väljaõppeosakond. Alates 1950. aastast avaldasid välisleedulased seda Ameerika Ühendriikides.

¹² Mūsų žinynas – Leedu sõjaajalooajakiri, mida aastatel 1921–1940 andis välja Leedu sõjaväe peastaabi väljaõppeosakond.

¹³ *Kovose dėl Lietuvos*, 1., Kario atsiminimai, koost. Stasys Raškis (Los Angeles: Lietuvių dienos, 1956).

¹⁴ Vladas Murmulaitis, „Iš karo lakūno prisiminimų“, *Lietuvos sparnai* 4 (1997).

¹⁵ Leon Mitkiewicz, *Kauno atsiminimai (1938–1939)* (Vilnius: UAB „Baltų lankų“ leidyba“, 2002).

individaalväljaõppest kuni mitme relvaliigi ühismanöövriteni, kus õpetati üksuste koostegutsemist.¹⁶

Õppused Gaižiūnai polügoonil jaotusid kahte ajavahemikku, kumagi pikkus oli poolteist kuni kaks kuud. Mõlema perioodi alguses harjutati väiksemate väljaõppeühikutega, s.o tehti sõduri individaalõpet ning jao, rühma ja kompanii väljaõpet. Seejärel tehti nii suuremate üksuste õppusi kui ka mitme relvaliigi ühisõppusi. Väljaõppeperioodi lõpetas suurõppus, mida nimetati ka sõjaväemanöövriteks, milles osalesid kõik relvajõud. Enne Gaižiūnai polügoonile lähetamist korraldati jalaväeüksustele taktikalise laskmise ja sihtimistehnika väljaõpe.¹⁷ Selles õppusi ettevalmistavas faasis anti sõduritele teoreetilisi oskusi orienteerumise, kauguse mõõtmise, asukoha kirjeldamise, sihtimise, moondamise ning kaevikute rajamise kohta.¹⁸ Sõduri individaalväljaõpe Gaižiūnai polügoonil põhines eriväljaõppel, mis oli koostatud jalaväeinspektor kolonel Oskaras Urbonase juhtnööride järgi.¹⁹ Väljaõppe ajal kehtis oma päevakava:²⁰

- 4.30 – sõdurite äratus,
- 5.00 – hommikuvõimlemine,
- 5.45 – hommikusöök,
- 6.15 – ettevalmistumine õppetööks ja liikumine väljaõppepaika,
- 7.00 – väljaõpe,
- 11.00 – lõuna ja puhkus,
- 14.30 – väljaõpe,
- 18.30 – õhtusöök,
- 20.00 – õhtune rivistus.

Laupäeviti oli väljaõpe ainult hommikupoolikul ja pühapäeviti õppetööd ei olnud. Sõduri praktiliste oskuste arendamiseks oli ette nähtud kaheksa tundi päevas, mis olid omakorda jaotatud teemade kaupa ning kindla-

¹⁶ Rapšys, 2, 4, 6–9.

¹⁷ *Pėstininkų mokymas.*

¹⁸ *Vieninis kareivio mokymas*, 1–2.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Gaižiūnai polügoonil paiknevate jalaväeüksuste sõdurite päevakava, 21. juuni 1932, Leedu Riiklik Keskarchiiv (edaspidi LCSA) 538.1.9, 1.

tele aegadele. Nii oli esimeseks kursuseks maastikul orienteerumise õpe, millega tegeleti pool esimesest päevast, s.o neli tundi. Järgmisel päeval õpetati sõduritele maastiku kirjeldamist ja hindamist, kolmandal päeval sihtmärkide määramist, neljandal päeval kaevikute kaevamist ja moondamist ning viienda päeva esimene pool kulus kauguse mõõtmise õppele. Kahel järgmisel päeval tehti sõduritele laskeväljaõpet lahingu eri osades ja tulistamist laskepositsioonidelt ning selle õppeperioodi viimasel kahel päeval tehti vaatluse, rekke, side, patrullimise, vahiteenistuse ja käsitsi-võitluse harjutusi.²¹

Väljaõppeperioodi eesmärk oli harjutada sõdureid tegutsema sõjalis-tel operatsioonidel ja õpetada taktikalist tegevust koostöös teiste sõduritega.²² Sõduri individuaalõpe polügoonil võltas kaheksa-üheksa päeva, sest erinevad väljaõppeelemendid eeldasid erinevaid tingimusi.

Tuleb märkida, et 1931. ja 1932. aasta õppused Gaižiūnai polügoonil ei läinud väga lodusalt, sest eespool nimetatud sõdurite individuaalväljaõppe metoodika valmis alles 1932. aastal ning sõjaväelased said õppematerjalid kätte vahetult enne polügoonile saabumist ja mõned isegi alles pärast saabumist. Seetõttu ei olnud osal ohvitseridel, allohvitseridel ja sõjakooli kadettidel piisavalt aega uue materjaliga tutvumiseks ning vastavate väljaõppekavade koostamiseks.²³ Järgnevatel aastatel need probleemid aga kõrvaldati ning õpiti ja õpetati vastavalt juhtnööridega kehtestatud suunale.

Tuleb lisada, et sõduri individuaalväljaõppe periood oli väga oluline, sest sel ajal valmistati ta ette tulevasteks lahinguoperatsioonideks peamise võitlusüksuse, jao koosseisus, mille tulevane edu sõltus sõduri individuaalväljaõppest.²⁴

Kõigi polügoonil harjutavate jalaväeüksuste õppekavade koostamine ja nende rakendamine oli diviisiülemate pädevuses. Nad sõnastasid detailsed väljaõppekavad, määrasid õppuste arvu ja teemad ning

²¹ *Ibid.*

²² *Vieninis kareivio mokymas*, 1.

²³ 3. jalaväediviisi staabiülemate aruanne Leedu Vabariigi sõjavägede kindralstaabi ülemale, 1. juuni 1932, LCUSA 538.1.10, 24.

²⁴ *Pėstininkų rikiuotės statutas*, 38–39.

tegevuse ja puhkuse aja.²⁵ Jaoväljaõpe kestis kolm päeva, kuid alates 1933. aastast pikendati seda kaheksa päevani põhjendusega, et kolmest päevast ei jätkunud kõigi harjutuste läbiviimiseks ja sõdurite ettevalmistamiseks järgmiseks väljaõppeperioodiks. Jaoväljaõppe ajal õpetati sõdureid tegutsema nii individuaalselt kui ka ühiselt, rakendades sõduriväljaõppe käigus omandatud oskusi. Sõdurid harjutasid jao koosseisus lahingu pidamist nii rünnakul kui ka kaitsel, julgestuse ettevalmistamist ning vahi- ja patrullteenistust.²⁶ Järgmine etapp oli rühmaväljaõpe. See kestis kaheksa päeva, mille jooksul tehti taktikalisi harjutusi lähenemise, rünnaku, kaitse ja rekke alal eesmärgiga õpetada jagusid koos tegutsema, kasutades sidevahendeid ja kokkulepitud märguandeid. Kuna rühm oli väikseim lahinguüksus, mis oli võimeline lahingus ümber paiknema ja ümber korralduma, oli tähtis õpetada jagusid kindla eesmärgi saavutamiseks oma tegevust teiste jagudega koordineerima.²⁷

Esimese väljaõppeperioodi viimane osa Gaižiūnai polügoonil, kompaniiväljaõpe, kestis umbes viis päeva. Kompaniide taktikaliste õppuste käigus moodustati mitmest kompaniist üks sõjaaja kompanii koos teenindusallüksustega ning nendel õppustel osalesid otsetuletoetusena ka raskekuulipildujad.²⁸ Kompaniiväljaõpe koosnes kaheksat tüüpi harjutustest. Esimesel pidi kompanii olema pealetungiv üksus rännakukolonna kaitseks, kaitstes suuremat üksust. Teisel õppusel rakendati kompaniid kaitsepositsioonidel „vaenlase“ lähedal. Kompaniil tuli liikuda julgestusmeetmeid rakendades, asuda kaitsepositsioonidele ning võidelda pealetungiva „vaenlase“ vastu. Kolmanda harjutuse sisuks oli lähenemine ja „vaenlasega“ kontakti astumine. Neljas õppus oli mõeldud kompanii kaitsemeetmete harjutamiseks, sisaldades maastikureket, tuleplaani koostamist ja selle rakendamist „vaenlase“ rünnaku puhul ning kaitsepositsioonide

²⁵ Kindralstaabi ülema juhtnõõrid väljaõppekorralduse kohta polügoonil, 1. mai 1934, LCSA 929.3.841, 34.

²⁶ 3. jalaväediviisi staabiülema aruanne Leedu Vabariigi sõjavägede kindralstaabi ülemale, 1. juuni 1932, 24–25.

²⁷ *Ibid.*, 25; *Pėstininkų rikiuotės statutas*, 48–49.

²⁸ 3. jalaväediviisi staabiülema aruanne Leedu Vabariigi sõjavägede kindralstaabi ülemale, 1. juuni 1932, 25–25v; Jalaväeinspektor kolonel O. Urbonase üldised kommentaarid organiseerimistöödest Gaižiūnai polügoonil, 1932, LCSA 836.1.69, 12v–13.

rajamist. Viiendal õppusel harjutati rünnakut ja see seisnes kompanii liikumises pimedal ajal ründe lähtejoonele ja selle mehitamises koos eelmise üksuse väljavahetamisega. Sellel õppusel pidi jalavägi oma tegevuse kooskõlastama suurtükiväe ja raskekuulipildujate tulega. Kuues õppus sisaldas nagu eelminegi kompanii pealetungi harjutamist, kuid päevavalgel ja metsamaastikul. Seitsmes õppus oli ette nähtud reservkompanii rakendamise harjutamiseks pealetungil – reservkompanii viidi lahinguüksuste eesliinile. Viimane õppus seisnes kompanii lahingupositsioonidelt taganemise harjutamises koos suurtükiväe tuletoetusega.²⁹

Nendel õppustel oli põhirõhk kompaniiülemate juhtimistegevuse ja kontrollimeetodite õpetamisel, kuid taktikalistel õppustel kontrolliti ka lahinguteenindusüksuste toimimist, see tähendab laskemoona kohaletoimetamist, õhuvaatlust ja keemiareket ning ka jalaväe tuletoetusüksuste toimimist.³⁰ Tuleb märkida, et alates 1935. aastast algas jalaväe väljaõpe Gaižiūnai polügoonil kompaniiväljaõppest ning väiksemate üksuste väljaõpe toimus väeosade alalistes asukohtades.³¹ Väljaõppekorralduse muutmine oli arvatavasti tingitud vajadusest õppuste aega optimaalsemalt jaotada ja kasutada.

Raskekuulipildujad olid jalaväe otsetuletoetuse põhirelv ja raskekuulipildujate tuel oli jalaväeoperatsioonidel otsustav mõju: rünnaku puhul avasid nad tee, kaitses aga olid tuleplaani aluseks. Raskekuulipildujate eeliste parimaks ärakasutamiseks tuli harjutada raskekuulipildujameeskondi tegutsema teistega kooskõlastatult. Õppusteks Gaižiūnai polügoonil moodustati raskekuulipildujakompaniid erinevate väeosade raskekuulipildujameeskondadest.³² Esimesel väliväljaõppeperioodil korraldati nende kompaniide taktikalise tulistamise harjutusi „Raskekuulipilduja väljaõppemäärustiku“³³ järgi, hiljem aga ühendati raskekuulipilduja-

²⁹ Direktiivid üksuste väljaõppe korraldamise kohta Gaižiūnai polügoonil, 30. aprill 1935, LCSA 538.1.29, 18–18v.

³⁰ 3. jalaväediviisi staabiülemale aruanne Leedu Vabariigi sõjavägede kindralstaabi ülemale, 1. juuni 1932, 25–25v.

³¹ Kindralstaabi ringkiri õppuste kohta Gaižiūnai polügoonil, 8. jaanuar 1935, LCSA 538.1.29, 3v.

³² *Sunkiųjų kulkosvaidžių mokymo statutas*, 3.

³³ *Ibid.*

Leedu sõdurid õppustel maskeeritud 7,92 mm Saksa raskekuulipildujaga MG08. Gaižiūnai polügoon, 1930. aastad. Leedu Riiklik Keskarchiiv, P-00419-1

meeskondade õppused jalaväekompaniide ja suurtükiväeüksuste lahinguõppustega.

Üksikute raskekuulipildujakompaniide harjutuste peaesmärgid olid nende kompaniide ettevalmistamine lahinguülesannete täitmiseks: tulepositsiooni valik, relva ümberpaigutamine ning erinevate tuletehnikate ja laskekiiruste kasutamine kompanii või pataljoni koosseisus. Gaižiūnai polügooni mõlema väljaõppeperioodi õppuste ajal korraldati ka raskekuulipildujakompaniide laskevõistlusi. Laskevõistlustel valiti tuleülesannete täitmise tulemuste järgi välja kaks parimat kompaniid. Teise väljaõppeperioodi väliõppuste lõpul võrreldi tulemusi ja parim kompanii sai eriauhinna.³⁴ Tuleb lisada, et alates 1937. aastast alustati Gaižiūnai

³⁴ Raskekuulipildujate tulelaan Gaižiūnai polügoonil, 12. mai 1932, LCSA 538.1.8, 11; Direktiivid üksuste väljaõppe korraldamise kohta Gaižiūnai polügoonil, 30. aprill 1935, 18v.

polügoonil ka miinipildujameeskondade laskeõppusi, mis sisaldasid eel-laskmist, kaudtuleharjutusi, suure laskenurga all tulistamist ja tule ülekandmist.³⁵ Gaižiūnai polügooni tegevuse lõpuks 1939. aastal oli miinipildujameeskondade väliõppusi korraldatud aga ainult kahel hooajal.

Lisaks suurtükiväe laskeharjutustele korraldati eraldi suurtükiväeüksuste õppusi. Pärast laskeharjutusi peeti suurtükiväepataljoni õppused, kus osalesid ka sõjalennukid.³⁶ Õhuvägi ei osalenud 1931. aasta õppustel, sest Gaižiūnai polügooni lennuväli ei olnud veel välja ehitatud – see valmis alles 1933. aastal. Suurtükiväelased harjutasid õppelaskmiste ajal maastikul orienteerumist, sihtmärkide määramist ja nende iseloomustamist topograafiliste kaartide abil.³⁷ Suurtükiväe laskeõppuste ajal oli õhuväe peamiseks ülesandeks jälgida suurtükiväe sihtmärke ja teatada õppuste juhile mürsuplahvatuste koordinaadid ning lasud, mis sihtmärki ei tabanud.³⁸ Suurtükivägi ja lennukid pidasid omavahel raadiosidet, kuid kasutati ka maamärke – õhurekkele edastati teateid spetsiaalsete maapinnale laotatud linadega.³⁹ Suurtükiväepataljoni õppus sarnanes põhimõtteliselt laskeharjutusega, kuid pataljoniõppusest võttis osa rohkem üksusi ja õppus lähtus põhimõttest, et suurtükiväe tulejuhtimispunkt juhtis tuld. Pataljoniõppuse eesmärk oli ette valmistada suurtükiväeüksusi järgnevateks õppusteks, millel osalesid eri relvaliigid.⁴⁰ Suurtükiväe laskeharjutustel tulistasid haubitsad ja kahurid lahingumürskudega, mistõttu suur tähtsus oli nii vahiteenistusel kui ka laskemoonaga varustamise üksustel.

Õhuvägi täitis Gaižiūnai polügooni õppustel mitmesuguseid ülesandeid. Kui parajasti ei korraldatud eespool kirjeldatud suurtükiväe ja õhuväe ühisõppusi, harjutas õhuvägi maasihtmärkide hävitamist

³⁵ Gaižiūnai polügoonil miinipildujatest tulistamise kava, 8. mai 1939, LCSA 929.3.1114, 58.

³⁶ Gaižiūnai polügoonil suurtükkidest tulistamise plaan, 8. juuni 1931, LCSA 836.1.36, 31v; jalaväeinspektor kolonel O. Urbonase üldised kommentaarid organiseerimistöödest Gaižiūnai polügoonil, 1932, 16.

³⁷ *Ibid.*, 16v.

³⁸ Murmulaitis, 16.

³⁹ 1. suurtükiväerügemendi sõjapäevik, 1939, LCSA 538.1.38, 219.

⁴⁰ Jalaväeinspektor kolonel O. Urbonase üldised kommentaarid organiseerimistöödest Gaižiūnai polügoonil, 1932, 16v–17; direktiivid üksuste väljaõppe korraldamise kohta Gaižiūnai polügoonil, 30. aprill 1935, 19.

Püstoli laskeharjutus. Gaižiūnai polügoon, 1930. aastad.

Leedu Riiklik Keskarhiiv, P-03885

raskekuulipildujatule või lennukipommidega.⁴¹ Sihtmärgid püstitati lennuvälja lähedale eraldi maa-alale, mille suurus oli 18 m². Üksikud lennukid või lennukite paar tegid laskeharjutusi. Mõnel aastal demonstreeriti elavjõu hävitamist: elavjõudu matkiti puitplankudega ja sihtmärgi hävitas Leedu Anbo IV tüüpi lennukite paar. Kummalgi lennukil oli 12 lennukipommi. Ettenähtud ajal heitsid lennukid oma pommid ning seejärel tulistasid Briti päritolu lennukid Gloster Gladiator sihtmärki raskekuulipildujatest. Õppuste lõpuks leiti, et ülesanne täideti korralikult, ning õppuse korraldanud ohvitserid said aukirja.

Seda õppust ei jälginud mitte ainult Leedu relvajõudude juhid, vaid vaatlejateks oli kutsutud ka välisriikide ohvitseride.⁴² Eri relvaliikide ühismanöövrite ajal oli õhuväe ülesandeks ainult õhureke, maismaaojektide

⁴¹ Kindralstaabi osakonna kiri õhuväe õppuste kohta Gaižiūnai polügoonil, LCSA 836.1.92, 73; Gintautas Surgailis, *Lietuvos kariuomenė 1918–1998. Leidinys skirtas Lietuvos kariuomenės 80-osioms atkūrimo metinėms* (Vilnius: LR Krašto aps. m-ja, 1998), 55.

⁴² Murmulaitis, 16.

pildistamine õhust. Õhurekkefotod ilmutati polügooni laagri spetsiaalses fotolaboris ning pildidel näidati pildistatud maastikupunkti koordinaadid, pildistatud objekti nimi, kuupäev, kellaaeg, lennuki kõrgus ning piloodi ja õhuvaatleja nimi.⁴³ Sel kombel said õhuväelased õhurekke eriväljaõppe.

Õhuväe õppuste ajal Gaižiūnai polügoonil juhtus ka üks lennuõnnetus. 1933. aastal harjutas hävitajate eskadrill maasihtmärkide hävitamist, üritades heita pomme nii maapinna lähedalt kui võimalik ja siis järsult kõrgust võtta. Üks piloot, kapten Ignas Vilius, kes lendas Itaalia päritolu lennukiga Fiat CR. 20, laskus maapinnale liiga lähedale ning pommikillud tabasid lennuki juhttrosse. Piloot tõmbas õigel ajal langevarjunööri ja avanev langevari rebis ta juhitatult langevast lennukist välja. Inimohvleid ei olnud, purunes ainult lennuk.⁴⁴

1935. aastal moodustati Leedu sõjaväes õhutõrjeüksus. 1936. aastal kasutasid õhutõrjekuulipildujate meeskonnad spetsiaalset polügooniõppuste jaoks ehitatud sihtmärki, liikuvat lennukimudelit. Esimesed laskeharjutused ei olnud kuigi edukad, sest tabamuste protsent oli umbes 50, kuid järgmistel aastatel tulemused paranesid.⁴⁵

Eraldi tuleb käsitleda 1939. aastal peetud üksikute üksuste õppusi, sest need korraldati teisiti kui eelmisel aastal. Sel aastal tehti eranditult ainult laskeharjutusi, samal ajal kui suurtükiväe väljaõppekursustel osalenud ohvitserid ja kadetid tegid taktikaõppusi. Lisaks oli õppuste aeg lühem – õppuste tavalist aega, 16. maist 12. juulini, lühendati poole võrra.⁴⁶ Samal ajal korraldati juulis ja augustis sõdurite taktikaväljaõpe väeosade alalistes asukohtades, kusjuures keskenduti väliharjutustele koos käsigranaatide kasutamisega nii rünnakul kui ka kaitses.⁴⁷ Sama aasta 3. märtsil oli kinnitatud Gaižiūnai polügoonil toimuma pidanud korraliste õppuste plaan, mis sisaldas nii üksuste õppusi kui ka väekoondiste manöövreid.⁴⁸

⁴³ Direktiivid õhuväe osalemise kohta Gaižiūnai polügooni õppustel, 1935, LCSA 538.1.28, 42; foto sõjalennukitest Gaižiūnai polügoonil, 1932, LCSA 538.1.14, 3.

⁴⁴ A. Kutka, „Nepriklausomos Lietuvos Karo aviacijos lakūnų prisiminimai, nuotyčiai ir aukos“, *Karys* 4 (1984): 152.

⁴⁵ V. Pračkauskas, „Poligono aerodrome“, *Karys* 29 (1936): 715.

⁴⁶ Leedu sõjavägede ülemjuhataja salajane käskkiri nr 17, 24. aprill 1939, LCSA 929.1.637, 39.

⁴⁷ Leedu sõjavägede ülemjuhataja salajane käskkiri nr 18, 15. mai 1939, LCSA 929.1.637, 43.

⁴⁸ Leedu sõjavägede ülemjuhataja salajane käskkiri nr 11, 3. märts 1939, LCSA 929.1.637, 14–22.

Võib oletada, et Leedu relvajõudude ülemjuhataja otsus mitte korraldada 1939. aastal manöövreid Gaižiūnai polügoonil tulenes 1939. aasta 20. märtsi sündmustest, kui Saksamaa esitas Leedule ultimaatum ja okupeeris seejärel Klaipėda piirkonna. Sama aasta alguses oli Leedu sõjaväe juhtkond ette valmistanud kolm operatsiooniplaani riigi kaitseks võimalike vaenu-like rünnakute vastu. Plaan „V“ oli koostatud Saksamaa võimaliku rünnaku puhuks, plaan „L“ nägi ette Poola võimalikku rünnakut ning plaan „V+L“ kavandas tegevuse Saksamaa ja Poola ühise rünnaku puhuks.⁴⁹

Teades, et 1939. aastal tunnetas Leedu sõjaväe juhtkond sõjalise konfliktki puhkemise ohtu, võib öelda, et otsus mitte korraldada suuri õppusi Gaižiūnai polügoonil põhines kaalutlusel mitte koondada Leedu sõjaväe üksusi ühte kohta ning et väikest arvu relvastatud üksusi, mis paiknesid riigi südames, oleks võimalik kasutada riigikaitseks.

Eri relvaliikide ühismanöövrid

Eri relvaliikide ühismanöövrid korraldati suuremate üksuste, pataljoni ja rügementidega. Jalaväediviiside ülemad valmistasid ette manöövrite üldised juhtnöörid, mis sätestasid üksuste väljaõpetamise korra, ning need kinnitas Leedu kindralstaabi ülem. Manöövriteks formeeriti kolm pataljoni ning õppusi juhtivad staabid, siderühmad, laskemoonaga varustamise teenistused ja sanitaarteenistus. Rügemendiõppusteks formeeriti kolm pataljoni rügemendiks.⁵⁰

Pataljoni- ja rügemendiõppused toimusid mitmes valdkonnas. Esiteks pidi üksus harjutama taktikalist liikumist ning „vaenlasega“ kokkupuutesse astumist. Seda tuli teha erinevatel tingimustel: lähenemine avatud maastikul, lähenemine koos kattega, suuna hoidmine kompassi abil, pataljoni kaitse kasutamisega, õhutõrjega, „vaenlase“ suurtükitle all või keemiarelva mõju all oleva ala ületamine, „vaenlasega“ kokkupuutesse astumine ilma katteta või ratsaväe kattega, lahingutegevus „vaenlasega“

⁴⁹ Vytautas Lesčius, „Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse,“ *Karo archyvas* XXV (2010): 254–257.

⁵⁰ Direktiivid väljaõppe kohta Gaižiūnai polügoonil, 16. mai 1936, LCSA 538.1.38, 76.

kontaktis olles. Teine valdkond oli pataljoni pealetung, kusjuures harjutati pealetungi erinevatelt positsioonidelt ja erinevate eesmärkidega; üleminekut lähenemiselt lahinguoperatsioonidele harjutati nii raskekuulipildujate ja suurtükkide toetusel või tankide saatel kui ka õhutõrjega ning koos „vaenlase“ tankirünnaku tõrjumise, varustamise ja haavatute evakueerimisega. Kolmas valdkond oli reservpataljoni kasutamine erinevaid elemente kombineerides – eduka pealetungioperatsiooni ajal eesliini üksuse täiendamiseks või väljavahetamiseks. Neljas valdkond oli ala hõivamine ja sellel kindlustumine. Harjutati pataljoni staabi reket, pataljoni positsioonide paigutamist ja tulepositsioonide plaanimist, rekkeallüksuste tegevust, sidepidamist ja varustamise julgustamist. Võidi harjutada ka eriülesandeid: blokeerimist, kaitset „vaenlase“ piiramisrõngas, „vaenlase“ jälitamist ja lahingust taganemist.⁵¹

Rügemendiõppus sarnas pataljoniõppusega. Rügemendiõppuse elemente võidi korrigeerida uute meetodite või teiste relvaliikide abil. Õppusi juhtinud ohvitseride otsustada oli, kas nende eesõiguseks jäi õppuse ülesannete ettevalmistamine, instrueerimine lähtejoonel, õppuse alguses või lähtepositsioonil või ka õppuse juhtimine.⁵²

Võib väita, et pataljoni- ja rügemendiõppuse peaeesmärk oli õpetada üksused välja peamisteks operatsioonifaasideks. Õppuste kulg aga sõltus õppuste juhtide ettevalmistatud ülesannetest. Ülesanded valmistati ette mõlemale poolele, „sinistele“ ja „punastele“, kusjuures viimased matkisid „vaenlase“ tegevust. Õppuse ülesanne sisaldas õppuse toimumise üldiste tingimuste kirjeldust, teavet „vaenlase“ kohta ja taktikaliste ülesannete loetelu ning infot sidekorralduse ja kaitsepositsioonide kohta.⁵³ Nii loodi operatsioonistsenaariumi fiktsioon, mille alusel toimusid manöövrid. Tsiviiliskust vaatleja kirjeldas manöövrite üht episoodi järgmiselt: „Kaevutud on kaitsepositsioonile. Osa sõdureid on langenud. Oodatakse „vaenlase“ rünnet. Lahing algab. Pärast suurtükiväe ettevalmistustul hakkavad jalaväelased orust välja veerema. Nad on nagu sipelgad.

⁵¹ Lahinguõppuste korraldamise eeskiri, 1932, LCSA 538.1.4, 8–8v.

⁵² Direktiivid väljaõppe kohta Gaižiūnai polügoonil, 16. mai 1936, LCSA 538.1.28, 39.

⁵³ Õppuse teema „punastele“, 1932, LCSA 538.1.4, 18; õppuse teema „sinistele“, 1932, LCSA 538.1.4, 19.

Vintpüssi laskeharjutus. Gaižiūnai polügoon, 1930. aastad.

Leedu Riiklik Keskarhiiv, P-08813

Ellujäänud kaitsjad põgenevad tundetult, jättes maha oma erakordselt vaprad puidust võitluskaaslased. Nüüd hakkavad ründajate vintpüssid ja kuulipildujad tulistama kaitsjate kaevikuid.⁵⁴ Teine vaatleja kirjeldas väljaõppe argiolusid manöövritel: „Näib, nagu oleks alanud päris sõda. Vintpüssid ja kuulipildujad annavad tihedat tuld, neid toetavad suurtükipaugud, taevas põristavad edasi-tagasi lennukid, tankid lõmastavad mitmesuguseid takistusi, eri suundades kulgevad välitelefonikaablid jaotavad lahinguvälja justkui sektoriteks, sidekoerad viivad eesliinile sõnumeid ja padruneid. Ühesõnaga, näib, nagu oleks alanud päris sõda.”⁵⁵

Sellistel manöövritel kontrolliti üksuste lahinguvalmidust, eri relvaliikide koostööd ning ülemate suutlikkust juhtida lahingus suuremaid väekoondisi. Gaižiūnai polügoonil korraldatud õppustel ilmnesis ka taktikalise tegevuse ja eri relvaliikide koostöö koordineerimise iseloomulikud puudujäägid ja eksimused.

⁵⁴ B. J-ys, „Tikrosios poligono kautynės,“ *Karys* 34 (1937): 951.

⁵⁵ Gogė, „Ko mokoma Gaižiūnų poligone,“ *Karys* 23 (1935): 531.

Sõjaväeõppuste kord sõltus üldisest korraldusest, sest mida sarnasemad tingimused suudeti tegelikule sõjaolukorrale luua, seda paremini suutsid üksused, allüksused ja sõdurid õppida, kuidas saavutada peaesmärgi tingimuste ja olude muutumisest hoolimata. Tingimuste maksimaalselt võimalik lähendamine tegelikule lahinguolukorrale ei olnud tähtis mitte ainult maastiku eeliste ärakasutamiseks, vaid ka tegelikkusele lähedase olustiku tagamiseks õppusel, kasutades nii matkevahendeid kui ka mõnikord lahingumoonat.

Lahingu kulgemise üks tähtsamaid tegureid oli „vaenlase“ tulepositsioonide asukoha kindlaksmääramine. Seda tehti kas vaatluse teel või helide põhjal. Tähistamiseks kasutati värvilisi lippe ja signaalrakette, värvilisi linte, kõristeid ja lõhkepakette. Iga jao ja rühma ees, 50 kuni 200 meetri kaugusel, kanti lippu. Lipu asend näitas üksuse olukorda. Näiteks kui lipp oli alla lastud, tähendas see, et üksus ei olnud tule all; kui lipp oli horisontaalasendis, oli üksus „vaenlase“ suurtükitule all; kui lipp oli üleval ja paigal, tähendas see paika, kuhu oli tuli koondatud ja millest tuli kaarega mööda minna; kui lippu liigutati üles ja alla, tähendas see, et üksus oli „vaenlase“ jalaväerelvade tule all; kui lipp liikus vasakule ja paremale, märkis see „vaenlase“ kuulipildujatule all olemist ja see oli korralduseks peatada mis tahes nähtav liikumine.

Lippude kasutamine sobis jagude, rühmade ja kompaniide väljaõpetamiseks õppuste alguses, kuid ei sobinud suuremate üksuste puhul. Siis kasutati värvilisi signaalrakette. Raketsignaaliid põhinesid kahel värvil, see tähendab, et iga kord lasti kaks raketti korraga. Esimese värv tähistas üksust (jagu, rühm või kompanii), kelle signaal see oli, teise värv aga tule tüüpi (jalaväerelvade, suurtükiväe või keemiarelvade), mis oli üksust tabanud.

Värvilised linnid märkisid „vaenlase“ eelpositsiooni asukohta. Linnide värv sõltus tuletüübist, mida märgiti. Samamoodi kasutati maasse torgatud lippude paare. Kõristite abil imiteeriti suurtükimürskude lange-mist. Lõhkepaketid näitasid ala, kuhu langesid „vaenlase“ mürsud.

Tähistusmeetodid valiti vastavalt õppuse tingimustele ja eesmärgile. Pealetungilahingu puhul oli vajalik tähistada liikumist „vaenlase“ tule all, selgitamaks suunda, et määrata „vaenlase“ suurtükkide asukoht, näitamaks oma relvade kasutamist „vaenlase“ kahjutustamiseks ja

Suurtükiväe laskeharjutus. Gaižiūnai polügoon, 1930. aastad. Leedu Riiklik Keskarchiiv, P-01782

imiteerimaks tulistamist koos liikumisega. Tulepositsioonid tähistati kolmel juhul: kui see oli tähtis, et märkida asukohti „vaenlase“ tule all, kui see oli tähtis, et teada, kust „vaenlane“ tulistab, ning ka märkimaks jalaväe tegevust toetava raskekuulipilduja asukohta.⁵⁶ Õppustel võidi kasutada samal ajal ka mitut tähistusmeetodit.

Mõni sõna ka ala puhastamisest pärast õppusi ja õnnetustest Gaižiūnai polügoonil. Pärast iga õppust korraldati laskemoonajääkide (granaadi- ja miinikillud ning šrapnellikuulid) kokkukogumine. Seda tegid polügooni komandandi ülesandel selleks määratud sõdurid. Kokkukogutud laskemoonajäägid anti üle laskemoonaga varustamise eest vastutavale ohvitserile. Laskemoonajääkide endale võtmine oli rangelt keelatud. Seda käsitati kuriteona, riigivara väärkasutusena.⁵⁷

⁵⁶ *Lauko pratimams instrukcija*, 3–5.

⁵⁷ *Gaižiūny poligono taisyklės*, 23.

Suurtükiväe laskeväljadel likvideeriti lõhkemata jäänud mürsud. Laskeharjutuste ajal, kui tulistati lahingumürskudega, märkisid ohviterid lõhkemata jäänud mürskude asukoha ligikaudselt skeemile ning pärast laskeharjutuse lõppu otsiti mürsud üles ja lõhati.⁵⁸

Polügooni püüti hoida korras ja turvalisena, aga vahel ei suudetud kõiki lõhkemata jäänud laskekehi üles leida ja kahjutuks teha. Mõnikord leidsid neid sõdurid ja võtsid kaasa. Üks näide niisugusest juhtumist: „On selliseid hulljulgeid, kes peavad lõhkemata jäänud mürske mänguasjadeks. Üks jalaväelane leidis lõhkemata mürsu ja vedas seda kärus ligi kaheksa kilomeetrit. Õnneks mürsk ei plahvatanud.“⁵⁹

Õnnetusjuhtumitest õppuste ajal teateid ei ole. 1933. aastal registreeriti siiski üks tahtlik kuritegu. Mitme relvaliigi ühismanöövrite ajal vahetas üks sõdur puidust kuuliga õppepadruni lahingupadrundi vastu ja tulistas taktikalist harjutust tegevate sõdurite poole. Kuigi keegi ei saanud pihta, anti ta kohtu alla ja mõisteti kümneks aastaks vangi.⁶⁰ 1934. ja 1936. aastal hukkus kaks sõdurit: nad uppusid Nerise jõkke,⁶¹ olles läinud ujuma väljaspool ujumiskohta, kus polnud vetelpäästjaid.

Järeldused

1. Õppusi Gaižiūnai polügoonil peeti lahinguüksuste väliväljaõppeks, alustades väikseimatest allüksustest ning lõpetades mitmest relvaliigist koosnevate väekoondistega. Õppused polügoonil keskendusid jalaväelaste praktiliste oskuste arendamisele, kuid nendel osalesid ka teised relvaliigid, nagu raskekuulipildujate ja miinipildujate üksused, suurtükiväelased, sõjaväelendurid ning ratsavägi, tankid ja soomusautod. Taktikaline väljaõpe kasvas üle mitme relvaliigi ühismanöövriteks. Tegelikult lahinguolukorraga võimalikult sarnaste tingimuste loomiseks väljaõppel

⁵⁸ *Ibid.*, 22–23.

⁵⁹ J. D., „Būkime atsargūs poligone,“ *Karys* 30 (1935): 710.

⁶⁰ Salajane korraldus Gaižiūnai polügooni kohta nr 26, 23. august 1933, LCSA 538.1.15, 43.

⁶¹ J. Gudukas, „Jaunieji kareiviai laukia mokomiosios,“ *Karys* 22 (1934): 434; Š-kas, „Neatsargumo auka poligone,“ *Karys* 28 (1936): 695.

kasutati tähistusvahendeid. Selline õppuste korraldus võimaldas üksuste lahinguoskusi terviklikult arendada ning pakkus harjutusvõimaluse mitmesugustes olukordades. Mitme relvaliigi ühismanöövrid andsid praktilise võimaluse parandada nende vägede koostöötaktikat.

2. Koos Gaižiūnai polügooni rajamise ja väliõppuste algusega kehtestati uued instruksioonid ja eeskirjad polügoonil tegutsemiseks, need koostas ja avaldas sõjaväe juhatus. Sätestati nii sõjaväelise väljaõppe kui ka praktiliste harjutuste läbiviimise kord ning koostati praktiliste õppuste plaanimiseks ühised direktiivid, milles oli kirjeldatud ka abijõudude kasutamine. Maaväe inspektor valmistas ette spetsiaalse meetoodilise töövahendi, mida rakendati sõdurioskuste lahinguharjutustes polügoonil. Mitme aasta jooksul toimunud õppuste käigus pöörati ennekõike tähelepanu vigadele ja eksimustele ning Leedu sõjaväe lahinguvalmidus kasvas tänu polügooniõppustele silmanähtavalt. Pöördelisel hetkel, 15. juunil 1940, kui NSV Liit esitas Leedule ultimaatumi, otsustati siiski, et Leedu relvajõud ei ole veel valmis oma riigi suveräänsust kaitsma.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Leedu Riiklik Keskarchiiv (*Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, LCVA)

538 Gaižiūnų poligono štabas

836 Pėstininkų inspekcija

929 Kariuomenės štabas

Kirjandus

Gaižiūnų poligono taisyklės. Kaunas: Vyriausiojo štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1932.

Gogė. „Ko mokoma Gaižiūnų poligone,“ *Karys* 23 (1935): 531.

Gudukas, J. „Jaunieji kareiviai laukia mokomosios,“ *Karys* 22 (1934): 434.

J. D. „Būkime atsargūs poligone,“ *Karys* 30 (1935): 710.

J-y, B. „Tikrosios poligono kautynės,“ *Karys* 34 (1937): 951.

- Kovose dėl Lietuvos, 1., Kario atsiminimai*, koost. Stasys Raškis. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1956.
- Kutka, A. „Nepriklausomos Lietuvos Karo aviacijos lakūnų prisiminimai, nuotyčiai ir aukos“, *Karys* 4 (1984): 152–154.
- Lauko pratimams instrukcija*. Kaunas: Generalio štabo valdybos III skyriaus leidinys, 1932.
- Lesčius, Vytautas. „Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse“, *Karo archyvas* XXV (2010): 249–365.
- Mitkiewicz, Leon. *Kauno atsiminimai (1938–1939)*. Vilnius: UAB „Baltų lankų“ leidyba“, 2002.
- Murmulaitis, Vladas. „Iš karo lakūno prisiminimų“, *Lietuvos sparnai* 4 (1997): 16–17.
- Pėstininkų mokymas*. Kaunas: Vyriausiojo štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1931.
- Pėstininkų rikiuotės statutas*. Kaunas: Vyriausiojo štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1931.
- Poligono statutas*. Kaunas: Kariuomenės štabas, Spaudos ir šviet. sk., 1937.
- Pračkauskas, V. „Poligono aerodrome“, *Karys* 29 (1936): 715.
- Rapšys, Juozas. *Lauko pratimai*. Kaunas: Vyr. štabo spaudos ir švietimo skyriaus leidinys, 1934.
- Statkus, Vytenis. *Lietuvos ginkluotos pajėgos: 1918–1940 m.* Chicago: Vydūno Jaunimo fondas, 1986.
- Sunkiųjų kulkosvaidžių mokymo statutas*. Kaunas: Kariuomenės štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1935.
- Surgailis, Gintautas. *Lietuvos kariuomenė 1918–1998. Leidinys skirtas Lietuvos kariuomenės 80-osioms atkūrimo metinėms*. Vilnius: LR Krašto aps. m-ja, 1998.
- Š-kas. „Neatsargumo auka poligone“, *Karys* 28 (1936): 695.
- Vieninis kareivio mokymas*. Kaunas: Vyriausiojo štabo spaudos ir švietimo skyrius, 1932.

Preparing for war: Lithuanian Army exercises at the Gaižiūnai military training field through 1931–1939

Lina Kasparaitė-Balaišė

The article examines the military exercises of the Lithuanian Army at the Gaižiūnai military training field and the nature of organizational characteristics. It focuses on the organization of field exercises of individual units and service arms, and mistakes as well as successes in the training process. The military training of the Lithuanian army was based on theoretical and practical exercises. The training of the troops was carried out not only in the territory of military units and shooting ranges, but also at the Gaižiūnai training field, which started to function in 1931. The exercises conducted at the Gaižiūnai military grounds were designed for the purposes of the Lithuanian military; they were supposed to improve the war readiness of the troops. This training period at Gaižiūnai was more productive than the training period at the Varėna military grounds through 1925–1930. The new and more modern military field allowed exercises and practical training in a new format, where a larger numbers of units could participate. When practical exercises started in the new field, new rules and procedures about exercises were also implemented. New instructions were prepared and published by the higher command. In the course of several years, exercises at the new field allowed the Lithuanian army to improve its combat readiness, as errors in battle procedures and readiness could be detected and fixed. Despite the apparent progress in preparation for war, when the Soviet Union delivered the ultimatum on 15 June 1940, it was decided that the Lithuanian armed forces were not yet ready to fight for the country's sovereignty.

Keywords: Lithuanian Army, training, exercises, manoeuvres, service arms, military leadership

Patarei vangla

Meelis Maripuu

Patarei vanglakompleks Tallinna lahe kaldal on aastakümnetega kujunenud ainulaadseks mälestusmärgiks, paigaks, mida enda ja oma kaasvõitlejate ohverdamiskohana on käsitanud ja käsitavad ka tänapäeval paljud inimesed, sõltumata sellest, kas neid vanglasse saatnud võim tegi seda meie praeguste arusaamade kohaselt õiguspäraselt või kuritegelikult.

Järgneva artikli keskmes on eelkõige Patarei ajalugu aastatel 1940–1945, kui see oli Nõukogude ja Saksa okupatsioonirežiimide vaheldudes kõige intensiivsemate repressioonide keskus Eestis. Uuritakse Patarei toimimist järjepideva vanglainstitutsioonina eri okupatsioonirežiimide ajal ja Patareis kinni peetud vahialustele esitatud süüdistusi sõltuvalt parajasti võimul olnute vaenlasemääratlusest. Eri ohvirühmade esiletoomine on oluline Patarei kui mälestuspaiga kujundamisel ja hoidmisel.

Patarei vangla enne 1940. aastat

1919. aastal korrastas noor Eesti Vabariik oma asutusi ja selle käigus koondati vanglad kui riigi karistusvõimu toimimiseks vältimatud asutused demokraatlikule riigikorrale omaselt kohtuministeeriumi valitsusalasse. Seni olid vanglad allunud omavalitsustele. Kohtuministeeriumile (1929–1934 kohtu- ja siseministeerium) allus Patarei vangla kuni Eesti okupeerimiseni 1940. aasta suvel. 1940. aasta augustis, kui okupeeritud Eesti valitsemiskorraldus ühtlustati NSV Liidu omaga, allutati vanglad siseasjade rahvakomissariaadi vanglate valitsusele. 1920. aastatest alates püsis Eesti vanglate võrgustik suuremate muutusteta. Riigis oli 14 vanglat: Tallinna keskvangimaja ehk nn Patarei, Tallinna karistusvangla (Tartu maanteel, tuntud ka Lasnamäe vanglana, vangide slängis „Tšernjagin“, „Sirin“ või „Valge loss“),¹ juba tsaariajal rajatud Tallinna eeluurimisvangla

¹ Tänapäeval on selles hoones Harju maakohtu Tartu maantee kohtumaja.

Vene tänaval (suleti 1928), maakonnavanglad Tartus, Võrus, Narvas, Rakveres, Viljandis, Haapsalus, Paines, Pärnus, Kuressaares ja Valgas ning Harku vangla Tallinna külje all.²

Patarei kompleksi ajalugu vanglana algabki 1920. aastal. Varasemad Tallinna vanglad Toompea linnuses ja Paksu Margareeta suurtükikornis olid 1917. aasta pöördeliste sündmuste ajal langenud tuleroaks ega olnud enam kasutatavad. 1919. aastal anti kohtuministeeriumile üle sadama-piirkonnas asuv oma algse otstarbe minetanud tsaariaegse merekindluse kasarmu, nn Patarei, mis mõnevõrra ümberehitatuna võeti 1920. aastal kasutusele vanglana. Oma otstarbe kaotanud kindluste muutmise vanglateks on olnud üsna tavapärane. Meenutame kas või hästi tuntud Londoni Towerit või Peeter-Pauli kindlust Peterburis, mis mõlemad on tänapäeval muuseumid.

Uus vangla oli Eesti suurim ja pidi mahutama ligi 1000 vangi. Kompleksi kuulusid haigla ja hulk töökodasid. Vanglahoone kindlustati ümberehituse käigus sisemüüride, vaheseinte, raudväravate ja osaliselt isegi kahekordsete aknatrellidega. Hoone, mis oli ehitatud kindluse osaks, oli kohati kuni kahe meetri paksuste seintega. Pärast 1924. aasta novembris peetud 149 protsessi ja järgnenud 1. detsembri mässukatset suurenes vangistatud kommunistide arv ning peahoone teisele korrusele ehitati neile 1925. ja 1926. aastal välja eraldi jaoskonnad. 1930. aastatel ehitati juurde vangla teine ja kolmas korpus, mis suurendas vanglakohtade arvu umbes kümnendiku võrra.³ Patarei normaalseks täitumuseks arvestati nüüd umbes 1200 vahialust.

Eesti umbes 1,1 miljonist elanikust mõisteti aastatel 1924–1933 vanglasse keskmiselt 3142 inimest aastas (0,29%), aastatel 1934–1938 mõnevõrra rohkem, 3642 (0,33%). Karistustena määrati üsna palju lühiajalisi vangistusi (mõni kuu), nii et kõik need üle kolme tuhande inimese ei olnud kindlasti terve aasta vältel korraga Patareis. Pealegi saadeti juba karistuse saanud vangid edasi töölaagrisse väljaspool linna. Vangide arvu muutumist mõjutas tuntavalt sisepoliitiline olukord, mis tõi vanglasse lainete

² Meelis Saueauk ja Meelis Maripuu, „„Patarei“ vangla,“ – *Võimas ja süinge Patarei. Mälestused Patarei vanglast 1924–1990*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2007), 296.

³ Saueauk ja Maripuu, „„Patarei“ vangla,“ 297.

kaupa riigi vastu suunatud tegude eest süüdi mõistetud kurjategijaid, kes ise pidasid end küll poliitvangideks. Vabariigi algusaegadel, eriti vahe-
tult enne ja pärast 1924. aasta detsembrimässu, saadeti vanglasse arvu-
kalt kommunistlikke tegelasi jt NSV Liiduga koostööd teinud isikuid.
Kümme aastat hiljem, 1930. aastate keskel, olid löögi all vabadussõjalaste
(vapside) liikumisest ja riigipöördekatsest osavõtnud.

1927. aastal võeti Eesti vanglates kasutusele vangivorm (vangide
kõnepruugis „küütud“).⁴

Algusest peale lähtuti põhimõttest, et riigi raha säästmiseks peavad
vangid endale ise ülalpidamist teenima. 1920. aastal käiku läinud Patareis
olid oma õmblustöökoda, trüki- ja köitekoda, Narva vanglas laudsepa-
töökoda jne. Sama aasta suvest alates rakendati vangide tööjõudu ka väli-
töödel: Harku mõisa turbarabas, Kohtla põlevkivikaevanduses, Murru
paemurrus ja Lavassaare turbarabas.⁵

II maailmasõjale eelnenud aastatel muutus poliitiline maastik Euroo-
pas nii rahvusvaheliselt kui ka riigisiselt üha ähvardavamaks. Totali-
taarsete NSV Liidu ja Saksamaa kõrval oli enamikus Ida-Euroopa riiki-
des, kaasa arvatud Balti riikides, kehtestatud autoritaarne valitsemiskord
või koguni diktatuurirežiim. Pärast Konstantin Pätsi korraldatud riigi-
pööret 1934. aastal ja järgnenud vabadussõjalaste vastu suunatud rep-
ressioone aastatel 1934–1936 saabus suhteline stabiilsus. Eesti suikus nn
vaikiva ajastu näilisse rahulollu, lootes 1930. aastate lõpul kõrvale jääda
Euroopat ähvardavatest mullistustest. Konstantin Pätsi võim kindlustati
1938. aastal kehtima hakanud uue põhiseadusega ja Päts valiti vabariigi
presidendi ametikohale, mis oli äsja loodud. Kodurahu tunnusmärgina ja
Eesti Vabariigi 20. aastapäeva puhul kuulutas äsja ametisse asunud pre-
sident 6. mail 1938 välja poliitilise amnestia, mis vabastas Patarei vang-
last 104 kommunisti, kellest enamik oli sealsete müüride vahel veetnud
suurema osa Eesti Vabariigi eksisteerimise ajast. Koos kommunistidega
amnesteeriti ka 79 vabadussõjalast, kelle väidetav riigipöörde etteval-
mistamine 1935. aastal oli omakorda ajendatud Pätsi 1934. aasta võimu-

⁴ *Ibid.*, 298.

⁵ *Ibid.*

haaramisest.⁶ 1940. aasta suveks jäi kriminaalkurjategijate kõrval Patarei vanglasse veel 36 isikut, kes olid süüdi mõistetud spionaažis NSV Liidu kasuks, ja seitse isikut, kes olid vangistatud poliitiliste süütegude eest.⁷

Esimene Nõukogude aasta: 1940–1941

Konstantin Pätsi autoritaarne režiim oli kaugel meie tänapäevasest arusaamast demokraatlikust valitsemisest, kuid vaikiva ajastu poliitika ei tekitanud tavainimestes ega isegi poliitilistes vastastes pidevat hirmu satutada vanglasse või veel karmima karistuse alla. Rahva hulgas populaarsete vapside arreteerimine ja süüdimõistmine oli olnud võimuhaaramisele järgnenud kampaania ja režiimi stabiliseerudes nad vabastati. Kommunistidega oli lugu teisiti: nende tegevus oli olnud keelatud enam-vähem kogu Eesti Vabariigi aja (alates detsembrist 1918),⁸ sellele lisandus mahasurutud riigipöördekatse 1924. aasta detsembris. Kommunistidest ei saanud rahva hulgas laiemat toetust omavat poliitilist jõudu ning aeg-ajalt välja ilmuvate kommunistide trellide taha saatmist peeti loomulikuks. Amnestiasaaduse preambulis öeldi: „Selle tähtsa hetke [uue põhiseaduse jõustumise] puhul tuleb lugeda unustatuiks senised riigikorra vastu sihitud eksimused ning võimaldada ka neil kodanikel, kes senini ühel või teisel põhjusel riigi suhtes eksiteele on sattunud, osa võtta riigi ja ühiskondliku elu ülesehitavast tööst.“⁹

Eesti okupeerimine 1940. aasta juunis NSV Liidu poolt ei muutnud Patarei vangla jaoks ühtpidi suurt midagi. Karistust kandvad kriminaalkurjategijad, kes moodustasid vangide enamiku, jäid endistviisi trellide taha. Küll aga nõudsid Punaarmee soomusmasinate saatel 21. juunil

⁶ Amnestiasaadus, *Riigi Teataja* 1934, 46, 426 (6. mai 1934); vabastatute nimekiri vt „Poliitilised vangid vabanesid laupäeva ennelõunal. Vabariigi President K. Päts kirjutas Amnestiasaadusele alla reedel Vabariigi Valitsuse koosolekul,“ *Uus Eesti*, 7. mai 1938, 3.

⁷ Saueaak ja Maripuu, „Patarei“ vangla, 298.

⁸ Mari-Leen Tammela, „Kommunistide riigivastane tegevus Eesti Vabariigis 1920. ja 1930. aastatel,“ *Estonica. Entsüklopeedia Eestist*, http://stage.estonica.ee/et/Kommunistide_riigivastane_tegevus_Eesti_Vabariigis_1920_ja_1930_aastatel/, 4. jaanuar 2017.

⁹ Amnestiasaadus.

keskvangla juurde saabunud riigipöörjad poliitvangide vabastamist. Vangla komandant keeldus ilma kõrgema käsuta kedagi vabastamast. Alles pärast läbirääkimisi, mida mässajate poolelt juhtis endine poliitvang, 1924. aastal 15 aastaks vangi mõistetud ja 1938. aastal amnestiaga vabanenud Aleksander Resev, vabastati nn poliitvangid kohtuministri nõusolekul. Mässajate võidurõõmuks pääsesid Patareist välja nende 30 mõttekaaslast, lisaks teistest Eesti kinnipidamiskohtadest veel 13. Enamiku sellest seltskonnast moodustasid 36 Nõukogude Liidu kasuks spioneerimise eest vangi mõistetud isikut (sh näiteks kapten Nikolai Trankmann, kes oli NSV Liidule reetnud Narva piirikindlustuste kava). Vangis olnud spioonidest 23 olid Eesti ja 11 NSV Liidu kodanikud ning kaks ilma kodakondsuseta isikut.¹⁰ Peale spioonide vabastati kolm viimast 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatsetes osalemise eest kinni istunud kommunisti (Aleksander Mui, Kristjan Seaver ja Alfred Sein), kelle esialgne eluaegne sunnitöökaristus oli hiljem asendatud 15–20-aastase karistusega, mis oleks lõppenud 1941. aastal. Pätsi-vastaste lendlehtede levitamise eest 1939. aastal neljaks aastaks sunnitööle mõistetud Johanna Veebermann¹¹ pääses välja Lasnamäe vanglast. Eelloetletute kõrval pääsesid mõned päevad enne karistuse lõppemist Paide ja Valga vanglast vabadusse ka kolm pahempoolset tegelast, keda oli karistatud 90-päevase arestiga.¹²

Riigipöörjate ja nende Moskva suunajate tegevus ei piirdunud ainult oma toetajate vabastamisega Patareist ja teistest vanglateest. Võimuhaaramise käigus algas kohe seniste riigiametnike või lihtsalt

¹⁰ Aleksander Resev, „Rahvas otsustab ise,“ – *Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonist osavõtjad jutustavad* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), 118; Olaf Kuuli, „Luurajad – poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest,“ – *Luuramisi, salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil, artiklite ja dokumentide kogumik*, koost. Tiit Noormets (Tallinn: Umara, 1999), 91–92, 95.

¹¹ Vt „Riigivolikogu liige A. Aben riigivastase sisuga lendlehtede levitamise pärast 5 a. sunnitööle,“ *Uus Eesti*, 5. juuli 1939, 3.

¹² Kohtuministeeriumi Vangimajade Talituse direktori teade siseministeeriumile, juuli 1940, RA ERA 1.7.172, 1–7. Nii Mui, Seaver kui ka Sein olid aga 1938. aasta amnestiaga vabastatute nimekirjas nende hulgas, kes olid vangistatud 149 protsessil enne 1. detsembri mässu või veel varem. Vt „Poliitilised vangid vabanesid laupäeva ennelõunal.“ Samas nimetab Vangimajade Talituse direktor neid 1940. aasta juunis vabastatute nimekirjas.

Vanglaõu koos jalutusaedikutega (keskel). Üldvaade läänest. 1940. aastate teine pool või 1950. aastate algus. RA ERAF 17SM.1.9.105a, 13

poliitiliste vastaste vangistamine.¹³ See ei pruukinud olla küll Moskvast Eestisse saadetud võimukandjate plaanides, kuid riigipöördest innustunud kohalike mässajate tegevust ei suudetud kohe sobivasse voolusängi suunata. Tallinnas paiknenud Punaarmee üksuste ülemate ja poliitjuhtide vaikival toetusel alustati kohalike kommunistide Hendrik Alliku, Edgar Petree, August Mäemati ja Alfred Seina juhtimisel Tallinna

¹³ Riigipöörde käigus kiirkorras Patareisse suletute staatust esialgu ei määratud, vähemalt ei kantud neid isikuid vangla registreerimisraamatutesse (vt vahialuste registerraamat 1940, RA ERA R-296.1.16; Vahialuste registerraamat 1940–1941, RA ERA R-296.1.17). Võimalik, et poliitilised kinnipeetavad ei läinudki vangla nimekirja, vaid loovutati kohe NSV Liidu NKVD-le. Paljude 1940. aasta suvel vangistatute juurdlustoimikute järgi oli nende asjade menetlemise aluseks algusest peale Vene NFSV kriminaalprotsessi koodeks ja kriminaalkoodeks, kuigi NSV Liidu seadused laiendati Eestile alles detsembris. Vt Peeter Kaasik ja Toomas Hiio, „Political repression from June to August 1940,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 309–318.

politseiasutuste ülevõtmist ning arreteerimisi. Esmajoones tehti relvi-
tuks poliitilise politsei prefektuuris kohal olnud ametnikud ja paigutati
eesotsas poliitilise politsei komissari Julius Edesaluga keskvanglasse.
Sealgi oli initsiatiiv esialgu kohalike kommunistide käes: 1924. aasta
detsembrimässus osalemise eest 15 aastaks sunnitööle mõistetud Mäe-
mat nimetati keskvangla komissariks ja samade müüride vahelt vabane-
nud Sein üksikkongide korpuse ülemaks.¹⁴

Esialgu püüdsid riigipöörde korraldajad jätta avalikkusele mulje, et
nende tegevus on igati õiguspärane. Hoolimata sellest, et kommunistid
olid poliitilise politsei ja keskvangla üle võtnud, jäi juba 1934. aastast
ametis olnud keskvangla direktor Johannes Kõks vormiliselt edasi ame-
tisse. Pöördepunkt saabus 14.–15. juulil, kui korraldati nn Riigivolikogu
nn valimised. Siis vabastas Johannes Varese marionettvalitsuse kohtumi-
nister Friedrich Niggol direktor Kõksi vormiliselt omal soovil ametist.
Juba kaks päeva hiljem, 17. juulil Kõks arreteeriti ning toodi vahialusena
tagasi tuttavate müüride vahele.¹⁵

17. juulil võis ajalehest lugeda, et keskvangimaja uue direktorina
(tegelikult kohusetäitjana) asus ametisse vana kommunist Artur Jaan-
son.¹⁶ Ilmselt oli tegu sama „seltsimehega“, kes oli avalikkuse ette sattu-
nud 1930. aastal seoses Läti noorkommunistide (oma aja keelepruugis
komsomoltside) katsega korraldada Riias pörandaalune konverents ning
Läti politsei arreteeris Ja[a]nsoni ja tema paarkümmend mõttekaaslast.¹⁷

¹⁴ Hendrik Allik, „Mälestusi 1940. aasta 21. juuni ettevalmistamisest,“ – *Saabus päev: 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad*, koostanud M. Teder (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), 45 jj.

¹⁵ Käskkiri nr 10 Keskvangimajale, 16. juuli 1940, RA ERA R-296.1.1, 124; Kõks Johan, RA ERAF 129SM.1.5154, 46–48; Kõks, Johan, Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-
teatmekartoteek, RA ERAF 130SM. Johannes (Johan) Kõks sündis 28. veebruaril 1903 Tartu-
maal Raadi vallas, osales Vabadussõjas, lõpetas Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1933. aastal.
Teenis alates 1928. aastast politseis, oli 1930–1934 ametnik mitmes Eesti vanglas, 1934–1940
Tallinna keskvangimaja direktor. Arreteeriti 17. juulil 1940 ja viidi NSV Liitu, suri 1943. aastal
vangilaagris Komi ANSV-s.

¹⁶ „Keskvangimaja uueks direktoriks Artur Jaanus,“ *Päevaleht*, 17. juuli 1940. Uue direktori
perekonnanimi oli kirjutatud valesi, selle kohta avaldati kaks päeva hiljem õiendus, vt *Päeva-
leht*, 19. juuli 1940; Käskkiri nr 10 Keskvangimajale, 16. juuli 1940, RA ERA R-296.1.1, 124.

¹⁷ „Riias arreteeriti 20 kommunisti. Komsomoltside pörandaalune konverents nurjus,“ *Sakala*,
21. juuni 1930, 1.

Vangide vabastamine riigipöörde ajal ei jäänud ainsaks sellesuunaliseks ettevõtmiseks. Juba uue direktori juhtimise all ja pärast Eesti kuulutamist Nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks 1940. aasta juulis hakati kõigis kinnipidamiskohtades kinnipeetavate süüdimõistvaid otsuseid üle vaatama. Kohtuministri korraldusega tuli moodustada kolleegiumid, kuhu kuulusid prokuratuuri esindaja, vangla esindaja, Eesti Kommunistliku Partei esindaja, kelle nimetas partei keskkomitee, ja Eesti Ametiühingute Keskliidu esindaja. Kolleegiumi eesistujaks ja võrdsete häälte puhul otsustavaks liikmeks oli kommunistliku partei esindaja. Kolleegiumid, mida nimetati ka amnestiakomisjonideks, said kohtuministrile esitada ettepanekuid armuandmise korras karistuste kustutamiseks või kergendamiseks ja karistuse tagajärgedest vabastamiseks nende kinnipeetavate puhul, kes seda komisjoni otsuse kohaselt väärised.¹⁸

Keskvanglas alustas kolleegium, mida kompartei esindajana juhtis Kristjan Seaver, tööd 24. juulil. Tutvuti dokumentidega ja kuulati vahialuste suulisi seletusi. Peeti kaheksa istungit, mille käigus arutati üle 400 vangi edasist saatust. Kõigi puhul küll karistust ei muudetud, kuid üldjuhul seda lühendati; 92 vangi vabastati ja nende karistus kustutati.¹⁹ Nimekirjadest paraku ei selgu, mille eest olid vabastatud isikud vangi mõistetud. Võib arvata, et varasemate vangide hulgakaua vabastamise taga polnud ei poliitilised põhjused ega inimesearmastus. Pigem võib selles näha tänuvõlglaste tekitamist, keda sai seejärel enda kasuks tööle värvata. Samuti pidi olema üheks põhjuseks vanglas valitsev ruumipuudus, sest Nõukogude okupatsiooni algusega vallandus arreteerimiste laine.

Andmed aastatel 1940–1941 vangistatute kohta on säilinud lünklikult. Eesti Represseeritute Registri Büroo on tänaseks kindlaks teinud ja avaldanud üle 9850 sel ajal poliitilistel põhjustel arreteeritu nime, kellest enamik oli pikemat või lühemat aega suletud ka Patarei müüride vahele.²⁰ Poliitilistel põhjustel kinnipeetavaile lisandusid kriminaalsüüdistusega

¹⁸ Kohtuministri korraldus, 23. juuli 1940, RA ERA R-296.1.5.

¹⁹ Keskvangimaja juurde määratud kolleegiumi protokollid, 24.–30. juuli 1940, RA ERA R-296.1.6. Toimikus on 12 nimekirja kokku 416 nimega.

²⁰ Saueauk ja Maripuu, „„Patarei“ vangla,“ 299. Patarei vahialuste nimekirjades 14. juuni 1941. aasta küüditamise ajal arreteeritud ei ole.

tegelased. Keskvangla kinnipeetavate isikutoimikud aastate 1940–1941 kohta on säilinud osaliselt. Poliitiliste repressioonide ohvrite toimikuid on ainult 73, põhiosa säilinud 1277 toimikust on kriminaalkuritegude eest süüdi mõistetud inimeste kohta, kellest üle 300 olid vangistuses olnud juba enne riigipööret.²¹ See räägib vastu Saksa okupatsiooni ajal ajakirjanduses ilmunud teadetele selle kohta, et nõukogude võim vabastas oma poliitiliste repressioonide ohvrite paigutamiseks kõik Eesti Vabariigi ajast karistust kandnud kriminaalkurjategijad hoolimata nende karistus-aja pikkusest.²²

Eesti annekteerimisega NSV Liidu koosseisu ühena 16 liiduvabariigist 1940. aasta augusti alguses lõppes okupatsioonivõimude maskeraad, millega etendati Eesti kui iseseisva riigi edasikestmist. Eesti kuulutamise NSV Liidu liiduvabariigiks hakati riigiasutusi ümber korraldama vastavalt Nõukogude Liidu riigiaparaadi ülesehitusele. Siinsed kinnipidamiskohad, mis olid seni olnud kohtuministeeriumi alluvuses, pidid edaspidi kuuluma NSV Liidu siseasjade ametkonna võimkonda.

13. augustil 1940 andis vabariigi presidendi ülesandeid täitev mario-nettvalitsuse juht Johannes Vares-Barbarus välja dekreeidi „Valitsemise korraldamise seaduse muutmise seadus“, mis fikseeris siseministeeriumi uued ülesanded. See oli esimene suurem valitsusasutuste ümberkorraldus nõukoguliku repressiivsüsteemi juurutamise poole. 14. augustist 1940 jõustus kohtu- ja siseministeeriumi ühismäärus, mille kohaselt vangimajade talitus viidi kohtuministeeriumi võimkonnast siseministeeriumi valitsemisalasse. Formaalselt algas üleminek nõukogude valitsusasutuste struktuurile Eesti NSV konstitutsiooni kehtestamisega 25. augustil. Sellega moodustati siseasjade valdkonna valitsusasutusena Eesti NSV siseasjade rahvakomissariaat (edaspidi NKVD), mis alustas oma tööd 31. augustil 1940, kui senine siseminister Maksim Unt andis asjaajamise üle vastsele Eesti NSV siseasjade rahvakomissarile Boris Kummile.²³

²¹ Üldvangimaja nr 1, Vangide isiklikud toimikud, RA ERA R-296, sari 5.

²² „Vahialusena NKVD vanglas Tallinnas,“ *Järva Teataja*, 16. september 1943.

²³ *Sõja ja rahu vahel*, II kd, *Esimene punane aasta, okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoim. Enn Tarvel, kõite toim. Meelis Maripuu (Tallinn: S-Keskus, 2010), 378–379.

NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaat, üldtuntud venekeelse lühendi NKVD järgi,²⁴ oli alates 1934. aastast järk-järgult üles ehitatud suur masinavärk, mis kontrollis kõike alates tuletõrjest ja suurest osast taristust kuni vanglate, NKVD oma sõjaväeüksuste (nn siseväed), tsensuuri, vastuluure ja välisluureni. Ehkki NKVD ministeeriumid (siseasjade rahvakomissariaadid) olid ka liiduvabariikides, oli NKVD vertikaalse käsuliiniga asutus, mille kõik tähtsamad ja ka paljud vähemtähtsad korraldused lähtusid otse Moskva keskasutusest. Muu hulgas kontrollis NKVD kogu represseerivset tsükli: tegeles jälitustegevuse, arreteerimise ja (eel)uurimisega, sai paralleelselt kohtuasutustega väga paljude paragrahvide alusel uuritavates asjades langetada ka süüdimõistva otsuse kas mõnes NKVD vägede sõjatribunalis või NKVD erinõupidamisel ning lõpuks tagas ka karistuse kandmise mõnes Gulagi (laagrite peavalitsuse) vangilaagris.

Tallinna keskvangla koos teiste Eesti kinnipidamiskohtadega allutati Eesti NSV NKVD vanglate osakonnale ja paranduslike tööde laagrite osakonnale. Vanglate võrk (keskvangla Tallinnas ja vanglad kõigis maakonnakeskustes, v.a Petseris ning Narvas) nõukogude võimu perioodil eriti ei muutunud. Küll hakati vanglate nimetamisel kasutama numbreid. Rahva hulgas Patareina tuntud keskvangimaja sai nüüd ametliku nime Eesti NSV NKVD Türm²⁵ nr 1 (eesti keeles kasutati ametlikult nimetust „üldvangimaja“, kuid NKVD töökeel oli vene keel). Harku vangla nimetati ümber paranduslike tööde kolooniaks nr 1. Teised vanglad olid vastavalt nr 2 – Tallinna vangla (Lasnamäe vangla), nr 3 – Tartu, nr 4 – Paide, nr 5 – Rakvere, nr 6 – Pärnu, nr 7 – Viljandi, nr 8 – Kuressaare, nr 9 – Valga, nr 10 – Võru, nr 11 – Narva ja nr 12 – Haapsalu vangla). Lisaks seati vastavalt vajadusele sisse väiksemaid kinnipidamispunkte – julgeolekul, piirivalvel, sõjaväel, miilitsal jt olid oma eeluurimiskambrid (KPZ, *камера предварительного заключения*), kartserid jne. Kurikuulsaimaks neist sai sisevangla Eesti NSV NKVD peahoone keldris Tallinnas Pagari tänaval, kus elamistingimused olid eriti ebainimlikud ja kus toimusid ülekuulamised ning viidi täide ka osa mahalaskmisotsuseid.²⁶

²⁴ Vene k *Народный комиссариат внутренних дел СССР (НКВД)*.

²⁵ Venekeelsest sõnast *тюрма* – vangla.

²⁶ Saueauk ja Maripuu, „Patarei“ vangla, 298–300.

Vanglate personal asendati uuele korrale lojaalsete isikutega, keda asusid juhtima juba NSV Liidust toodud spetsialistid – riikliku julgeoleku ohvitserid. Enamasti täitis asutuse vormiliselt kõrgeimat ametikohta küll Eestist pärit usaldusväärne isik, kuid tema asetäitjaks oli määratud kogenud NKVD ohvitser, kes asutust sisuliselt juhtis. Siseminister Maksim Unt määras alates 16. augustist keskvangla uueks direktoriks Viktor Feigini; senine kohusetäitja Jaanson jäi esialgu üheks abidirektoriks ja hiljem taandati vangla tuletõrjeülemaks.²⁷ Feigin oli okupatsioonivõimu silmis usaldusväärne. Ta oli küll üles kasvanud Eestis, kuid oli üks neist eestlastest, kes Kominterni agentide värvatuna võitles kaks aastat vabatahtlikuna Hispaanias internatsionaalses brigaadis ja astus seal ka kommunistliku partei liikmeks. Nõukogude okupatsiooni esimestel nädalatel oli ta juba jõudnud olla Toompea lossi komandant ja NKVD kohaliku käepikenduse, juba 1940. aasta juunis moodustatud Rahva Omakaitse ülema Karl Hanssoni, samuti Hispaania kodusõja veterani, abi. Feigin püsis keskvangla direktori ametikohal ainult 1940. aasta detsembrini, kui ta vallandati.²⁸ Selle väidetavaks põhjuseks või vähemalt ajendiks olevat olnud vangide põgenemine.²⁹ Olgu lisatud, et Feigini direktoriks määranud siseminister Unt ise arreteeriti 22. mail 1941 ja saadeti vangina Patareisse. Juba 9. juunil saadeti ta edasi Moskvasse, kus ta mõisteti surma ja hukati 30. juulil 1941.³⁰ Samal ajal lõppes ka Feigini elutee: ta saadeti 1941. aastal pärast sõja algust NSV Liidu ja Soome vahel diversandina Soome, kus ta tabati ja hukati vähem kui kaks nädalat enne Unti.³¹

²⁷ Siseministri käskkiri nr 143, 16. august 1940; siseministri käskkiri nr 155, 22. august 1940, RA ERA 14.2.1248, 61 ja 76.

²⁸ Копии приказов (секретные) НКВД ЭССР 1940 г. по личному составу высланные в Отдел кадров (ОК) (Копии приказов (секретные) НКВД ЭССР 1940 г. по личному составу высланные в Отдел кадров (ОК), RA ERAF 17SM.16.1.

²⁹ 25. novembril 1940 põgenesid Patareist Juhan Tammeorg ja August Pissos. Pissos oli varem korduvalt karistatud ja ka põgenemiskatseid teinud kriminaalkurjategija. RA ERA R-296.1.11.

³⁰ Unt, Maksim, Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek, RA ERAF 130SM. Unt arreteeriti ja mõisteti surma Vene kodusõja ajal punaste poolel ametiisikuna toime pandud riisumise eest.

³¹ Vt Juha Pohjonen, „Eestist saadetud Nõukogude langevarjurid Soomes suvel 1941,“ *1941. aasta Eestis*, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006 (2007), 89–90.

Feigini asemel sai direktori ajutiseks kohusetäitjaks leitnant Vassili Jurjev, kuni jaanuaris 1941 asus direktori ametisse NSV Liidust saabunud riikliku julgeoleku seersant Aleksei Selitrennikov, kes teenis NKVD aparaadis Eestis ka pärast sõda.³²

NKVD Eesti osakonna keskaparaat ja riikliku julgeoleku osakonna uurimisüksus, mis tegeles poliitilistel põhjustel kinnipeetavatega, asusid Tallinnas. Sisevangla nende Pagari tänava residentsi keldrites ei mahutanud kaugeltki kõiki kinnipeetavaid ja nii sai läheduses paiknevast Patarei vanglast kinnipidamiskoht, kust käisid enne surma või Gulagi saatmist läbi nii kõik Eesti Vabariigi riigitegelased, sõjaväelased, politseiametnikud ja majandustegelased kui ka kõik teised, kes olid oma tegevuse tõttu Eesti Vabariigis või poliitiliste tõekspidamiste pärast repressioonide ohvriks langenud.

Kinnipeetavaid kuulati üle nii Pagari tänavas kui ka Patareis. NKVD vägede sõjatribunalis surma mõistetud isikud viidi üldjuhul Eesti NSV NKVD rahvakomissari või tema asetäitja korraldusel kolmest või enamast vangist koosnevate rühmadena Patareist sisevanglasse Pagari tänavale,³³ kus neid võtsid vastu sisevangla ülem ja komandant valvemeeskonnaga. Vangid lasti maha sisevangla õuel või keldris. Mahalaskmiskomandot juhtisid riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi (NKGB; NKVD riikliku julgeoleku haru, mis eraldati 1941. aasta veebruaris ja märtsis siseasjade rahvakomissariaadist eraldi rahvakomissariaadiks) sisevangla komandant Arnold Brenner, samuti Hispaania internatsionaalsete brigaadide veteran, ja 3. osakonna ülem Sergei Kingissepp, Eesti kommunistide endise juhi Viktor Kingissepa poeg, kes oli Eestisse tulnud NSV Liidust.³⁴ Paljude vangide puhul on õnnestunud nende saatus välja selgitada, kuigi enamasti pole ohvrite hauad teada. Mitte alati ei tea me aga niigi palju. Tuntuim näide on 1940. aasta detsembris arreteeritud üks silmapaist-

³² Üldvangimaja nr 1 ülema käskkirjad valveteenistusse toimkonna määramise küsimusis, RA ERA R-296.1.2, pageerimata.

³³ Eesti Vabariigi ajal hukati surmamõistetud Patareis, kus selleks oli kohandatud eraldi ruum. Hukatavad poodi, hukkamiskambri põrandas oli eriseadeldisega avatav luuk, millele hukatav seisis. Hukkamiseks olevat kasutatud ka mürki, mille surmamõistetud pidi ise ära jooma. *Võimas ja süinge Patarei*, 21.

³⁴ *Sõja ja rahu vahel*, II, 442, 443.

vamaid Eesti poliitikuid Jaan Tõnisson, kelle dokumenteeritud jäljed lõpevad 4. juulil 1941 Patarei vanglas. Tema nimi on maha kriipsutatud NSV Liitu saadetavate vangide ešeloninimekirjast. Märkus ühel NKVD kartoteegikaardil lubab üsna kindlalt väita, et Tõnisson hukati Tallinnas 1941. aasta juuni alguses koos mitme teise tuntud Eesti riigimehe ja sõja-väelasega.³⁵

Nõukogude võimu perioodil said vabadusse jäänute jaoks Patarei ja Pagari vanglast kohad, kust algas nende omaste kadumine teadmatusse. Seetõttu on vanglate siseelu kohta esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal väga vähe teavet.³⁶

NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkemise järel hakkas 1941. aasta juunis ja juulis arreteeritute hulk kiiresti kasvama ning vanglad olid täis. Juba kevadel vähehaaval alanud süüdimõistetute transportimine NSV Liitu muutus sedavõrd, kuivõrd lähemale nihkus rinne, vangide suureks evakueerimiseks ja kohati ka kinnipeetavate valimatuks hukkamiseks.³⁷ Sõja alguseks oli Patareis 1651 kinnipeetavat, kellest kaks kolmandikku (1078) olid eeluurimisalused. Neist omakorda üle poole (621) olid kinnipeetavad riikliku julgeoleku organite järgi, mis tähendab, et tegu oli eelkõige poliitilisel põhjusel vangistatutega.³⁸ Aruandeperioodi (10.–20. juuni 1941) sisse jäi ka 14. juuni massiküüditamine, kuid selle käigus vangistatud mehed, naised ja lapsed Patareisse ei jõudnud, vaid suunati raudtee-ešelonidega

³⁵ Ešeloni nimekiri eeluurimisalustest, kes saadeti Tallinna Keskvanglast NKVD vangilaagrisse (4. juuli 1941), RA ERAF 12BSM.1.357.

³⁶ NKVD Pagari tänava sisevangla oludest ilmus Saksa okupatsiooni ajal ajakirjanduses mitmeosaline usutlus endise Loomakaitse Liidu esimehe ja 1941. aastal Saksa usaldusvalitsuse raamatupidajana tegutsenud Erik Kattemaaga. Kattemaa oli surma mõistetud, kuid ta vabastati ja anti üle Saksa võimudele koos vangidega, kes olid juba varem esitanud taotluse NSV Liidu ja Saksamaa vahelise lepingu alusel Saksamaale ümberasumiseks. Vt „Vahialusena NKVD vanglas Tallinnas. Endise Loomakaitse Liidu esimehe E. Kattemaa okastee läbi NKVD piinakeldrite,“ *Järva Teataja*, 16. september 1943, 2, 18. september 1943, 4, 21. september 1943, 4, 23. september 1943, 2.

³⁷ Pärast sõja puhkemist läbi viidud repressioone ja vangide evakueerimist on detailsemalt käsitlenud Peeter Kaasik. Vt Peeter Kaasik, „Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941,“ *Akadeemia* 5 (2006): 947–991.

³⁸ Kümne päeva aruanne vahialuste arvu ja liigi kohta, 10.06.–20.06.1941. RA ERA R-296.1.7, pagineerimata.

*Viktor Feigin
Rahva Omakaitse
vormis 1940. aasta suvel.
Vanglaülem 1940. aasta
augustist detsembrini.
RA ERAF 2.1.9467, 1*

kohe Venemaale. Aruandeperioodil on kinnipeetavate üldarv küll 48 võrra suurenenud, kuid kelle varal, pole teada.

Eestis on säilinud 31 kinnipeetavate nimekirja kokku 2831 nimega, kes kuulusid Patareist Venemaale evakueerimisele. 214 nime on nimekirjades läbi kriipsutatud ja on teada, et vähemalt 27 inimest nendest lasti Eestis maha; kuid Eesti Represseeritute Registri Büroo andmetel evakueeriti vähemalt 35 siiski koos teiste vangidega Venemaale. Ülejäänud 152 isiku saatus on teadmata, nagu näiteks eespool mainitud Jaan Tõnisson. Segadust lisab seegi, et 116 inimest on mitmes nimekirjas.³⁹

Kui vange evakueerida ei jõutud, tuli vastavalt korraldusele otsus nende edasise saatuse kohta langetada kohapeal. Mitmes vanglas otsustati vangid hukata: Tartu vanglas mõrvati NKVD kohaliku ülema käsul 8. juulil 193 inimest; samal päeval hukati Viljandis 11 vangi; lisaks Kuresaares, Valgas, Võrus, NKVD arestimajas Petseris, Jõhvis ja Lihulas ning

³⁹ Ešelonide nimekirjad, RA ERA R-296.1.7.

võimalik, et ka mujal. Vastupidise näitena vabastati Paide vangla ülema H. Juhvelti käsul 10. juulil 45 vangi. Enamik Patareis kinnipeetuid evakueeriti raudtee-ešelonidega NSV Liidu Siberi vangilaagritesse, kuid viimased 150 vangi viidi Tallinnast laevaga ära veel 26. augustil, kui maismaaühendus Nõukogude tagalaga oli juba läbi lõigatud. Venemaale viidud vangidest nägi Eestit uuesti vähem kui 5%.⁴⁰

Patarei Saksa okupatsiooni ajal: 1941–1944

Eesti okupeerimise ajal 1940. aasta juunis oli keskvangla jätkanud katkematut tegevust. Osa kriminaalvange jätkas oma karistuse kandmist ning vangla juhtkonna ja ametnike väljavahetamine toimus samm-sammult. Nõukogude okupatsioonivõim asendus Saksa okupatsioonivõimuga sõjalisel teel ja lühikeseks ajaks vangla tegevus tõenäoliselt katkes. 28. augustiks, kui Saksa väed hõivasid Tallinna, Patareis vange ilmselt ei olnud. Ei ole teateid vabastatud vangidest ega leitud jälgi viimase hetke hukkamistest nagu Tartus või Kuressaares.⁴¹ Ka uus okupatsioonivõim vajas oma võimu kindlustamiseks vanglat ja Patarei kompleks rakendati kohe töösse. Kinnipeetavate vastuvõtmist oli alustatud juba vähemalt 31. augustil, aga võimalik, et varemgi.⁴²

Juba esimestel nädalatel alustasid tööd Saksa okupatsioonivõimude kontrolli all tegutsenud Eesti Omaavalitsuse asutused, kelle alluvusse jäi formaalselt enamik tegutsema hakanud üleriigilisi asutusi. Kohalike kohtuasutuste tegevust Saksa okupatsioonivõimud kohe ei taastanud ja kõik kohalikud kinnipidamiskohad määrati koos politseiasutustega siseasjadega tegelenud ametkonna, sisedirektooriumi alluvusse. Selline asjakorraldus sarnanes mõneti Nõukogude-aegse olukorraga, kui vanglad allutati NKVD-le.

⁴⁰ Saueauk ja Maripuu, „„Patarei“ vangla,“ 298–300.

⁴¹ Hilisematel kuudel leiti peidetud surnukehi ja hukkamiste jälgi küll NKVD sisevangla Pika ja Pagari tänava kvartali keldritest ning mujaltki, kuid need inimesed olid mõrvatud pikema perioodi vältel, mitte vangla tühendamise ajal. Patarei territooriumilt tapetuid ei leitud.

⁴² Lauajuhend, RA ERA R-294.1.166.

Oskar Angeluse juhitud Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi koosseisus hakkas juba 1941. aasta septembris tegutsema vangimajade valitsus. Alates 1. oktoobrist hakkasid Eesti Omavalitsuse kohtudirektooriumi alluvuses tegutsema kriminaalkohtud ja edaspidi mõistsid Eesti kohtud kohut kohalike elanike kriminaal- ja tsiviilasjades. Poliitiliste süüdistuste puhul jäi karistuse määramine poliitilise politsei ja seda kontrolliva Saksa julgeolekupolitsei kompetentsi. Alates 1942. aasta maist kutsuti kõrgema kohaliku kohtuasutusena uuesti ellu Kohtukoda, mille etteotsa asus selle Eesti Vabariigi aegne esimees Jaak Reichmann.⁴³ Kohalike haldusasutuste reformide käigus eraldati 1942. aasta juulis sisedirektooriumi alluvusest vangimajade valitsus ja kodifikatsiooniosakond ning allutati kohtudirektooriumile.⁴⁴ Reformitud kohtudirektooriumi kompetentsi kuulusid nüüd küll kohalikud kriminaal- ja tsiviilasjad ning ka vangimajade valitsus, kuid suurt sisulist muutust see Patarei kui keskvangla jaoks endaga kaasa ei toonud.

Vangimajade valitsus sõltus hoolimata Eesti Omavalitsuse direktooriumide koosseisus olemisest oma töös suurel määral Saksa julgeolekupolitsei ja SD IV osakonnast (gestaapo). Seega oli ka Patarei vangla seotud eelkõige Saksa julgeolekupolitsei ja SD-ga.

Saksa okupatsiooni esimestel kuudel oli poliitiliste süüdistuste tõttu arreteeritute hulk sedavõrd suur, et nende kinnipidamiseks asutati Wehrmachi tagalaüksuste korraldusel lisaks vanglatele ajutised koonduslaagrid. 1941. aasta oktoobris oli Eestis 16 kinnipidamiskohta kokku 9750 kinnipeetavaga. Patareis ettenähtud 1200 kohale oli selleks ajaks mahutatud juba 2600 kinnipeetavat.⁴⁵ Vangide arv oli Patareis okupatsiooni esimestel nädalatel kasvanud tormiliselt. Poliitilisele politseile esitatud andmete kohaselt oli juba 2. septembril, viis päeva pärast Tallinna vallutamist, arvel 583 vahialust ning nende arv jätkas kiiret suurenemist, ületades 5. kuupäevaks 1000 piiri, 9. kuupäevaks

⁴³ Rahvakasvatuse Peavalitsus, pressiamet, 4. juuni 1943; Eesti Omavalitsuse kujunemine ja struktuur, RA ERA R-81.1.46, 1–2; „Kohtukojas algasid istungid,“ *Postimees*, 24. september 1942, 4.

⁴⁴ Eesti Omavalitsuse sekretär haridusdirektooriumile, 17. juuli 1942, RA ERA R-81.1.44, 56.

⁴⁵ Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, U.S. HMMA. L-180, 20, Anlage 5.

vangla mahutavuseks arvestatud 1200 piiri, 19. kuupäevaks juba 2000 piiri ning saavutas selle perioodi suurima täitumuse – 2668 kinnipeetavat – 9. oktoobriks 1941. Kuna tegu on poliitilisele politseile esitatud aruannetega, siis tuleb eeldada, et need arvud ei sisalda kriminaalsüüdistustega kinnipeetuid, kuid viimaste arv pidi olema kindlasti palju väiksem. Edaspidi kinnipeetavate arv vähenes, kuid liikus üsnagi suures ulatuses: 1300 ja 2500 vahel.⁴⁶ Eelseisvate evakueerimistega seoses, kui Patareisse koondati enne laevalepanekut teistest vanglatest ja laagritest toodud vangid, hakkas see uuesti suurenema 1944. aastal, ulatudes augustis umbes 4200 kinnipeetavani. Patarei vangla jäi Saksa julgeolekupolitsei ja SD süsteemi keskseks kinnipidamiskohaks kogu Saksa okupatsiooni vältel.

1942. aasta suvel nimetas julgeolekupolitsei ja SD ülem Eestis Martin Sandberger kolm Eesti kinnipidamiskohta ümber töö- ja kasvatustlaagriteks (sks k *Arbeitserziehungslager* – AEL). Nende hulgas oli ka Patareis paiknenud senine keskvangimaja, millest sai Tallinna töö- ja kasvatustlaager (TKL) nr 1.⁴⁷ Kasutusele võeti küll Saksamaa vangilaagrite eeskirjad, kuid vangide jaoks muutus sellest vähe, peamiselt ainult nimi. Peale Patarei kuulus Saksa okupatsiooni aegsesse vanglasüsteemi veel kolm töö- ja kasvatustlaagrit (Murru ja Tartu ning hiljem lisandunud Jägala), 13 vangimaja maakondades ning alaealiste kinnipidamisasutus Laitses. Nii töö- ja kasvatustlaagrid kui ka vangimajad jäid julgeolekupolitsei ja SD Eesti (B) grupi juhtimise alla ning allusid sedakaudu formaalselt ka Eesti Omaavalitsusele. Laagrite juhtimise korraldused aga andis julgeolekupolitsei ja SD Eestis Saksa grupp.⁴⁸ Ei ole selge, kas 13 vangimaja loetelus „Tallinna vangimajana“ esineva kinnipidamiskoha puhul on mõeldud Lasnamäe vanglat või oli Patarei kompleksis ühel ja samal ajal kaks eri vanglat, nagu võiks järeldada mõnest dokumendist.

⁴⁶ Poliitilisele politseile – vahialuste arv, RA ERA R-294.1.166.

⁴⁷ Arbeitserziehungslager. KdS an Abt. Leiter A-IV, Gruppenleiter B, Abt. Leiter B-I/II, 23. juuli 1942, RA ERA R-819.2.3, 46.

⁴⁸ KdS Estland. Töö- ja kasvatustlaagrite juhtimisest. 18. september 1943, RA ERA R-64.1.44, 153; Führung der Arbeits- und Erziehungslager. Sipo Estland Abt. B I an den KdS Estland, oktoober 1943, RA ERA R-819.2.3, 101–106.

Näiteks Tartus oli julgeolekupolitseil eraldi nii vangimaja kui ka TKL, mille kohta on säilinud ka asjakohane dokumentatsioon.

Taas vanglana tööle rakendatud Patarei personal koosnes vähemalt esialgu suuresti Eesti Vabariigi aegsetest vanglaametnikest, kes olid Nõukogude okupatsiooni aastal olnud töölt kõrvaldatud. 1941. aasta sügisel olevat avaldatud korraldus, mis kohustas Eesti Vabariigi aegseid politsei- ja vanglaametnikke oma endistele ametikohtadele tagasi pöörduma, ja vastavad kirjalikud kutsed saadeti neile koju.⁴⁹ Ka järgnevatel aastatel lisandunud personali moodustasid eelkõige eestlased.

Esimene vanglaülevaataja kohusetäitja kuni 1942. aasta alguseni oli Kaarel Tarendi. Hiljem teenis ta ülevaatajana tootmise alal.⁵⁰ Seejärel oli lühemat aega vanglaülevaataja Karl-August Vergi, kes oli 1930. aastate teisel poolel olnud Tallinna keskvangla abidirektor.⁵¹ 1942. aasta juunist kuni 1943. aasta augustini oli Tallinna TKL-i komandant August Ilves, kelle järel asus sellele kohale likvideeritud Jägala TKL-i komandant kapten Aleksander Laak. Laak oli Tallinna Patareis asunud TKL-i ülem laagri tegevuse lõpuni.⁵²

Patareis peeti kinni eelkõige Eesti elanikke, keda Saksa politsei- ja kohtuasutused süüdistasid poliitilistel ja rassilistel (eelkõige kohalikud juudid) põhjustel, aga ka teistes süütegudes (sõjamajandust kahjustav tegevus, spekulatsioon jne), ning ka kohalikke kriminaalkurjategijaid. Erandina toodi 1943. aastal Patareisse ajutiselt mõnikümmend Saksa ja Tšehhi juuti, kes olid ainsana ellu jäetud 1942. aasta sügisel Jägala TKL-i toodud rohkem kui 2000 inimesest – ülejäänud olid Kalevi-Liival mõrvatud.⁵³ Peale selle toodi 1944. aasta mais Saksa võimude korraldusel

⁴⁹ Vanglaametnik Karl Aua ülekuulamise protokoll, RA ERAF 129SM.1.2799, 86–92.

⁵⁰ Tõendis. Keskvangimaja, 13. jaanuar 1942, RA ERA R-294.1.8, 5; Kaarel Tarendi juurdlustoimik, RA ERAF 129SM.1.2799, 81.

⁵¹ Ringkiri kõikidele vangistusasutistele, 18. veebruar 1942, RA ERA R-294.1.8, 7; Laak, Gerets jt, RA ERAF 129SM.1.28653, 5. kd, 86.

⁵² Tallinna Keskvangimaja ülevaataja August Ilvese telefonogramm Jupole, 6. juuni 1942, RA ERA R-64.1.70, 30; Komandant August Ilvese käskkirj nr 38 Tallinna Töö- ja Kasvatustaladele, 20. august 1943, RA ERA R-294.1.3, 176.

⁵³ Meelis Maripuu, „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia in 1942–1943,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of*

Prantsusmaalt Tallinna vanglasse ligikaudu 300 juuti, osa peaaesjalikult Leetu suunatud konvoist nr 73. Nendest umbes 40 pääses Eestist eluga ja viidi 1944. aasta hilissuvel Stutthofi koonduslaagrisse.⁵⁴

Patarei kinnipeetavad töötasid peale vangla töökodade nii linnas asuvatel objektidel (näiteks sadamas või sõjapurustuste likvideerimisel linnas) kui ka välilaagrites ja töökomandodes linnast väljas. Vanglamüüride vahelt väljas töötamine pakkus sõjaaegsel kesisel vanglatoidul olevatele inimestele aeg-ajalt võimaluse hankida vastutulelikelt inimestelt pisut toidulisa, ehkki toiduainete nappus valitses ka väljaspool vanglamüüre.

Patareis massilisi hukkamisi ei toimunud. Vanglas oli küll hukkamiskamber, kus hukati poomissurma mõistetud kriminaalvange.⁵⁵ Timukaks olid lisatasu eest mõned vangla valvemeekonna liikmed. Läbi aastakümnete on erinevatel põhjustel ikka ja jälle avalikkuses näiteks toodud nelja kinnipeetava avalikku poomist Patareis 1944. aasta 17. juulil, millest toona teatas ka ajaleht Eesti Sõna. Avalik teavitamine kriminaalkurjategijate ja sõjaaja seaduste vastu eksinute hukkamisest oli tol ajal tavaline.⁵⁶ (Poliitiliste vastaste surmaotsuste täideviimisest või juutide massihukkamistest avalikkust aga ei teavitatud, see oli riigisaladus, *geheime Reichssache*). Eelnimetatud juhtumi puhul oli artikli järgi küll tegu kommunistliku tegevuse eest vangistatud meestega, kuid neid süüdistati tähnilise soetõbe (tähnilise tüüfuse) nakkuse tahtlikus levitamises. Laagris tekkinud pahameele tõttu olevat hukkamise täide viinud kinnipeetavate endi seast leitud vabatahtlikud.⁵⁷ Millised olid kõmulise hukkamise tegelikud asjaolud, jääbki ilmselt teadmata. Sõltumata sellest, kuidas oli lugu soetõbe kandvate täide väidetava levitamisega läbi kambriuste lukuaukude, võib arvata, et „näidishukkamise“ eesmärgid olid laiemad. Sõjaline olukord

Crimes Against Humanity, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 705–715.

⁵⁴ Meelis Maripuu, „French Jews at the Tallinn Central Prison in 1944,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 717–718.

⁵⁵ Vangla valvur Johannes Viitpoom, ütlused kohtus, 1949, RA ERAF 129SM.27991.51.

⁵⁶ Vt nt „Hukati langevarjurite varjajad,“ *Eesti Sõna*, 19. juuli 1944, 3.

⁵⁷ „Hukati hädaohtlikud kurjategijad,“ *Eesti Sõna*, 20. juuli 1944, 2.

*Aleksander Laak Eesti sõjaväe
vormis Punaarmee eraldus-
märkidega, 1940 või 1941.
Vanglaülem 1943–1944.
RA ERAF 129SM.1.28653,
15. kd, 106*

rindel oli järjest raskem ja pinevaks olid muutumas ka eestlaste seni üsna leplikud suhted oma okupantidega. Teadaanne reeglitele mitte allunud isikute hukkamisest oli mõeldud märguandeks märksa laiemale auditooriumile, kui olid Patareis vangis istujad.

Kirjanik Jaan Kross, kes vangistati 1944. aasta kevadel rahvuslikus vastupanuliikumises osalemise eest ja istus kuni septembrini samuti Patarei vanglas, on kõigepealt novellikogumikus „Silmade avamise päev“ (1988) ja siis ka mälestustes kirjutanud, et oli samas kongis meestega, kelle surmaotsuse täideviimisest oli müürilehtedel teavitatud juba siis, kui ta veel vabaduses oli.⁵⁸

Poliitvange ja „rassivaenlasi“ vanglas ja vanglaametnike osalusel ei hukatud. Nende kategooriate surmamõistetud kinnipeatavate kohta

⁵⁸ Jaan Kross, *Kallid kaasteelised*, Eesti mälu 1 (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010), 116–117.

edastas julgeolekupolitsei vanglaülemale nimekirjad, mille alusel nad loovutati politseile hukkamiseks. Enamasti saadeti hukkamisele öösiti, kui liikus vähem rahvast ja hukatavate kokkupuutevõimalus asjasse mittepuutuvate vanglaametnikega oli kõige väiksem.⁵⁹ Poliitvangide ja „rassivaenlaste“ hukkamiste korraldamine oli julgeolekupolitsei ja SD Eesti osakonna pädevuses, surmaotsuse viisid enamasti täide osakonna vahikomando liikmed. Komando likvideeriti 23. septembril 1943.⁶⁰ Kes kuulusid mahalaskmiskomandodesse edaspidi, ei ole teada.

Surmamõistetute hukkamiseks üleandmist korraldanud vanglaametniku Gerhard Isupi sõnul oli julgeolekupolitsei ja SD Eesti osakonna pädevuses Eesti kodanikest ja elanikest surmamõistetute hukkamine. 1943. ja 1944. aastal väiksemate rühmadena mõneks ajaks Patareisse paigutatud Euroopa riikidest toodud juudid anti aga üle sakslasest SS-*Unter-scharführer* Witte komandole.⁶¹ Seega võib oletada, et väljastpoolt Eestit toodud juutidega tegeles julgeolekupolitsei ja SD Saksa grupp.

Statistikat Patareist hukkamisele viidud vangide kohta ei ole säilinud, kuid arvestades Saksa okupatsiooni aegsete repressioonide üldist statistikat, võib väita, et massilised hukkamised toimusid ka Patareis 1941. aasta viimase nelja kuu jooksul ja 1942. aasta alguses. Järgmise peaaegu kahe aasta jooksul valitses Patareis suhteline rahu ning kompleksi kasutati sunnitöölaagrina, kus peale süüdimõistetute hoiti ka eeluurimise all olevaid isikuid. Sõja ajal Eestis süüdimõistetud inimesi üldjuhul väljaspool Eestit asunud sunnitöölaagritesse ei saadetud, kuigi teatud vangide puhul nägid eeskirjad seda ette. Näiteks saadeti 1942. aastal Patareist Saksamaale EKP keskkomitee I sekretär Karl Säre, kes oli 1941. aasta sügisel Saksa julgeolekupolitsei kätte langenud. Säre oli 1920. aastatel olnud Nõukogude luurajana Hiinas ja Saksa luureasutused lootsid temalt saada teavet Jaapanis

⁵⁹ Valvur-timukas Karl Tagasaar, ülekuulamise protokoll, 2. aprill 1945, RA ERAF 129SM.1.4474, 1. kd, 64; Gerhard Isup, väljavõte ülekuulamise protokollist, 5. aprill 1945, RA ERAF 129SM.1.28653, 5. kd, 264.

⁶⁰ Vajadus leida uus võimalus eksekuteerimismeeskondade komplekteerimiseks, ei tohiks olla samad ametnikud, kes toimetavad eeluurimisi. Sipo B IV peareferent B IV osakonna juhatajale, 4. oktoober 1943, RA ERA R-64.1.44, 152v–153.

⁶¹ Gerhard Isup, väljavõte ülekuulamise protokollist. 5. aprill 1945, RA ERAF 129SM.1.28653, 5. kd, 265.

tabatud teise Nõukogude luuraja Richard Sorge kohta. Pärast ülekuulamise lõppu saadeti ta Sachsenhauseni ja sealt edasi Neuengamme koon-
duslaagrisse, kus ta suri 14. märtsil 1945.⁶²

Rinde lähenedes valmistuti 1944. aastal vangide Eestist evakueerimiseks ja neid hakati teistest vanglatest ja laagritest koondama Tallinna Patareisse, mis omandas niiviisi transiitlaagri lisarolli. Esimese laine vange saadeti Patarei kaudu Poola või Saksamaa territooriumil asunud laagritesse raudteed mööda juba 1944. aasta veebruarist maini.⁶³ Kevadel saadeti ära esmajoones venelased ja need, kelle karistusaeg oli pikem kui viis aastat.⁶⁴ Rinde stabiliseerudes evakueerimine peatus ja jätkus sõjalise olukorra halvenedes juulist septembrini, nüüd juba meritsi. 1944. aasta augusti alguseks koondati enamik teiste Eesti TKL-ide kinnipeetavaid Tallinna, kokku umbes 4200 inimest.⁶⁵ Kuna Saksamaa vankuvad rind-
ded vajasisid uusi sõdureid, said lühema karistusajaga aastatel 1900–1926 sündinud väekõlblikud vangid augustis antud korralduse järgi võimaluse vabatahtlikult sõjaväkke astuda.⁶⁶

1944. aasta veebruarist septembrini saadeti Patareist esmalt Stutthoffi ja sealt vähemal määral edasi teistesse koonduslaagritesse kokku vähemalt 2200 inimest, kellest suur osa olid venelased (nii Eesti venelased kui ka Nõukogude Liidust Eesti territooriumile evakueeritud), aga ka vähemalt 72 lätlast.⁶⁷ Mis asjaoludel sattusid Patareisse 300 kuni 400 lāti vangi, pole teada. Enamik neist on ilmselt 7. juulil 1944 saabunud Salaspilsi TKL-ist Patareisse, olnud vahepeal ka Murru laagris ja saadetud tagasi Tallinna. Nende lätlaste saatus, keda 72 evakueeritu hulgas ei ole, pole teada.⁶⁸

⁶² Argo Kuusik, Valdur Ohmann, „EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre saatus selgunud,“ *Tuna* 3 (2014): 85–91.

⁶³ Transportliste, 18.2.1944, RA ERA R-64.1.100, kd 1, 9–11, 30–45.

⁶⁴ Meeta Kaljuvee juurdlustoimik, RA ERAF 129SM.1.4474, 117.

⁶⁵ Öiend kinnipeetavate arvu kohta Tallinna vanglas nr 1, 5.10.1944, RA ERA R-64.1.110, 1.

⁶⁶ Dienstliche Anordnungen Nr. 193, 28.10.1941. F.d.R. Lt. u. Ord. Offz. Der Quartiermeister I.V. Major gez. von Schuekmann, RA ERA R-65.1.26, 2.

⁶⁷ Andmekogu teise maailmasõja ajal 1941–1944 Poolas ja Saksamaal asunud koonduslaagritesse saadetud Eesti elanikest Eesti Mälu Instituudis, <http://www.mnemosyne.ee/rahvuskasla-sed-saksa-koonduslaagrites>, 18. jaanuar 2017.

⁶⁸ Tallinna saadetud Murru Töö- ja Kasvatuslaagri vahialuste nimekiri, RA ERA R-64.2.15, 1–8; Vahialuste isiklikud toimikud, RA ERA R-294.1.87.

Pärast sõja lõppu repatrieeriti suurem osa endisi koonduslaagrivange NSV Liitu.

Patareis ja sealt Stutthoffi saadetute seas oli aga ka hoopis teist laadi kinnipeetavaid. Saksa võimud ei jälitanud ja karistanud mitte ainult nõukogudemeelseid, vaid ka Eesti rahvusliku vastupanuliikumise tegelasi. Neist on Patareis veedetud ajast oma mälestustes kirjutanud näiteks kirjanik Jaan Kross.⁶⁹ Krossil õnnestus sõja lõpus Patareist vabaneda, kuid sama hästi ei läinud ta võitluskaaslasel Enn Sarvel ja veel viiel mehel, kes saadeti edasi Stutthoffi. Nõukogude okupatsiooni taastumine ei jätnud vabadusse ei Krossi ega Sarve, mõlemad arreteeriti 1946. aastal ning saadeti nüüd juba NSV Liidu sunnitöölaagrisse.

Saksa okupatsiooni aegse Patarei viimaste päevade kohta ei ole palju teada. 11. septembril, nädalapäevad enne evakueerimist, oli Patareis ametliku aruande järgi kohal veel 1633 kinnipeetavat.⁷⁰ Osa kinnipeetavate hukkamist viimasel hetkel ei saa välistada, kuid tõendeid selle kohta ei ole.⁷¹ Tallinna meritsi evakueerimise käigus kuni 22. septembrini 1944 vange massiliselt ei evakueeritud, kuid endiste vangide sõnul vabastasid vangivalvurid osa neist enne Saksa vägede lahkumist Tallinnast.

Jaan Kross on seda meenutanud nii:

„Aga siis seisime Patarei üksikjaoskonna koridoris ja ootasime oma saatust. Selgus, et mehi oli seal pisut rohkemgi, viis või kuus, aga ülejäänud tõenäoliselt võõrad. Seesama, vist kergelt purjus kitsanäoline sonikandja astus meie etteotsa ja käsutas meid endale järgnema. Aga tegi seda iga-tahes p o o l e l h ä ä l e l. Ta viis meid läbi paari trellitatud vahevärava, kusjuures väravate või vaheuste valvurid tema märguande peale tõrkumata avasid. Mäletan, et märkisin Arminile, kes kõndis mu kõrval: „Ahah – sealt kõndisime igatahes mööda –“ ja pidasin silmas kambrit, kus juttude järgi oli kombeks surmaotsuseid täide viia. Edasi jõudsime mingeisse nn. majandushooviga külgnevaise ruumidesse, mis olid

⁶⁹ Kross, *Kallid kaasteelised*.

⁷⁰ Öiend kinnipeetavate arvu kohta Tallinna vanglas nr 1, 5. oktoober 1944, RA ERA R-64.1.110, 1.

⁷¹ Tõenäoliselt hukati osa Patareis olnud Prantsuse juute 1944. aasta septembri alguses Metsakalmistul.

peaaegu valgustamata. Nii et komistasin siin istuvate inimeste jalgadele. Keegi pomises, et nemad olid äsja Jõhvist pärale jõudnud. Siis nägime tüki imeilusat tähelist sügistaevast ja väljusime viimasest väravast ning olime korraga vanglamüüri taga. Ja vaatasime muidugi täispõnevil ringi: et kus on veoautod? (Vahepeal oli tekkinud kuuldsu, et meid ollakse toimetamas Paldiskisse ja sealtkaudu Saksamaale.) Tähendab, kus on veoautod? Ja möödapääsmatult välisandarmid tõllakil rinnakilpidega? Ja koerad? – Ei ühtesid ega teisi ega kolmandaid! Selle asemel ilmus pimedusest meie saatja. Ta justkui oleks žestiga käsutanud meid enese ümber. Igatahes ütles ta, enne kui me jõudsime laiali joosta: „Noh, poisid, nüüd – igauks omale poole! See pask on seekord möödas!“ Ja meie pistime jooksu.⁷²

Tõenäoliselt saadeti enamik Saksa okupatsiooni lõpupäevil Patareis olnud vange viimasel hetkel jalgsi Tallinnast Paldiski poole, et nad sealt meritsi edasi transportida. Selles konvois olnud Albert Koppeli hinnangul oli neid 700–800 meest ja nad jõudsid valvurite saatel 20. või 21. septembri õhtuks Klooga laagrisse. Juutide massimõrv oli juba toime pandud ja sakslased olid laagrist lahkunud. Kadusid ka Patarei vange konvoeerinud sakslased, nii et järgmisel hommikul pudenes vangide seltskond nelja tuule poole laiali.⁷³

Punaarmee vallutas Tallinna 22. septembril 1944.

NKVD käivitas Patarei vangla uuesti

Nagu 1941. aasta augustis, oli ka 1944. aasta septembris Patarei vangla töös vahepaus, mis jäi küll üürikeseks. Koos Punaarmee ja NKVD naasmisega võeti sõjatules säilinud vanglad kiiresti uuesti kasutusse, säilitades neile 1940. aastal antud nimetused. Naasnud olid ka mõned julgeolekuohvitserid, kes olid korraldanud vanglate tegevust 1940.–1941. aastal. (Päris palju 1940.–1941. aastal Eestis olnud julgeolekumehi hukkus

⁷² Kross, *Kallid kaasteelised*, 126–127.

⁷³ Albert Koppel, „Minu elu lugu“, Saaremaa muuseum, SM 10370:44.

Soome lahel Tallinna evakueerimise ajal 1941. aasta augustis.) Lahingute ülerullumisele järgnes kiire repressioonilaine, mis pidi maa puhastama „nõukogudevastasest elemendist“ ja aitama kaasa vallutatud alade sovetiseerimisele. See kõik oli üsna sarnane sellega, mis oli toimunud 1941. aasta hilissuvel ja sügisel pärast seda, kui sakslased olid Eesti vallutanud.

Sõjas terveks jäänud vanglad täitusid kinnipeetud inimestega kiiresti. 20. oktoobriks oli kolmes vanglas (nr 1 Patarei, nr 3 Tartu ja nr 10 Võru) vahi all kokku 427 inimest. 1945. aasta alguseks oli arreteeritute arv Eesti vanglates kasvanud juba 4218-ni, sh Patareis 2378 (vangla oli siis ette nähtud 1200 kinnipeetavale). 1945. aasta 10. märtsiks oli ainuüksi Patareis 3620 vahistatut, kõigis vanglates kokku aga 6730 vangi, mis oli üks suuremaid vangide arve Patarei ajaloos.⁷⁴ Enamiku kinnipeetavatest moodustasid siis eeluurimisalused, kes ootasid oma kohtuotsust. Kolmekordsest ületäitumusest hoolimata „unustati“ mõni vang sinna mitmeks kuuks. Ruumikitsikuse tõttu hakati süüdimõistetuid peagi transportima NSV Liidu sisepiirkondade sunnitöölaagritesse. Suurema osa süüdimõistetuid moodustasid sõjajärgsel perioodil poliitilistel põhjustel vangistatud inimesed. 1946. aastal hakkas uute arreteerimiste arv vähenema, nagu kogu NSV Liidus. Stalini surma ajaks 1953. aasta märtsis oli Eestis kaheksa vanglat kokku 3280 kohaga. Täidetud oli neist 1646.⁷⁵

Patarei kompleks jäi Eesti NSV siseministeeriumi valitsemisala keskvanglaks ka pärast II maailmasõda ja seda kasutati eelkõige eeluurimisvanglana. Ülekuulamisteks, millega tihti kaasnes ka vägivald, viidi vahi aluseid riikliku julgeoleku ministeeriumi sisevanglasse Pagari tänaval nn musta rongaga. Nii nimetati furgoonautot, mille küljele oli eksitamiseks maalitud kiri „Leib“. Pagari tänava sisevangla oli seal rakendatud vägivalla ja talumatute elamistingimuste tõttu veel halvema kuulsusega paik kui Patarei. Aastate jooksul oli Patareil hulk erinevaid ametlikke nimeusi, viimati „Eeluurimise isolaator nr 1“. Patareid kasutati vanglana veel ka taastatud Eesti Vabariigis justiitsministeeriumi valitsemisalas kuni 2002. aasta detsembrini.

⁷⁴ Saueaak ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 303–304.

⁷⁵ *Ibid.*

Kokkuvõtteks

Ligi sada aastat on möödunud ajast, kui Patarei võeti kasutusele vangla-kompleksina. Selle aja jooksul on valitsemiskord väljaspool vanglamüüre vahetunud neli korda, lisaks riigipöördekatse 1924. ja 1935. aastal. Ainult Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega 1991. aastal ei kaasnenud poliitilist ja/või sõjalist vägivalda. Kõigil ülejäänud puhkudel oli just Patarei see keskkoh, kuhu suleti kümned, sajad ja tuhandedki kaotajaks jäänud leeri liikmed. Kompleksi praegune nukker ja lagunev seisund on nende mälestuse austamise ja meie mälestamiskultuuri äraspidine väljendus.

Okupatsiooniaastatel 1940–1991 kujunes Patareist võõrvõimu ja tuhandete süütute inimeste kannatuste sümbol. Ühelt poolt saatuse iroonia ja teisalt Patarei vangla keerdkäigulise ajaloo ilmeka näited ühtedena paljudest on Jüri Jaaksoni,⁷⁶ Jaak Reichmanni⁷⁷ ja Maksim Undi saatus. Jaakson oli kohtuminister, kelle ametis olles sai Patareist vangla, ning tema elu vabaduses lõppes 1941. aasta juuniküüditamisega. Küüditamise ajal kinnivõetuna läks tema teekond küll ilma vahepeatuseta Patareis otse Venemaale ning lõppes kusagil Nõukogude vanglas, kus ta surma mõisteti ja hukati. Reichmann oli kaks aastakümnet kohtunik ja Kohtukoja esimees, oli õiguse eest seistes ja karistusi määrates saatnud Patarei müüride vahele hulga inimesi ning lõpetas oma elupäevad NKVD vangina sellesama Patarei seinte vahel. Need kaks meest sattusid Patareisse võõrvõimu sunnil, Maksim Unt aga langes omade ohvriks. Ta oli aktiivselt osalenud Patarei NKVD vanglaks kujundamisel, kuid see ei lunastanud tema väidetavaid patte sama režiimi ees.

⁷⁶ Jüri Jaakson (1870–1942), eesti poliitik, riigivanem ja Riiginõukogu liige. Oli 1919–1920 kolme järjestikuse valitsuse kohtuminister, 1920–1932 Riigikogu liige, 1926–1940 Eesti Panga president. 1938–1940 Riiginõukogu liige. Vangistati 14. juunil 1941, viidi NSV Liitu, mõisteti surma ja hukati 20. aprillil 1942.

⁷⁷ Jaak Reichmann (1874–1945), eesti kohtunik ja poliitik. Oli Eesti Vabariigi esimene kohtunik, kes määrati ametisse 13. novembril 1918, vabastati ametist 13. augustil 1940 pärast Eesti okupeerimist. Oli kogu selle aja Kohtukoja esimees, välja arvatud 25. jaanuarist 1921 – 20. jaanuarini 1923, kui oli kohtuminister. Saksa okupatsiooni oli taas Kohtukoja esimees. Ta vangistati 24. jaanuaril 1945 ja suri Patarei vanglas 1. mail 1945.

Hulk vabadussõjalasi, kes 1938. aastal amnestia korras vabastati, sattus 1940. aastate esimesel poolel uuesti Patarei vanglasse, seekord NKVD või NKGB vangidena. Näiteks kahe Vabadusristi (I/2, II/3) kavalier kolonel Eduard-Alfred Kubbo (1887–1941) vangistati 6. novembril 1940 ja lasti järgmise aasta 10. juunil Tallinnas maha. Samuti amnestiaga vabastatud kapten Paul Laamann (1892–1945), Vabadusristi kavalier (I/3), läks 1941. aastal järelümberasujana Saksamaale, oli seal järelümberasujatest formeeritud politseipataljoni Ostland kompaniiülem, pöördus aga siis Eestisse tagasi ja oli 1944. aasta hilissuvel kontradmiral Johan Pitka formeeritud löögiüksuse staabiülem. Laamann arreteeriti 1944. aasta 22. oktoobril ja lasti 25. jaanuaril 1946 Tallinnas maha. Saatuse iroonianana oli üks tema ülekuulajaid Eesti kommunist, Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm, kellega koos nad 1938. aastal amnestiaga vabastati.⁷⁸

Esmalt sai Patarei vangla sümboli tähenduse Eesti kommunistide silmis, kellest enamik oli riigivastase tegevuse tõttu Eesti Vabariigis pikemaks või lühemaks ajaks sealsetesse kongidesse suletud. 1940. aasta juunis, pärast Eesti okupeerimist, vabastati sealt veel vangistuses olnud kohalikud kommunistid ja hiljem „rahvarevolutsioonina“ ülistatud sündmuste kujutamisel sai Patareist üks Eesti Vabariigi kurjuse sümboleid. Sellisena kajastus see läbi kogu sovetiperioodi avaldatud vanade kommunistide mälestustes. Kommunistidest poliitvangide elu on kujutatud ka Mart Raua näidendis „Mõök väravas“, mis ilmus esimese algupärase „Eesti NSV näidendina“ trükist 1941. aasta alguses. Näidend viidi lootusrikkalt kohe ka lavalaudadele, kuid ei pärvinud oma asjatundmatuse ja

⁷⁸ Meelis Maripuu ja Argo Kuusik, „Political Arrests and Court Cases from August 1940 to September 1941. Appendix 2. Individuals, sentenced to death and executed in Estonia in 1940–1941 by different war tribunals,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 340; Toomas Hiio, „Löögiüksuse „Admiral Pitka“ formeerimine ja tegevus,“ – *Löögiüksus „Admiral Pitka“, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944“ ettekanded*, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4 (Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2008), 55–57, 59–61, 74 jj.

küündimatuse tõttu isegi endiste poliitvangide, peategelaste prototüüpide heakskiitu, rääkimata teatripublikust laiemalt.⁷⁹

Aastail 1940–1941 tegutses Patareis NKVD vangla, kust käisid enne hukkamist või NSV Liitu saatmist läbi tuhanded kommunistliku režiimi ohvrid. Pärast Eesti langemist Saksa okupatsiooni alla 1941. aasta septembris kasutas seda paika kolme aasta kestel oma kinnipidamiskohana Saksa julgeolekupolitsei ja SD. Tuhanded inimesed, natsionaalsotsialistliku režiimi poliitilised ja rassilised vaenlased suleti nende müüride vahele oma saatust ootama või karistust kandma. Peale kohalike elanike oli nende hulgas juute Prantsusmaalt, Tšehhist ja Saksamaalt ning vene-lasi ja teisi okupeeritud NSV Liidu territooriumilt. Oli õnnelikke, kelle vangistus ei kestnud kaua, oli neid, kes suunati edasi teistesse kinnipidamiskohtadesse, kuid paljudele jäi see ka viimaseks peatuspaigaks enne hukkamist. 1944. aasta septembris langes Eesti uuesti NSV Liidu võimu alla ja kohe naasid juba tuttavat vanglat juhtima NKVD-lased. Järjekordne võimuvahetus lukustas kongidesse taas tuhandeid, keda süüdistati nõukogude korra vastu tegutsemises ja/või Saksa võimude abistamises.

Patarei on jäänud ühiseks, kuid hooletusse jäetud mälestuspaigaks erinevatele, ka omavahel vaenutsenud osapooltele, kes otsekui ajaloo rollimängudes on vaheldumisi olnud nii sees- kui ka väljaspool lukustatud uksi.

Bibliograafia

Arhiivid

Ameerika Ühendriikide Holokausti Memoriaalmuuseumi Arhiiv (USHMMA)

L-180

Report by Stahlecker on the activities of Einsatzgruppe A until October 15, 1941

⁷⁹ Mart Raud, *Möök väravas* (Tartu: Ilukirjandus ja Kunst, 1941); „Võitluste raskuses relvaks peab olema raamat ...“ Mart Raud 60-aastane, *Sirp ja Vasar*, 13. september 1963; *Eesti rahva kannatuste aasta*, II kd, Eesti Omavalitsuse väljaanne (Tallinn: Eesti Kirjastus, 1943), 305.

Eesti Rahvusarhiiv

RA ERA 1	Politseitalitus
RA ERA 14	Siseministeerium
RA ERA R-64	Eesti Julgeolekupolitsei
RA ERA R-65	Kindralkomissar Tallinnas
RA ERA R-81	Haridusdirektoorium
RA ERA R-294	Tallinna Töö- ja Kasvatuslaager
RA ERA R-296	Üldvangimaja nr 1
RA ERA R-819	Eesti Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis
RA ERAF 12BSM	Surmamõistetute isikutoimikute kollektsioon
RA ERAF 17SM	ENSV Siseministeerium
RA ERAF 129SM	ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon
RA ERAF 130SM	ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon

Käsikirjad

Koppel, Albert. „Minu elu lugu“. (Käsikiri, Saaremaa Muuseum, SM 10370:44)

Õigusaktid

Amnestiaseadus, Riigi Teataja 1934, 46, 426 (6. mai 1934)

Perioodika

Eesti Sõna, Tallinn, 1944

Järva Teataja, Paide, 1943

Postimees, Tartu, 1942

Päevaleht, Tallinn, 1940

Sakala, Viljandi, 1930

Sirp ja Vasar, Tallinn, 1963

Uus Eesti, Tallinn, 1938, 1939

Kirjandus

Allik, Hendrik. „Mälestusi 1940. aasta 21. juuni ettevalmistamisest,“ – *Saabus päev: 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad*, koostanud M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

Eesti rahva kannatuste aasta. II kd. Eesti Omavalitsuse väljaanne. Tallinn: Eesti Kirjastus, 1943.

Hiio, Toomas. „Löögiüksuse „Admiral Pitka“ formeerimine ja tegevus,“ – *Löögiüksus „Admiral Pitka“, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944“ ettekanded*, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4, 54–95. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2008.

Kaasik, Peeter ja Hiio, Toomas. „Political repression from June to August 1940,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 309–318. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

Kaasik, Peeter. „Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941,“ *Akadeemia* 5 (2006): 947–991.

Kross, Jaan. *Kallid kaasteelised*, Eesti mälu 1. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.

Kuuli, Olaf. „Luurajad – poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest,“ – *Luuramisi, salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil, artiklite ja dokumentide kogumik*, koost. Tiit Noormets, 91–104. Tallinn: Umara, 1999.

Kuusik, Argo ja Ohmann, Valdur. „EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre saatus selgunud,“ *Tuna* 3 (2014): 85–91.

Maripuu, Meelis. „French Jews at the Tallinn Central Prison in 1944,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 717–718. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

Maripuu, Meelis ja Kuusik, Argo. „Political Arrests and Court Cases from August 1940 to September 1941,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 318–362. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

Maripuu, Meelis. „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia in 1942–1943,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commis-*

sion for the Investigation of Crimes Against Humanity, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 705–715. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

Pohjonen, Juha. „Eestist saadetud Nõukogude langevarjurid Soomes suvel 1941,“ – 1941. aasta Eestis, *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* 6/2006 (2007): 89–92.

Raud, Mart. *Mõök väravas*. Tartu: Ilukirjandus ja Kunst, 1941

Resev, Aleksander. „Rahvas otsustab ise,“ – *Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonist osavõtjad jutustavad*, koostanud M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

Saueauk, Meelis ja Maripuu, Meelis. „„Patarei“ vangla,“ – *Võimas ja süinge Patarei. Mälestused Patarei vanglast 1924–1990*, koost. Rutt Hinrikus, 296–304. Tallinn: Tänapäev, 2007.

Sõja ja rahu vahel, II kd, *Esimene punane aasta, okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoim. Enn Tarvel, köite toim. Meelis Maripuu. Tallinn: S-Keskus, 2010.

Tammela, Mari-Leen. „Kommunistide riigivastane tegevus Eesti Vabariigis 1920. ja 1930. aastatel,“ *Estonica. Entsüklopeedia Eestist*, http://stage.estonica.ee/et/Kommunistide_riigivastane_tegevus_Eesti_Vabariigis_1920_ja_1930_aastatel/, 4. jaanuar 2017.

Veebilehed

Andmekogu teise maailmasõja ajal 1941–1944 Poolas ja Saksamaal asunud koonduslaagritesse saadetud Eesti elanikest Eesti Mälu Instituudis, <http://www.mnemosyne.ee/rahvuskaaslased-saksa-koonduslaagrites>, 18. jaanuar 2017.

Estonica. Entsüklopeedia Eestist, http://stage.estonica.ee/et/Kommunistide_riigivastane_tegevus_Eesti_Vabariigis_1920_ja_1930_aastatel/, 4. jaanuar 2017.

Patarei Prison

Meelis Maripuu

The article discusses the history of the Tallinn central prison, also known as Patarei Prison through 1920–1944. The sea fort built at the beginning of the 19th century – the Kalaranna Fort – was converted into a prison in 1920, as all the former Tallinn prisons had been either destroyed or repurposed. In the 1920s and 1930s, the prison was used for detaining criminals as well as people convicted of acts against the Republic of Estonia, both communists and members of the radical right-wing Union of Participants in the Estonian War of Independence in the second half of the 1930s. The majority of the political prisoners were granted amnesty, but the performance programme of the people's revolution staged after the occupation of Estonia in 1940 still included the liberation of political prisoners. In 1940–1941, the Patarei Prison was used for detaining enemies of the Soviet power, who were mainly state, local government and public figures, military officers and policemen of the Republic of Estonia. Most of them were taken into the Gulag prison camps or executed in 1941. Through 1941–1944, the Patarei Prison was used for detaining persons arrested by the German occupation forces, both participants in communist activities 1940–1941 and members of the national opposition, as well as Jews brought from other countries. The prison was emptied upon the German departure from Tallinn in September 1944; some prisoners were released, but most were taken to the Stutthof concentration camp near Danzig. After Estonia was occupied by the Red Army in autumn 1944, the prison was again filled with political prisoners of the occupying Soviet power.

Keywords: penal policy of the Republic of Estonia 1920–1940, political repressions of the Soviet Union, political repressions of national socialist Germany, holocaust, crimes against humanity

Arheoloogiline eksperiment Otepää varspüssi rekonstruktsiooniga

Eesti vanima tulirelva taktikalis-tehniliste näitajate analüüs

Jaak Mäll

Sissejuhatus

14. juulil 1955 registreeriti Otepää linnuse arheoloogilistel väljakaevamistel järjekordne leid, mida kirjeldati järgmiselt:

„Leid N1369: Purustatud metalltoru. Malmtoru katkend. Üks 10 cm toru, 9 väikest. Sinna juurde kuuluv raudklamber.“¹

See oli nn Otepää püss, mida praegu tuntakse kui vanimat Eestist leitud tulirelva ja mida säilitatakse Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogus.² Otepää püss on säilinud mittetäielikult, 12 katkena (joonis 1), mis kokku kaaluvad umbes 740 g. Kõik katked on vähem või rohkem deformeerunud.

Käesolevas artiklis käsitletakse nimetatud leiu dateeringut ja ajaloolist konteksti, kirjeldatakse leiu rekonstruktsiooniga tehtud laskekatseid ning analüüsitakse katsete tulemuste põhjal algeliste käsitulirelvade taktikalisi omadusi.

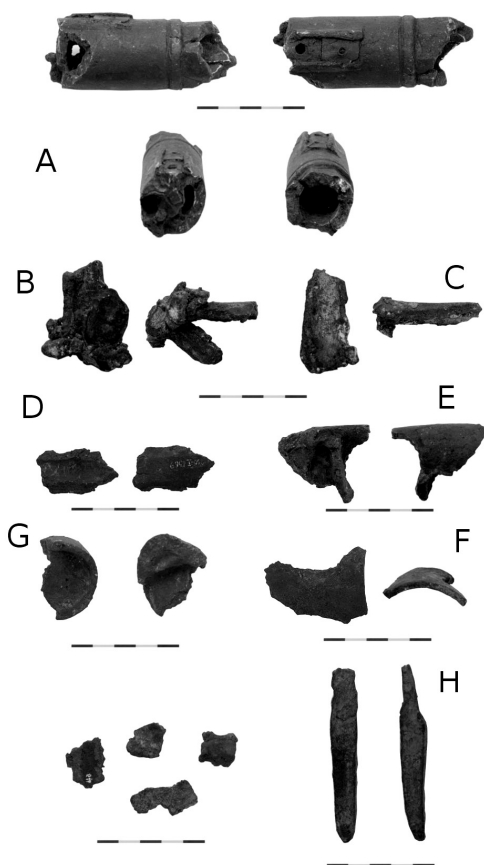
Leiu dateering ja kontekst

Kuigi Osvald Saadre juhitud Otepää linnuse arheoloogiline ekspeditsioon oli tõenäoliselt suurim ja pikaajalisim Nõukogude okupatsiooni aegses Eestis ellu viidud arheoloogiline uurimisprojekt, puuduvad selle

¹ Otepää kaevamiste aruanne, käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis.

² Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu AI 4036 I:1369.

Joonis 1. Otepää linnuselt
leitud varspüüsi katked
erinevates vaadetes

ekspeditsiooni materjalide hulgas kahjuks korrektselt vormistatud uurin-
gute aruanded, rääkimata publikatsioonidest. Dokumentatsioon on
säilinud korrastamata jooniste, leiunimekirjade ja väheinformatiivsete
kaevamispäevikutena, mille põhjal linnuse stratigraafiat rekonstruee-
rida ei õnnestu. Seetõttu pole ka võimalik dateerida Otepää püüsi arheo-
loogilise leiuna stratigraafilise meetodi alusel: kuna pole selge, millises
pinnaseladestus eseme paiknes, pole seda ka võimalik seostada teiste, selgelt
dateeritavate leidudega.

Teine võimalus dateerida Otepää püüsi kui arheoloogilist leitu oleks
linnuse hävimisdaatumil alusel, mis annaks nn *taq*-dateeringu (*terminus*

ante quem). Selle dateerimisviisi puhul lähtutakse leiu asupaigast: kui see oli kindlaks ajahetkeks teadaolevalt hävinud ja täielikult maha jäetud, ei saa ka sealt saadud leiud olla hilisemad.

Eesti keskaegsete linnuste uurimise traditsiooni algataja Armin Tuulse oletas, et Otepää linnus hävis kusagil Vana-Liivimaa konföderatsiooni lõpuperioodil 16. sajandi I poolel, võib-olla Liivi sõja alguses. Samas märkis Tuulse, et kirjalikke allikaid Otepää linnuse kohta on säilinud vähe, ja rõhutas oma oletuse ülimat spekulatiivsust, võttes arvesse, et kõige hilisem kirjalik märges linnusest pärineb 1477. aastast.³

Osvald Saadre, tõenäoliselt motiveerituna vajadusest ümber lükata väliseestlasest Tuulse kui „kodanlik-natsionalistliku ajaloolase“ seisukohti,⁴ pakkus Otepää linnuse hävimisdaatumiks aasta 1396, toetudes ühe, väidetavalt linnuse hävingukihist saadud mündi ekslikule dateeringule ja ühe dokumendi ekslikule interpretatsioonile:

„Põlenud tukkide vahelt leiti münt, mis on löödud Tallinnas 1390. aasta paiku ja mis koos teiste müntidega aitab meil dateerida lossi põlemist. (Kõik mündid on dateerinud ENSV TA Ajaloo Instituudi teaduslik töötaja A. Molvõgin.) Ajaloost on teada, et Tartu piiskopkonna ja ordu vahel oli aastail 1396–1397 lühike, aga äge sõda, mille kestel ordu laastas halastamatult piiskopkonda. On tõenäoline, et selles sõjas sai Otepää piiskopilinnus tugevasti kannatada.“⁵

1980. aastate lõpul asus Ain Mäesalu siiani tähelepanuta jäänud Otepää kaevamiste leide läbi töötama ja avaldas arvestatava hulga uurimistulemusi.⁶ Probleemaatiline on nende publikatsioonide puhul asjaolu,

³ Armin Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXXIII (Dorpat: Dorpater Estnischer Verlag, 1942), 51–52.

⁴ Agara kollaboratsioonistina oli Saadre samasugustes ettevõtmistes osalenud varemgi, vt Jaak Mäll ja Erki Russow, „Kuidas otsiti Kalevipoja parteipiletit – 50 aastat arheoloogilistest kaevamistest Raekoja platsil Tallinnas,“ *Arheoloogiga Läänemeremaades: uurimusi Jüri Seliranna auks*, koost. Valter Lang ja Ülle Tamla, Muinasaja Teadus 13 (2003): 173–200.

⁵ Osvald Saadre, „Otepää varasemast ajaloo,“ – *Otepää. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 26.–30. juunini 1966. a. Ettekannete lühikokkuvõtted* (Tallinn: ENSV TA Kodu-uurimise Komisjon, 1966), 49–50.

⁶ Ain Mäesalu, „Kas Otepää püss on üks maailma vanimaid käsituli relvi?“ *Kleio* 1 (1989): 26–30; Ain Mäesalu, „Otepää linnuse ammunooletsad,“ *Arheoloogiline kogumik*, toim. Lembit Jaanits ja Valter Lang, Muinasaja Teadus 1 (1991): 163–181; Ain Mäesalu, „12.–14. sajandi

Joonis 2. Ülal: Mörkö varspüss, Rootsi, u 1400 (Statens Historiska Museet SHM 23136). All: Tannenbergi varspüss, Saksamaa, enne 1399 (Germanisches Nationalmuseum W 2034)

et Mäesalu lähtus järjekindlalt Saadre välja pakutud Otepää hävimisdaatumist 1396, mis paneb paljud Otepää linnuse leiud valesse ajalisse konteksti.

kaitserüüd Otepää linnuse leidude põhjal, “*Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte*, toim. Valter Lang, Muinasaja Teadus 3 (1995), 326–361; Ain Mäesalu „Otepää püss ongi maailma vanimaid käsitürelvi,“ *Kleio* 18 (1996), 3–11; Ain Mäesalu, „Die Ältesten Feuerwaffen Estlands,“ *Steinbrücke. Estnische Historische Zeitschrift* (1998): 19–29; Ain Mäesalu, „Weapons in Otepää castle in 1396,“ – *Castella Maris Baltici* 5, *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* 6, ed. by Langelands Museum *et al.*, (Rudkøbing, 2001), 91–98; Ain Mäesalu, „Die archäologischen Brigantinenfunde in der Burg Otepää, Estland,“ – *Das Brigantinen-Symposium auf Schloss Tirol*, hrsg. von Konrad Spindler, *Bauforschung auf Schloss Tirol* 3, *Nearchos*, Sonderheft 9 (Landesmuseum Innsbruck, 2004), 104–118.

2010. aastal avaldas siinkirjutaja artikli,⁷ kus analüüsis Otepää linnust puudutava kirjaliku allikmaterjali sisu ning jõudis Tuulsegale samale järeldusele – et Otepää linnuse eksisteerimist on võimalik jälgida kuni 1477. aastani – ning et oletus linnuse hävimist 1396. aasta paiku on ekslik.

Nagu nägime, on Otepää püssi kui arheoloogilise leiu dateerimine leiusituatsiooni põhjal võimatu. Seetõttu jääb meil selle uurimiseks üle vaid tüpoloogiline meetod.

Otepää püss on varspüss (ingl k *Handgonne*, sks k *Handbüchse*), mis on kõige varasem teadaolev käsituli relvade tüüp. Kuna selle tüübi säilinud eksemplarid on küllaltki haruldased, tuntakse peamiselt kahte eksemplari, mille kohta on publitseeritud uurimusi – nn Tannenbergi ja Mörkö varspüsse (joonis 2).

Üldistavalt on varspüssidele omased järgmised tüpoloogilised tunnused, mis eristavad neid hilisematest käsituli relvadest:

- rauaõõnega samal joonel paiknev sirge laad, mis kinnitub otse raua tagaossa,
- lühike, mitte üle 15 kaliibri pikk rauaõõs,
- raua pealispinnal paiknev süüteava.

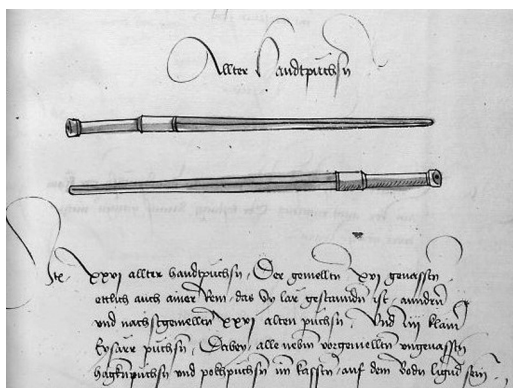
Tulenevalt nendest tehnilistest iseärasustest tulistati varspüssist täiesti erineval viisil kui tänapäeva tulirelvadest: püssi hoiti ja suunati parema käega, vars oli surutud parema kaenla alla ning vasaku käega süüdati laeng, puudutades hõõguva tahi või taelaga püssirohuga täidetud süüteava raua pealispinnal.

Varspüsside umbkaudsest kasutusajast ja selle kaudu ka tüübi dateeringust annavad meile aimu kirjalikud allikad: vanim märge varspüsside kohta pärineb Inglise kuninga relvakambri arveraamatust (*Royal Wardrobe Accounts*) ja on dateeritud 1386. aastaga.⁸ Näib, et pärast seda

⁷ Jaak Mäll, „Otepää piiskopilinnuse hävimisdaatumist kirjalike ja arheoloogiliste allikate valguses,“ *Eesti Arheoloogiaajakiri = Estonian Journal of Archaeology* 14, nr 1 (2010): 72–78. Samas väljaandes ka: Mauri Kiudsoo „Otepää linnuse mündileid“: 90–92 ja Ain Mäesalu „Otepää linnuse hävimisdaatumist“: 79–89.

⁸ Thomas F. Tout, „Firearms in England in the Fourteenth Century,“ – T. F. Tout, *The collected papers of Thomas Frederick Tout with a Memoir and a Bibliography*, vol. 2 (Manchester: Manchester University Press, 1932), 254, XIVb.

Joonis 3. „Vanad“ varspüssid
Landshuti linna arsenalis
inventariraamatus (1485)
(Universitätsbibliothek
Heidelberg CPG 130, 42r)

püsisid varspüssid kasutuses peaaegu sajandi, sest alles 1485. aastal on Landshuti linna suurtükimeister Ulrich Beßnitzer märkinud linna arsenalis inventariraamatusse põhjenduse, miks ta vanade varspüsside parandamist enam otstarbekaks ei pea:

„Nimetatud haakpüssid ja varspüssid on liiga väikese (lühikese?) rauaga ja (kaliibrites?) erinevad. Kulud sellele poleks seda väärt.“⁹ (Vt joonis 3.)

Eelnevast lähtudes tuleb konstateerida, et kuna Otepää püssi fragmendid vastavad varspüssi tüpoloogilistele tunnustele, tuleb leid dateerida tüübi üldise dateeringu põhjal ajavahemikku 14. sajandi viimasest veerandist kuni 15. sajandi teise poole keskpaigani. Täpsem dateering pole praegusel hetkel võimalik, sest uurimisseis ei võimalda teha tüübiseseid ajalisi eristusi.

Algeliste käsituli relvade probleemi uurimislugu

Nagu eespool märgitud, on algeliste tulirelvade uurimine üsna algstaadiumis, sest säilinud eksemplare on väga vähe ja suuremate esemekogu-

⁹ *Gemellt hagknpuhsn vnd nämlichen handtpuchsen gar klain am Ror auch vngeleich. Der Kostung darauf gangen nicht wert gewesen wärn.* (Autori transkriptsioon ja tõlge.) Käsikiri Heidelbergi Ülikooli raamatukogus: Ulrich Beßnitzer, Zeughausinventar von Landshut (1485), Cod. Pal. germ. 130, 42r–42v, Heidelberg historische Bestände, digital, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg130>, 16. jaanuar 2017.

mite uurimine on seetõttu võimatu. Samuti on kirjalikest allikatest saadav informatsioon ülimalt kasin.

Sellepärast on keskaja sõjanduse üldkäsitlustes üldiselt kombeks kirjeldada varaseid tulirelvi kui ebaefektiivseid ja mehaanilistest heitereelvadest – vibudest ja ambudest – tunduvalt nõrgemaid.¹⁰ Ainult Kelly DeVries ja Robert D. Smith on olnud seisukohal, et algeliste käsitulirelvade kasutuselevõttu tuleb vaadelda kui arvestatavat sõjatehnilist uuendust.¹¹

Niisiis on traditsioonilised ajalooteaduse meetodid selle küsimuse lahendamisel osutunud ebapiisavaks ja on vaja lisaandmeid, kasutades muid uurimisviise. Kui peamiseks probleemiks on küsimus algeliste tulirelvade tõhususest, siis tuleb loobuda alusetutest arvamusalaldustest ja selle asemel toetuda mõõdetavatele suurustele. Seda võimaldab ainult eksperimentaalarheoloogia, mis uurib ajaloolisi ja eelajaloolisi tehnoloogiaid neid rekonstrueerides ja tehtud katsete tulemusi dokumenteerides ja mõõtes.

Eksperimentaalarheoloogilisi katseid algeliste tulirelvadega on üritatud teha küllaltki palju, kuid enamasti on nende tööde puhul olnud probleemiks puudulik metoodika ning mõõtmiste ja dokumenteerimise vilets kvaliteet.¹² Kõikide nende tööde süvendatud analüüs ei ole

¹⁰ Volker Schmidtchen, *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie* (Weinheim: VCH, 1990), 210; Bert S. Hall, *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, and Tactics*, Johns Hopkins studies in the history of technology, new series 22 (Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 1997), 148; Andrew Ayton and J. L. Price, „Introduction: The Military Revolution from a Medieval Perspective,” – *The Medieval Military Revolution. State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe* ed. by Andrew Ayton and J. L. Price (New York: I.B. Tauris, 1998), 2; Maurice Keen, „The Changing Scene: Guns, Gunpowder, and Permanent Armies,” – *Medieval Warfare. A History*, ed. by Maurice Keen (Oxford: Oxford University Press, 1999), 280; Helen J. Nicholson, *Medieval Warfare: Theory and Practice of War in Europe 300-1500* (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2004), 98–99.

¹¹ Kelly DeVries and Robert D. Smith, *Medieval Weapons. An Illustrated History of Their Impact* (Oxford: ABC-CLIO, 2007), 199–200; Kelly DeVries and Robert D. Smith, *Medieval military technology*, 2nd edition (Toronto: University of Toronto Press, 2012), 146.

¹² Alan R. Williams, „Some Firing Tests with Simulated Fifteenth-Century Handguns,” *The Journal of the Arms & Armour Society* VIII, no. 1 (1974): 114–120; Joachim von Wlassat, „Combat anno 1399. Welche Schußleistung besaß die Tannenbergs-Büchse?” *Deutsches Waffen-Journal* 6 (1977): 719–721; Robert Douglas Smith, „The reconstruction and firing trials of a replica of a 14th-century cannon,” – *Royal Armouries Yearbook* 4 (Leeds: Royal Armouries

siinkohal võimalik ega vajalik; nendime, et küsimus algeliste tulirelvade taktikalisest tõhususest ja tähtsusest sõjandusliku uuendusena on siiani lahline.

Uurimishüpotees

Käesoleva uurimistöo alushüpotees on järgmine.

14. sajandi lõpus Euroopas kasutusele võetud algelised käsitulirelvad oli oluline tehnoloogiline edasimineku võrreldes mehaaniliste heiterelvade ja muude jalaväe külmrelvadega, sest nende rünnakuenergia ja läbistusvõime oli suurem.

Nagu sõnastatust järeldub, on hüpoteesi kontrollimiseks vaja võrrelda keskaegsete mehaaniliste heiterelvade ja algeliste käsitulirelvade kineetilist rünnakuenergiat ja läbistusvõimet. Keskaegsete ambude ja vibude uurimine eksperimentaalarheoloogiliste meetoditega on hoo sisse saanud viimasel aastakümnel ning võrdluseks vajalik andmekogum on publitseeritud.¹³

Peale heitekeha kiiruse mõõtmise tehti katsete käigus ka tähelepakanekuid keskaegsete heiterelvade sihtmärgiballistika kohta. Erilist huvi pakub I. Lisoni ja J. Sensenfelderi katse rekonstrueeritud suuremõõtmelise kilbi ehk paveesiga.¹⁴

Museum, 1997), 86–94; Peter Vemming Hansen, Jørgen Svender, *Rekonstruktion og skydeforsøg med Loshultkanonen* (Nykøbing F.: Middelaldercentret, 2001); Jaak Mäll, „Otepää piiskoplinnusest leitud varspüsi rekonstrueerimine,“ *Ilusad asjad: tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest*, koost. ja toim. Ülle Tamla, peatoim. Valter Lang, Muinasaja Teadus 21 (2010): 193–210; Piotr Chlebowicz, *Ręczna broń palna w średniowieczu. Badania Eksperymentalne*, Biblioteka Filomaty – Towarzystwo Przyjaciół Liceum Ogólnokształcącego im. Filomatów Chojnickich 28. (Toruń: Certus Janusz Szczepański, Rafał Wełninski, 2014).

¹³ Paul Bourke and David Whetham, „A Report of the Findings of the Defence Academy Warbow Trials,“ *Arms and Armour*, vol. 4, no. 1 (2007): 53–81; Andreas Bichler, „Versuche zur Wirksamkeit mittelalterlicher Armbrustgeschosse,“ *Jahrbuch der Interessengemeinschaft Historische Armbrust*, hrsg. von Jens Sensenfelder (2010): 49–60; I. Lison und Jens Sensenfelder, „Rüstung contra Pavese – ein Beschuss mit modernen Nachbauten,“ *Jahrbuch der Interessengemeinschaft Historische Armbrust*, hrsg. Jens Sensenfelder (2010): 61–78.

¹⁴ *Ibid.*, 72–73.

Tabel 1. Keskaegsete mehaaniliste heiterelvade rekonstruktsioonidega tehtud katsete mõõtmistulemused

Katseseade-rekonstruktsioon	Tõmbejõud kg	Heitekeha kaal g	Algkiirus m/s	Kineetiline energia J
Pikkvibu ¹	63,5	80	49	96
Amb, sarvest ammukaar, vööhaak ²	131	63	43	58
Amb, sarvest ammukaar, vints ³	280	90	47	99
Amb, terasest ammukaar, vints ⁴	510	60	65	127
Amb, terasest ammukaar, vints ⁵	969	100	65	211

Katse näitas mõnevõrra üllatuslikult, et ka kõige tugevama tõmbejõuga amb (969 kg) ei suuda lähidistantsil arvestatavalt läbistada isegi 10 mm paksust okaspuitu, mis on kaetud 5 mm paksuse nahast ja samblast voodriga.

Eelnevast lähtudes tuleb püstitatud hüpoteesi kontrollimiseks vastavalt olemasolevale võrdlusandmestikule teha eksperiment, mille tulemuseks oleksid mõõtmisandmed kahes parameetris: heitekeha algkiirus ja okaspuidu penetratsioon (läbistamine) lähidistantsil.

Eksperimenti struktuur

Plaanitavas eksperimentis on kolm komponenti ehk tegurit, mille koostamisel saame eksperimenti tulemuse: rekonstrueeritud tulirelv, püssirohi ja heitekeha. Lähtuvalt püstitatud hüpoteesist huvitavad meid algeliste käsitulirelvade tehnilis-taktikalised parameetrid nende kasutuselvõtu algperioodil, st 14. sajandi lõpus – 15. sajandi alguses, ning sellest lähtuvalt peavad kõik kolm komponenti vastama selle ajastu tehnoloogilisele tasemele. Järgnevalt käsitleme kõiki kolme eksperimenti komponenti eraldi alapeatükkides.

¹⁵ Bourke and Whetham, 67.

¹⁶ Bichler, 49, 56.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Lison und Sensenfelder, 71.

¹⁹ *Ibid.*

Tulirelv

Nagu mainitud, oli eksperimendis kasutatud tulirelvaks 1955. aastal Otepää piiskopilinnuselt leitud varspüüsi katkete järgi valmistatud rekonstruktsioon. Esmalt määrati kindlaks varspüüsi valmistamisel kasutatud materjal. Selleks osutus tinapronks, mis sisaldas 93,9% vaske (Cu), 4,5% inglistina (Sn) ja 1,6% pliid (Pb).²⁰

Kuna ese on purunenud ja sellest on säilinud ainult fragmendid (joonis 1), pandi esmalt rõhku fragmentide täpsele mõõdistamisele ja dokumenteerimisele (joonis 4). Mõõtmisandmete põhjal tekkis hüpotees, et relva konstrueerimisel on kasutatud algmoodulina rauaõõne sise-läbimõõtu, mis on eeldatavasti ka heitekeha läbimõõt, ning ülejäänud mõõdud on proportsioneeritud sellest suuruselt lähtuvana. Ainsana ei sobinud sellesse skeemi laengukambri läbimõõt. Selline ebakõla relva konstruktsioonis on oletatavasti tekkinud seetõttu, et heitekeha ja püssirohulaengu (laengukambri ruumala) suhte on paika pannud kindel kaaluvahekord. Näiteks kivikuule tulistavate piiramissuurtükkide heitekeha-laengu kaaluvahekord oli 9 : 1, reegel, mis näib olevat olnud üldkehtiv:

„Ja ütlen nii: igas suurtükis, olgu see väike või suur, lükkab üks nael püssirohtu üheksa naela jagu kivi.“²¹

Kui me lähtume sellest, et Otepää varspüüsi laskemoonaks oli 17 mm läbimõõduga seatinast ümarkuul kaaluga umbes 29–30 g, siis silindrikujuline laengukamber ruumalaga 14,5 cm³ peaks mahutama 14,5–15 g püssirohtu, andes heitekeha-laengu vahekorra 2 : 1. Kahjuks pole leitud 15. sajandi kirjalikke märkmeid käsitulirelvade laengu ja heitekeha kaaluvahekorra kohta. Varaseimad sellised märkmed pärinevad alles 16. sajandi I poolest:

²⁰ Mäll, „Otepää piiskopilinnuselt leitud varspüüsi rekonstrueerimine,“ 194.

²¹ *Sprich ich ain büchß sy groß oder klain so sol allweg ain pfund puluer ain nün pfündigen stain triben.* (Autori transkriptsioon ja tõlge.) Feuerwerkbuch, Cod. Pal. germ. 122, 4v–5r, Heidelberg historische Bestände, digital, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg122>, 16. jaanuar 2017.

„Ja arkebuuse, topeltarkebuuse ja püsse laetakse tavaliselt poole kuuli kaalus.“²²

Ainus parameeter, mida pole võimalik Otepää varspüssi fragmentide põhjal kindlaks määrata, on relvaraua pikkus. Võttes aluseks Otepää püssiga väliselt küllalt sarnase Mörkö püssi (joonis 2), rekonstrueeriti rauaõõs laengukambrist kaks korda pikema, kuue rauaõõne läbimõõdu ehk kaliibri pikkusena.

Püssi rekonstruktsiooni valuvormi tegemisel kasutati nn kadunud vaha meetodit, kus esmalt valmistatakse mesilasvahast eseme mudel, mille ümber ehitatakse hiljem savist valuvorm. Pärast vormi kuivamist sulatatakse vaha vormist välja ning vorm põletatakse 900–1000 °C juures. Pronks sulatatakse tiiglis, viiakse temperatuurile umbes 1150 °C ja valatakse vormi. Valandi kättesaamiseks purustatakse vorm pärast jahtumist, valand viimistletakse, puuritakse süüteava ja lisatakse vars.²³

Katsetes kasutatud Otepää püssi rekonstruktsiooni (joonis 5) parameetrid olid järgmised:

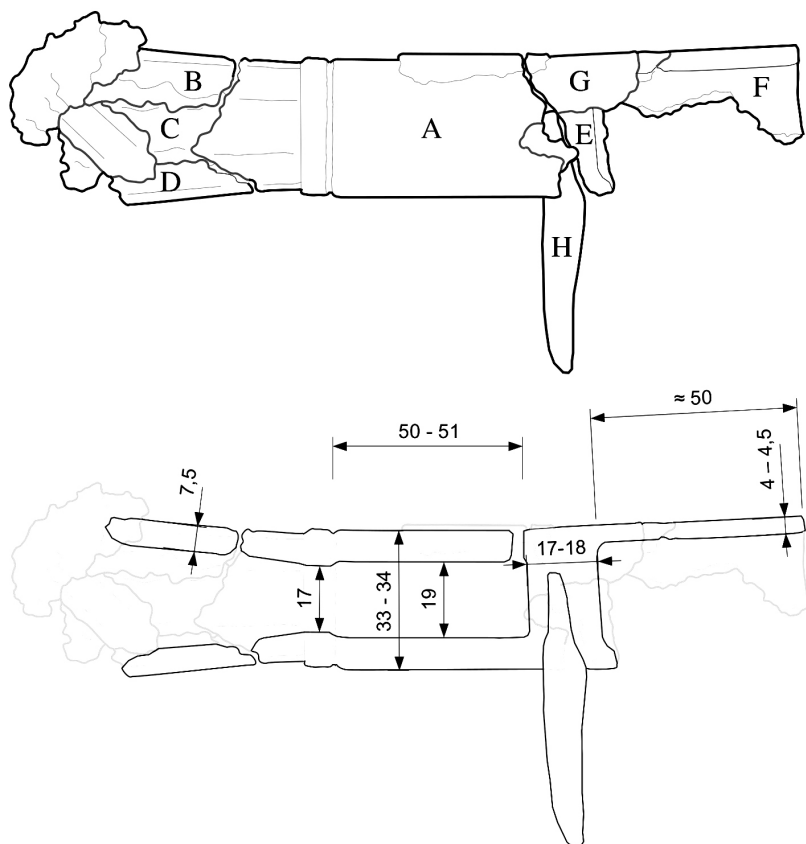
- rauaõõne läbimõõt 17 mm,
- rauaõõne pikkus 102 mm,
- laengukambri ruumala 14,5 cm³,
- kaal 1200 g (koos varrega 1950 g),
- pikkus koos varrega 132 cm.

Püssirohi

Tänapäeval peaaegu kasutuselt kadunud nn must ehk suitsuga püssirohi koosneb kolme komponendi – kaaliumsalpeetri (KNO₃), väävli (S) ja puusöe – mehaanilisest segust. Selles segus pole musta püssirohu

²² „Item hagken, doppelhagken vnd handt ror, wollen gemeinlich halb kugel schwer geladen sein...“ (Autori transkriptsioon ja tõlge.) Cod. Pal. germ. CPG 128, 146v. Heidelberger historische Bestände, digital, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg128>, 16. jaanuar 2017. Vt ka Rainer Leng, *Franz Helm und sein „Buch von den probierten Künsten“. Ein handschriftlich verbeitetes Büchsenmeisterbuch in der Zeit des frühen Buchdrucks*, *Imagines medii aevi* 9 (Wiesbaden: Reichert Verlag, 2001), 289–290.

²³ Jaak Mäll, „Otepää piiskopilinnuselt leitud varspüssi rekonstrueerimine,“ 200–202.

Joonis 4. Ülal: Otepää varspüüsi katked kokku panduna.

All: Otepää varspüüsi löige koos olulisemate mõõtudega (mm)

omaduste peamine mõjutaja mitte koostisainete vahekord, vaid nende kvaliteet ja segamise viis, püssirohuterade suurus, kuju ja erikaal.²⁴

Eksperimendis kasutatud püssirohu valmistamisel lähtuti vanimas teadaolevas dateeritud tulirelvaalases käsikirjas²⁵ toodud juhistest.

²⁴ Tadeusz Urbański, *Chemistry and Technology of Explosives*, vol. 3 (Warszawa: PWN – Polish Scientific Publishers, 1967), 345–359.

²⁵ Büchsenmeisterbuch, 1411, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 3069 Han, <http://data.onb.ac.at/rec/AL00147695>, 16. jaanuar 2017.

„Kui sa tahad teha tavalist püssirohtu ainult kolmest aineksest, siis võta 3½ naela salpeetrit, mis on hästi puhastatud. Ja 1 nael väävlit ja ½ sütt ja tambi see läbi koos hea veiniga, mille sees on kamprit keedetud, ja kuivata see päikese käes. Ja kui seal kamprit sees ei ole, siis püssirohi roiskub ja läheb kergesti pahaks. Aga kamper hoiab igasuguse püssirohu tugevana ja on ka ise tugev ja põleb hästi igasugu püssirohus, kui seda sisse panna.“²⁶ (Vt joonis 6.)

Protsentidesse ümberarvutatuna on retseptis toodud kaaluvahekorrad järgmised: 70% kaaliumsalpeetrit, 20% väävlit ja 10% puusütt. Kuna mainitud käsikirjas on kirjas ka algelised, kuid tõhusad meetodid kaaliumsalpeetri ja väävli puhtuse hindamiseks ja puhastamiseks,²⁷ kasutati püssirohu valmistamisel 99,5% puhtusega laborikemikaale. Puusüsi põletati vahetult enne püssirohu valmistamist.

Kõik komponendid peenestati käsiuhmrisk ja sõeluti läbi 0,25 mm võrguavaga sõela. Seejärel segati komponendid omavahel kokku ja niisutati valge veiniga, milles oli lahustatud umbes 4% kamprit. Saadud tainataolisest massist vormiti pätsid, mida kuivatati kaks nädalat. Pärast kuivamist purustati püssirohupätsid käsiuhmrisk ja sõeluti läbi 1,5 mm võrguavaga sõela.

Heitekehad

Peale ümmarguste seatinakuulide tulevad algeliste käsitulirelvade puhul kõne alla ka silindrikujulised seatinakuulid. Selliseid kuule on kujutatud näiteks eespool mainitud käsikirjas ning viimastel aastatel on hakatud

²⁶ *Wiltu ein schlecht puluer machen nur von drin stuck so nim iiij-lb salniter der vast gut sy vnd wol gelutret sy. Vnd j lb swebel vnd j kol vnd stoß daz ab mit vast gutem win da campfor jnn gesoten sy vnd terr daz andder sonn Wen wo nit kanfor py ist daz puluer erwirt vnd verdirbet gern. Aber der canfor halt alles puluer vf vnd ist äch krefftig vnd prunstig jn alle puluer wann man jnn das jnn tut.* (Autori transkriptsioon ja tõlge.) Büchsenmeisterbuch, 4v.

²⁷ Büchsenmeisterbuch, 1r, 1v, 3r, 4v. Vt ka Rainer Leng, *Anleitung Schießpulver zu bereiten, Büchsen zu laden und zu beschießen. Eine kriegstechnische Bilderhandschrift im cgm 600 der Bayerischen Staatsbibliothek München* (Wiesbaden: Reichert, 2000) 37–39, 71, 101.

Joonis 5. Otepää varspüssi rekonstruktsioon

Joonis 6. Õpetus „tavalise“
 püssirohu valmistamiseks
 (1411) (Österreichische
 Nationalbibliothek
 Cod. 3069, 4v)

neid ka leidudena ära tundma ja leiuandmeid on avaldatud.²⁸ (Vt joonis 7.) Katsete jaoks valmistati seatinast nelja tüüpi heitekehasid:

- 16 mm ümarkuulid kaaluga 25 g,
- 17 mm ümarkuulid kaaluga 30 g,
- 17 mm silindrikujulised kuulid kõrgusega 11 mm, kaaluga 30 g,
- 17 mm silindrikujulised kuulid kõrgusega 17 mm, kaaluga 44 g.

Katseseeria

Katseseeria otsustati ellu viia kahes osas, alustades penetratsioonitestidest. Kõik lasud sooritati 15-grammise püssirohulaenguga. 16 mm läbimõõduga ümarkuulid tropiti rasvatatud linasest riidest lapiga, kõik teised heitekehad laeti ilma tihenditeta. Katsete tulemused on esitatud tabelis 2.

Tabel 2. Penetratsioonitestide tulemused

	Heitekeha kuju	Läbimõõt mm	Kaal g	Penetratsioon mm	Keskmine penetratsioon mm
1.	Ümarkuul	16	25	85	80
2.	Ümarkuul	16	25	76	
3.	Ümarkuul	16	25	80	
4.	Ümarkuul	17	30	57	60
5.	Ümarkuul	17	30	62	
6.	Ümarkuul	17	30	65	
7.	Silinder	17	30	44	46
8.	Silinder	17	30	55	
9.	Silinder	17	30	40	
10.	Silinder	17	44	0	0
11.	Silinder	17	44	0	
12.	Silinder	17	44	0	

²⁸ Büchsenmeisterbuch, 11r; Lech Marek, „Castle at war: archaeological records of fighting during the siege of Castle Kolno in Silesia,“ *Schlachtfeld und Massengrab. Spektren interdisziplinärer Auswertung von Orten der Gewalt*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 15 (2014): 138.

Joonis 7.

Üleval: silindrikujulised kuulid
varspüssile (1411) (Österreichische
Nationalbibliothek Cod. 3069, 11r)

All: Kolno linnuselt Poolas leitud
silindrikujulised seatinakuulid
(enne 1443) (Marek, L. Castle
at War. Fig 6.)

Katsetuste tulemusena selgus, et 44 g raskused silinderkuulid olid Otepää püssi rekonstruktsiooni jaoks sobimatud. Liiga rasked heitekehad tekitasid niivõrd tugeva tagasilöögi, et hoolimata sellest, et katseseade oli kin- nitatud terasraamile ja sellele oli asetatud ligikaudu 40-kilone raskus, ei suudetud 5 meetri kauguselt sihtmärgiks olevat 110 cm pikkust ja 20 cm laiust prussi kordagi tabada.

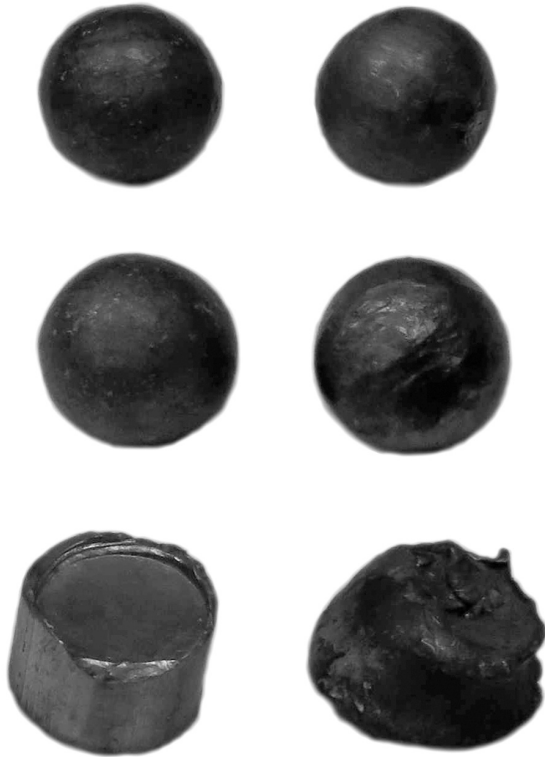
Penetratsioonitestid näitasid ootuspäraselt, et heitekehade läbistus- võime on seotud nende ristlõike pindalaga. Ümarkuulide puhul oli defor- matsioon minimaalne, kuid lameda esiosaga sihtmärki tabavad silinder- kuulid näitasid suhteliselt suurt deformatsiooni, suurendades ristlõike pindala tabamusel veelgi (joonis 8).

Heitekeha algkiiruse mõõtmised tehti Eesti Kohtuekspertiisi Insti- tuudis ballistika- ja tulirelvaekspert Berit Cavegni abiga. Mõõteriistana kasutati Drello BTS 4044 fotoelektrilist kolme sensorireaga ballistilist kro- nograafi (joonis 9). Mõõtmised tehti kolme tüüpi heitekehadega: 16 mm ja 17 mm ümarkuulide ning 30 g silinderkuulidega. Raskete silinderkuu- lidega katsetamisest loobuti, sest penetratsioonitestides saadud koge- must arvesse võttes oli oht kahjustada mõõteriista. Kõik lasud tehti 15 g püssirohulaenguga, kiirust mõõdeti 1 m kaugusel rauasuudmest. Heite- keha kaalu ja kiiruse põhjal arvutas mõõteriist automaatselt välja heite- keha kineetilise energia. Saadud mõõtmistulemused on esitatud tabelis 3.

Tabel 3. Ballistilise kronograafiga tehtud mõõtmiste tulemused

	Heitekeha	Läbimõõt mm	Kaal g	Kiirus m/s	Energia J
1.	Ümarkuul	16	25	209	546
2.	Ümarkuul	16	25	190	451
3.	Ümarkuul	16	25	202	510
4.	Ümarkuul	17	30	218	712
5.	Ümarkuul	17	30	209	655
6.	Ümarkuul	17	30	180	486
7.	Silinder	17	30	181	491
8.	Silinder	17	30	173	448
9.	Silinder	17	30	175	459

Joonis 8. Otepää varspüüsi kuulid enne (vasakul) ja pärast (paremal) penetratsiooniteste okaspuitu. Üleval 16 mm ümarkuulid, keskel 17 mm ümarkuulid ja all 30 g silinderkuulid

Lisatähelepanekud Otepää varspüüsi rekonstruktsiooni kui tulirelva kohta, mida katseseeria käigus tehti, olid järgmised:

- hoolimata lühikesest ja siledast rauast ei olnud 25 m distant sil inimesesuuruse siluett-sihtmärgi tabamine probleemiks;
- pärast umbes kümne lasu sooritamist oli rauaõõs sedavõrd püssi-rohutahmaga saastunud, et laadimine oli raskendatud ja rauaõõs vajab puhastamist;
- keskmine laskekiirus oli hinnanguliselt üks lask minutis.

Kokkuvõte

Eestist leitud vanima tulirelva, Otepää varspüssiga tehtud eksperimentaalarheoloogilised katsed näitasid, et esimesed algelised tulirelvad oli tähtis sõjatehniline uuendus võrreldes mehaaniliste heiterelvade – vibude ja ambudega. Katsed Otepää varspüssi rekonstruktsiooniga tõestasid, et nii läbistusvõime kui ka heitekeha algenergia olid vähemalt kaks korda suuremad kui kõige võimsama hiliskeskaegse ammu rekonstruktsiooniga tehtud katsete käigus mõõdetu.

Nii laskekiiruse kui ka täpsuse osas polnud katsete käigus saadud kogemuse alusel põhjust arvata, et varspüss oleks märkimisväärselt alla jäänud suure tõmbejõuga ambudele, mille vinnastamiseks vajati keerukaid mehaanilisi vintse. Ka rauaõone reostumisel püssirohutahmaga, mis takistas pideva tule andmist, oli ambude ja vibude puhul analoogiline probleem: vinnastamise ja laskmisega kaasnevad deformatsioonid „väsitavad“ nii ammu- kui ka vibukaart ja vähendavad nende tõmbejõudu, mille tagajärjel on iga järgnev lask üha väiksema kineetilise energiaga. Nagu tuli umbes kümne lasu järel puhastada varspüssi rauda, oli pärast 10–20 lasku vaja ka amb lahti pingutada ja eemaldada ammunöör, et ammukaar saaks deformatsioonidest taastuda.²⁹

Kirjeldatud eksperimentaaluuring ei saa jääda viimaseks sõnaks varspüsside teemal, sest hulk algeliste käsitulirelvadega seotud küsimusi on jäänud puudutamata. Loodetavasti avaneb edaspidi võimalus uurimistööga jätkata.³⁰

Bibliograafia

Arhiivid ja kollektsioonid

Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu

Arheoloogiaarhiiv

²⁹ Bichler, 52.

³⁰ Autor soovib siinkohal avaldada sügavat tänu Eesti Kohtuekspertsi Instituudile, relva- ja ballistikaekspert Berit Cavegnile EKEI-st ja Margus Sinimetsale MTÜ-st Saaremaa Sõjavara Selts, kes uurimistöö valmimisele nõu ja abiga kaasa aitasid.

Joonis 9. Katsete käigus kasutatud mõõtmisaparatuur Eesti Kohtuekspertiisi Instituudi lasketiirus

Käsikirjad (digiteeritud)

- Beßnitzer, Ulrich. „Zeughausinventar von Landshut.“ 1485, Cod. Pal. germ. 130, 42r–42v, Heidelberg historische Bestände, digital, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg130>, 16. jaanuar 2017.
- „Büchsenmeisterbuch.“ 1411, Cod. 3069 Han, Österreichische Nationalbibliothek, <http://data.onb.ac.at/rec/AL00147695>, 16. jaanuar 2017.
- „Cod. Pal. germ.“ CPG 128, Heidelberger historische Bestände, digital, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg128>, 16. jaanuar 2017.
- „Feuerwerkbuch.“ Cod. Pal. germ. 122, 4v–5r, Heidelberger historische Bestände, digital, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg122>, 16. jaanuar 2017.

Kirjandus

- Ayton, Andrew and Price, J. L. „Introduction: The Military Revolution from a Medieval Perspective.“ – *The Medieval Military Revolution. State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe*, ed. by Andrew Ayton and J. L. Price, 1–22. New York: I.B. Tauris, 1998.
- Bichler, Andreas. „Versuche zur Wirksamkeit mittelalterlicher Armbrustgeschosse“, *Jahrblatt der Interessengemeinschaft Historische Armbrust*, hrsg. von Jens Sensenfelder (2010): 49–60.
- Bourke, Paul and Whetham, David. „A Report of the Findings of the Defence Academy Warbow Trials“, *Arms and Armour*, vol. 4, no. 1 (2007): 53–81.
- Chlebowicz, Piotr. *Ręczna broń palna w średniowieczu. Badania Eksperymentalne*, Biblioteka Filomaty – Towarzystwo Przyjaciół Liceum Ogólnokształcącego im. Filomatów Chojnickich 28. Toruń: Certus Janusz Szczepański, Rafał Wełninski, 2014.
- DeVries, Kelly and Smith, Robert D. *Medieval military technology*, 2nd edition. Toronto: University of Toronto Press, 2012.
- DeVries, Kelly and Smith, Robert D. *Medieval Weapons. An Illustrated History of Their Impact*. Oxford: ABC-CLIO, 2007.
- Hall, Bert S. *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, and Tactics*. Johns Hopkins studies in the history of technology, new series 22. Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 1997.
- Hansen, Peter Vemming, Svender, Jørgen. *Rekonstruktion og skydeforsøg med Loshultkanonen*. Nykøbing F: Middelaldercentret, 2001.

- Keen, Maurice. „The Changing Scene: Guns, Gunpowder, and Permanent Armies.“ – *Medieval Warfare. A History*, ed. by Maurice Keen, 273–292. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Kiudsoo, Mauri. „Otepää linnuse mündileid,“ *Eesti Arheoloogiaajakiri = Estonian Journal of Archaeology* 14, nr 1 (2010): 90–92.
- Leng, Rainer. *Franz Helm und sein „Buch von den probierten Künsten“. Ein handschriftlich verbreitetes Büchsenmeisterbuch in der Zeit des frühen Buchdrucks*, Imagines medii aevi 9. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2001.
- Leng, Rainer. *Anleitung Schießpulver zu bereiten, Büchsen zu laden und zu beschießen. Eine kriegstechnische Bilderhandschrift im cgm 600 der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Wiesbaden: Reichert, 2000.
- Lison, I., Sensenfelder, Jens. „Rüstung contra Pavese – ein Beschuß mit modernen Nachbauten,“ *Jahrbuch der Interessengemeinschaft Historische Armbrust*, hrsg. Jens Sensenfelder (2010): 61–78.
- Marek, Lech. „Castle at war: archaeological records of fighting during the siege of Castle Kolno in Silesia,“ *Schlachtfeld und Massengrab. Spektren interdisziplinärer Auswertung von Orten der Gewalt*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 15 (2014): 131–144.
- Mäesalu Ain. „Otepää püss ongi maailma vanimaid käsitürelvi,“ *Kleio* 18 (1996): 3–11.
- Mäesalu, Ain. „12.–14. sajandi kaitserüüd Otepää linnuse leidude põhjal,“ *Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte*, toim. Valter Lang, Muinasaja Teadus 3 (1995): 326–361.
- Mäesalu, Ain. „Die archäologischen Brigantinenfunde in der Burg Otepää, Estland.“ – *Das Brigantinen-Symposium auf Schloss Tirol*, hrsg. von Konrad Spindler, Bauforschung auf Schloss Tirol 3, *Nearchos*, Sonderheft 9, 104–118. Landesmuseum Innsbruck, 2004.
- Mäesalu, Ain. „Die Ältesten Feuerwaffen Estlands,“ *Steinbrücke. Estnische Historische Zeitschrift* (1998): 19–29.
- Mäesalu, Ain. „Kas Otepää püss on üks maailma vanimaid käsitürelvi?“ *Kleio* 1 (1989): 26–30.
- Mäesalu, Ain. „Otepää linnuse ammuoleotsad,“ *Arheoloogiline kogumik*, toim. Lembit Jaanits ja Valter Lang, Muinasaja Teadus 1 (1991): 163–181.
- Mäesalu, Ain. „Otepää linnuse hävimisdaatumist,“ *Eesti Arheoloogiaajakiri = Estonian Journal of Archaeology* 14, nr 1 (2010): 79–89.

- Mäesalu, Ain. „Weapons in Otepää castle in 1396.“ – *Castella Maris Baltici* 5, *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* 6, ed. by Langelands Museum *et al.*, 91–98. Rudkøbing, 2001.
- Mäll, Jaak ja Russow, Erki. „Kuidas otsiti Kalevipoja parteipiletit – 50 aastat arheoloogilistest kaevamistest Raekoja platsil Tallinnas,“ *Arheoloogiga Läänemeremaades: uurimusi Jüri Seliranna auks*, koost. Valter Lang ja Ülle Tamla, Muinasaja Teadus 13 (2003): 173–200.
- Mäll, Jaak. „Otepää piiskopilinnuse hävimisdaatumist kirjalike ja arheoloogiliste allikate valguses,“ *Eesti Arheoloogiaajakiri = Estonian Journal of Archaeology* 14, nr 1 (2010): 72–78.
- Mäll, Jaak. „Otepää piiskopilinnuselt leitud varspüssi rekonstrueerimine,“ *Ilusad asjad: tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest*, koost. ja toim. Ülle Tamla, peatoim. Valter Lang, Muinasaja Teadus 21 (2010): 193–210.
- Nicholson, Helen J. *Medieval Warfare: Theory and Practice of War in Europe 300–1500*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2004.
- Saadre, Osvald. „Otepää varasemast ajaloost.“ – *Otepää. Kodu-uurijate seminarikokkutulek* 26.–30. juunini 1966. a. Ettekannete lühikokkuvõtted, 48–51. Tallinn: ENSV TA Kodu-uurimise Komisjon, 1966.
- Schmidtchen, Volker. *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim: VCH, 1990.
- Smith, Robert D. „The reconstruction and firing trials of a replica of a 14th-century cannon.“ – *Royal Armouries Yearbook* 4, 86–94. Leeds: Royal Armouries Museum, 1997.
- Tout, Thomas F. „Firearms in England in the Fourteenth Century.“ – T. F. Tout. *The collected papers of Thomas Frederick Tout with a Memoir and a Bibliography*, vol. 2. Manchester: Manchester University Press, 1932.
- Tuulse, Armin. *Die Burgen in Estland und Lettland*, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXXIII. Dorpat: Dorpater Estnischer Verlag, 1942.
- Urbański, Tadeusz. *Chemistry and Technology of Explosives*, vol. 3. Warszawa: PWN – Polish Scientific Publishers, 1967.
- Williams, Alan R. „Some Firing Tests with Simulated Fifteenth-Century Handguns,“ *The Journal of the Arms & Armour Society* VIII, no. 1 (1974): 114–120.
- Wlassaty, Joachim von. „Combat anno 1399. Welche Schußleistung besaß die Tannenberg-Büchse?“ *Deutsches Waffen-Journal* 6 (1977): 719–721.

Archaeological experiment with a reconstruction of the Otepää handgonne. Analysis of the tactical and technical characteristics of the oldest Estonian firearm

Jaak Mäll

The paper describes a series of tests performed with a reconstruction of the oldest known firearm in Estonia – a 15th-century handgonne from the castle of Otepää. The purpose of the experiment was to investigate the impact of the earliest hand-held firearms on 15th-century European warfare. As there have been many well-documented experiments with reconstructed late mediaeval bows and crossbows published in recent years, it was possible to compare the results to the performance of this reconstructed early hand-held firearm. The experiments included penetration tests into solid pinewood and muzzle velocity measurements. It was concluded that judging from the results of the experiments, the early hand-held firearms were vastly superior compared to the mechanical missile weapons of the time, both in terms of penetrative properties and the kinetic energy of the attack.

Keywords: Handgonne, medieval firearms, experimental archaeology, history of firearms.

ARVUSTUS

Ühest vääristavast uuringust

Jaak Pihlak, Mati Strauss, Ain Krillo. *Eesti Vabaduse Risti kavalerid.*
Viljandi: Vabadussõja Ajaloo Selts, 2016. 912 lk.

Vabaduse Rist (VR) asutati Eesti Vabariigi 1. aastapäeval 24. veebruaril 1919 „autasu tähena andmiseks nendele, kes on üles näidanud Eesti ise-
seisva vabariigi loomise töös silmapaistvaid ja kasulikke teenuseid kui
sõjalisel nii ka kodanlikes tegevuses“. Kuna selle eeskiri puudus, töötati
välja ja võeti Vabariigi Valitsuse poolt 1920. aasta alguses vastu VR-i
põhikiri ja üksikasjalik vägitegude nimekiri, mille alusel autasustamist
toimetada. Väärtustamaks esimest riiklikku ordenit võttis valitsus vastu
seisukoha, et seda vaid „piiratud arvul iseäraliste harukordsete teenete
eest võib jagada“.

Vabaduse Rist jaotati kolmeks liigiks, mida tähistati Rooma numbri-
tega: I liik sõjaliste teenete, II liik isikliku vapruste ja III liik tsiviilteenete
eest. Igas liigis oli omakorda kolm järku, mida tähistati araabia numbri-
tega. Kui kavaleri nime taga seisis näiteks tähis VR II/3, siis oli selge, et ta
oli II liigi (vapruste) 3. järgu kavaler.

Esimene Vabaduse Rist (VR I/1) annetati 5. augustil 1919 Verduni lin-
nale. Suurem osa Vabaduse Riste annetati 1920. aastal, 1921–1923 autasustati ainult üksikuid. Viimane suurem VR-ide jagamine toimus 1925. aastal. Kõik need ristid anti Eesti Vabariigi loomisel ja Vabadussõjas üles-
näidatud teenete eest nii Eesti kodanikele kui ka välismaalastele. Viimasel
said riste ka liitlaskuhete arendamise eest. Ainsa erandina autasustati hiljem, seoses 1. detsembri 1924. aasta kommunistide riigipöördekatse mahasurumisega veel kümnet Eesti kaitseväelast III liigi ristiga.

19. juunil 1925 võttis riigikogu vastu seaduse, millega lõpetati Vabaduse Ristide väljaandmine. Uuesti võib Vabaduse Riste hakata annetama alles pärast sõja puhkemist välisvaenlasega.

Tabel I. Annetatud Vabaduse Ristid liikide ja järkude kaupa

Vabaduse Rist	I liik	II liik	III liik	Kokku
1. järk	43	–	111	154
2. järk	135	29	41	205
3. järk	581	2250	35	2866
Kokku	759	2279	187	3225

Vabaduse Risti kavalerid said mitmesuguseid soodustusi ja eesõigusi. Tegelikult kujunes nendest 1920.–1930. aastatel välja midagi rahvusliku aadli taolist, millel olid kõik sellele seisusele omased tunnused:

- eksklusiivsus ehk suletus – alates 1925. aastast enam uusi kavaliere juurde ei tulnud, teisisõnu matrikkel suleti;
- seadusega kaitstud ainuõigus seisuslikele välistunnustele. VR-i kavalerid võisid risti kujutist kasutada oma isiklikul pitsatil ja kirjapaberil. Iga ristimees võis oma nimele lisada VR-i liigi ja järgu, mis muutus tema nime lahutamatuks osaks (näiteks Johan Pitka VR I/1). VR-i kui sümboli solvamine tõi kaasa vanglakaristuse;
- eesõigused ja privileegid. Siia kuulusid tasuta maa saamine, tasuta haridus, priipilet raudteel, eelisjärjekorras riigiteenistusse võtmine ja kõrgem pension. Tasuta hariduse privileegid laienesid ka lastele;
- oma korporatiivne kogu („rüütelkond“), milleks kujunes 1928. aastal loodud Vabadusristi Vendade Ühendus.

Esimene ülevaade Eesti Vabaduse Ristist ja selle kavaleridest ilmus Vabadusristi Vendade Ühenduse keskjuhatuse väljaandel juba 1935. aastal. Selles on 1343 kavaleri elulugu koos fotoga. Seega puudusid väljaandes 733 Eesti kodaniku ja kõigi 1050 välismaalasest kavaleri elulood. Raamatu lõpus oli toodud kavaleride nimekiri riikide kaupa, kuid sealtki oli puudu neli Eesti kodanikku, kellelt oli risti kandmise õigus kohtuotsusega ära võetud. Eesti Vabariigi lõpuaastail hakati koostama ka täpsemat registrit, kuid 1940. aasta sündmused tõmbasid sellele tööle kriipsu peale. Juba kogutud materjalid hävisid aga sõja ajal riigiarhiivi põlengus. Pole vist vaja lisada, et 1940. aastal oli enamik kavaliere veel elus. Järgnevate

aastate repressioonid ja sõda nõudsid nende hulgast rohket lõivu, ellujäänud pillutas aga üle maailma laiali. Järgnenud peaaegu viiekümne okupatsiooniaasta jooksul oli selle teema käsitlemine Eestis enam-vähem võimatu.

Eesti iseseisvuse taastamine lõi eeldused töö jätkamiseks. Materjalide kogumine algas juba 1988. aastal. 1990. aastatel juhtis projekti Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit. 1997. aastal ilmus nende uuringute esimene pääsuke: ainult Eesti kodanikke koondav andmekogu „Eesti Vabadusristi kavalerid: register“, mille oli koostanud Jaak Pihlak. 2004. aastal ilmus Viljandi muuseumi väljaandena registri täiendatud väljaanne. Pingeline uurimistöö jätkus: 2005. aastal oli teadmata veel 361 Eesti kodanikust kavaleri saatust, 2015. aastaks aga kahanes nende arv 92-ni. Raamatu väljaandmise viimases etapis lisandusid veel ühe isiku andmed. Sellesse nimekirja ei kuulunud mitte ainult mehed, vaid ka kolm naist: Anna-Marie Kukk (snd Vares), Salme Ilmet (snd Bergmann) ja soomlanna Aino Mälkönen said VR II/3 vaprust eest. Lisaks vaprust eest autasustatud naistele vääristati sõjaliste teenete Vabaduse Ristiga kümne Taani halastajaõe ja 38 soomlanna teeneid. Kõik nad said VR I/3, välja arvatud soomlanna Gunilla Giers, kes ainsa naisena sai VR I/2 Soome abivägede organiseerimise eest.

Raamatus on kavaleride elulood: sünni- ja surmadaatumid, auaste, haridus- ja teenistuskäik, perekond, teised teenetemärgid. Lisatud on iga kavaleri VR-ile esitamise täistekst. Eraldi nimekirjadena on välja toodud Vabadussõjas ja II maailmasõjas langenud ning okupatsioonirežiimide repressioonide tõttu hukkunud kavalerid. Saame teada, et Vabadussõja ajal langes (st said risti postuumselt) 170 kavaleri. Neist noorim, õppursõdur Johannes Luiga VR II/3, oli langemise hetkel vaid 14-aastane. Raamatus antakse põhjalik ülevaade Vabaduse Risti asutamisest, kujundamisest, valmistamisest ja annetamisest. Autorid suhtuvad kriitiliselt senistesse uuringutesse ja lükkavad ümber mitu müüti. Seni oli levinud arvamus, et ristid kujundas kunstnik Nikolai Triik, nüüd aga saame teada, et autoriks oli kunstnik Peet Aren. Ka valmistajate osas toovad autorite arhiiviuuringud selgust. Enamik riste telliti Saksamaalt firmast A. Werner & Söhne. Nii kummutati teine levinud valearvamus, et lõviosa ristide valmistaja oli

Prantsuse firma Arthus-Bertrand. Viimane valmistas hoopis Vabadussõja mälestusmedalid. Osa riste telliti ka Eesti tegijatelt – Joseph Kopfi, Heinrich Kiiveri, Ruben Rekkori ja Roman Tavasti töökodadest. Ka annetamise osas on olnud mitmeid segadusi, mis alles nüüd, selle raamatu lehekülgedel, silutakse. Näiteks anti 9. jalaväepolgu reamehele Juhan Holtsmannile eksikombel Kuperjanovi pataljoni võitleja Johan Holtsmanni Vabaduse Rist. Eksitus tuli ilmsiks alles 2004. aastal, selle raamatu koostamise käigus. Oli ka neid, kes ei võtnud Vabaduse Risti vastu, hinnates oma teeneid mitte selle vääriliseks. Üks selline oli reamees Harri Moora VR II/3, hilisem akadeemik. Mitu meest ei võtnud autasu vastu poliitilistel põhjustel. Mainimist vääriksid siin sotsiaaldemokraadid Mihkel Martna VR III/2 ja August Rei VR III/1. Viimane võttis 1936. aastal oma 50 aasta juubelil risti siiski vastu. Samas oli ka neid, kes keeldusid autasust, sest pidasid oma teeneid kõrgema järgu vääriliseks. Nende hulgas oli näiteks Kaitseliidu Vabadussõja-aegne ülem Eduard Alver VR I/3. Probleeme oli ka välismaalastest kavaleridega. Mitut Vabaduse Ristiga vääristatud meest ei leitud lihtsalt üles, mõned aga ei võtnud risti vastu. Briti alamad pidid välismaa teenetemärkide vastuvõtmiseks küsima luba kuningalt. Enamik seda ei teinud ja ristid koos diplomiga saadeti Eestisse tagasi. Nii pole Vabaduse Risti ka Winston Churchillil VR I/1 teenetemärkide nimekirjas. Siiski on kõikide nende elulugu kogumikus esitatud, sest otsuse neile Vabaduse Risti annetamiseks on Eesti valitsus langetanud.

Üks raskemaid ülesandeid oli raamatu jaoks fotode kogumine. Kurva tõsiasjana pole paljudest kavaleridest fotot säilinud. Need on hävinud või hävitatud kas repressioonide kartuses või lihtsalt teadmatusest või rumalusest. Seda hinnatavam on raamatu autorite kogutud ja süstematiseeritud rikkalik pildimaterjal, mis on kasutatav ka edasistes sõjaajaloo uuringutes.

Kokkuvõttes võib öelda, et raamatu autorid on teinud suure töö. Esimest korda on ühtede kaante vahel kõigi Eesti kodanikest kavaleride elulugu ning peaaegu kõigi surmaaeg ja surma asjaolud. Paraku jäi 91 väärrika inimese puhul see daatum leidmata, mis annab uurimisainest ja leidmisrõõmu uurijatele tulevikuski. Välismaalastest kavaleride andmed on veelgi lünklikumad, hoolimata asjaolust, et autorid kaasasid uurijaid

Soomest, Suurbritanniast, Taanist ja mujalt. Öeldakse, et ajalugu saab kirjutada alles siis, kui kõik uuritavas ajastus tegutsenud inimesed on surnud. Selle kirjutamata reegli vastu pole autorid eksinud – viimane Vabaduse Risti pälvinud mees Karl Jaanus VR II/3 lahkus igavikku 6. oktoobril 2000. Kui midagi ette heita, siis on see raamatu struktuur: elulood oleks võinud välja tuua riikide kaupa. See hõlbustaks eri maade kavalерide otsimist. Nagu ma aru saan, pole see siiski niivõrd etteheide autoritele kui toimetajale.

Raamat ilmus Eesti Kaitseministeeriumi ja Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toel.

Annetatud Vabaduse Ristidest veel

Tahtmata olla vaid kirjeldaja-kritiseerija, lisan siinkohal ühe selle raamatu põhjal tehtud analüüsi. Nimelt sai osa kavalere mitu – kaks või kolm – Vabaduse Risti. Järgnevalt olekski väike ülevaade seni käsitlemata küsimusest, nimelt risti annetamise praktikas ette tulnud kombinatsioonidest. Postuumselt autasustatud kavalерide nimed on alla kriipsutatud.

A. Kombinatsioonid kolmekaup. Kolm Vabaduse Risti (VR) on saanud üheksa meest, kõik Eesti kodanikud. Kõik nad said vaprase (II liigi) kaks järku ja ühe sõjaliste teenete (I liik) järkudest. Esineb kolm varianti:

- 1) VR I/1, II/2 ja II/3 – Karl Parts,
- 2) VR I/2, II/2 ja II/3 – Anton Irv, Julius Kuperjanov, Oskar Luiga*,¹ Nikolai Reek, Johann Schmidt ja Aleksander Seiman,
- 3) VR I/3, II/2 ja II/3 – Jaan Klaar ja Eduard Neps*.

B. Kombinatsioonid kahekaupa. Kahe Vabaduse Risti kavalерiks said 76 meest, neist 19 välismaalast (14 Soome ja neli Poola kodanikku ning üks Taani alam). Kavalерid võib jagada kolme rühma. Esimene rühm on kahe sama liigi ja sama järgu Vabaduse Risti kavalерid (esinevad varian-

¹ Siin ja edaspidi on tärniga tähistatud kavalерide nimed, kelle Vabaduse Ristid on annetatud Eesti sõjamuuseumi kogusse ja on seal eksponeeritud.

did on kas kaks VR I/3 või kaks VR II/3). See on nii Eesti kui ka maailma praktikas haruldane, et teist korda autasustatakse sama ordeni sama järguga. Laialdaselt tehti seda Nõukogude Liidus, mujal mitte. Tavaliselt teist samasugust teenetemärki ei anta, vaid lisatakse lindile mingi tunnus (sõlg, plaat jms). Teine rühm on sama liigi kahe eri järgu Vabaduse Risti kavalerid (enamasti VR II/2 ja II/3) ja kolmas kahe eri liigi Vabaduse Risti kavalerid (kõige sagedasem kombinatsioon oli VR I/3 ja II/3). Kokku esineb 14 varianti:

- 1) VR I/1 ja III/1 – Johan Laidoner*, Konstantin Päts, Józef Piłsudski (Poola),
- 2) VR I/1 ja II/3 – Hans Kalm, Martin Ekström (Soome),
- 3) VR III/1 ja I/2 – Kyösti Kallio (Soome), Władysław Sikorski (Poola),
- 4) VR III/1 ja I/3 – Stanisław Haller (Poola),
- 5) VR I/2 ja II/2 – Siegfried Pinding, Johannes Poopuu,
- 6) VR I/2 ja III/2 – Johan Unt, Lauri Kettunen (Soome), Gustaw Wrede (Soome),
- 7) VR I/2 ja II/3 – Otto Heinze, Johannes Herm*, Eduard Kubbo, Viktor Liivak, Johannes Orasmaa, Jaan Unt, Richard Borgelin (Taani),
- 8) VR I/2 ja I/3 – Edward Rydz-Śmigły (Poola),
- 9) VR II/2 ja I/3 – Gustav Jonson,
- 10) VR II/2 ja II/3 – Peeter Asmus, Johannes Holland, Karl-Elmar Koger, Martin Koks, Tiidu Kore (Kraus), Karl-Johann Laurits, Jaan Lepp, Karl Lipand, Artur Mahnke, Johannes Oldekop, August Orav, Johannes Remmel, Aleksander Selter, Johannes Soodla, Valter Taliste (Thalheim), Hans Valdmann, August Vask,
- 11) VR I/3 ja II/3 – Arved Engmaa (Engmann)*, Evald Friedrichson, Juhan Jõgevest, Hugo Jürgenson, Paul Kunnus, Georg Leets, Ants Lõhmus, Alfred Nestra, Oskar Palu, Friedrich Pinka, Herbert Pinka, Jüri Ratasseppe, Johannes Saar, Reinhold Sabolotny, Gustav Simmo, Johann Stahl, Aleksander Tilger, Verner Trossi, August Traksmäa (Traksmann), Jaan Tõnisson, Jakob Vende, Oskar Vokk, Sulo Kallio (Soome),

- 12) VR I/3 ja I/3 – Voldemar Konga,
- 13) VR II/3 ja II/3 – Peeter Ainson, Voldemar Grünberg, Peeter Laane ning soomlased Inge Helge Bernhard Elfgren, Tihon Ermischeff, Erkki Hannula, Elias Jokinen, Einar Isakki Marttinen, Hannes Oksman, Paul Pählsson, Eero Rekola ja Herman Untolahti,
- 14) VR II/3 ja III/3 – Peeter Kask.

C. Ühe Vabaduse Risti annetamine. VR-i sõjaliste teenete (I liik) ja tsiiviilteenete (III liik) kõiki järke on annetatud ka ükshaaval. Isikliku vap-ruse (II liik) 1. järku (VR II/1) ei annetatud üldse, 2. järku (VR II/2) on annetatud kõigist kõige vähem – 29. Neid riste annetati ainult Eesti kodanikele ja ainult koos mõne teise Vabaduse Ristiga. 3. järk (VR II/3) on seevastu kõige rohkem annetatud Vabaduse Ristide perekonnas, neid anti välja 2250. Enamik Vabaduse Risti kavalere olidki VR II/3 kavalерid, kuid VR II/3 annetati ka koos teiste Vabaduse Ristidega ja ka välismaalastele.

VR II/1, mida ei annetatud kellelegi, on sümboolselt paigaldatud Tallinna Vabadussamba tippu – autasuna kogu eesti rahvale.

Leho Lõhmus

Autorid | Authors

Vilma Bukaitė (1980)

filosoofiadoktor (Vilniuse Ülikool),
Leedu Rahvusmuuseumi vanemmuseoloog
PhD (Vilnius University),
senior museologist at the National Museum of Lithuania
vilma.bukaite@gmail.com

Carlo Cetto Cipriani (1956)

lõpetanud Rooma La Sapienza Ülikooli lähiajaloo alal, erukolonelleitnant, 2016. aastani Itaalia õhuväe eri- ja toetusvägede juhatuse avaliku teabe ohvitser
graduate in contemporary history (Roma La Sapienza University), Lieutenant Colonel (ret.), until 2016 Public Information Officer, Special and Support Forces Command, Italian Air Force
ccetto@virgilio.it

Jörg Echternkamp (1963)

dr. habil. (Halle-Wittenbergi Ülikool), Bundeswehri Sõjaajaloo ja Sotsiaalteaduste Keskuse teadusdirektor, Halle-Wittenbergi Ülikooli adjunktprofessor
dr. habil. (University of Halle-Wittenberg), Research Director at Bundeswehr Center for Military History and Social Sciences, Adjunct Professor at University of Halle-Wittenberg
JoergEchternkamp@bundeswehr.org

Ēriks Jēkabsons (1965)

ajaloodoktor (Läti Ülikool, Riia),
Läti Ülikooli ajaloo- ja filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia osakonna professor

dr. hist. (University of Latvia, Riga), Associate Professor of Department of History and Archaeology of the Faculty of History and Philosophy of the University of Latvia
eriks.jekabsons@lu.lv

Lina Kasparaite-Balaišė (1987)

doktorant (Vytautas Suure Ülikool, Kaunas), Vytautas Suure Sõjamuuseumi sõjaajaloo osakonna juhataja

PhD student (Vytautas Magnus University, Kaunas), Vytautas the Great War Museum, Chief of Military History Department

Lina.Kasparaite@kam.lt

Leho Lõhmus (1953)

filosoofiadoktor (Tallinna Tehnikaülikool), Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi asedirektor

PhD (Tallinn University of Technology), Estonian War Museum – General Laidoner Museum, Deputy Director

leho.lohmus@esm.ee

Igor Kopõtin (1982)

doktorant (Tallinna Ülikool), Kaitseväge Ühendatud Õppeasutuste sõjaajaloo lektor

PhD student (Tallinn University), Estonian National Defence College, Lecturer in Military History

igor.kopotin@gmail.com

Meelis Maripuu (1966)

filosoofiadoktor (Tartu Ülikool),
Eesti Mälu Instituudi juhatuse liige

PhD (University of Tartu), Estonian Institute of Historical Memory, Member of the Board

meelis.maripuu@mnemosyne.ee

Jaak Mäll (1973)

doktorant (Tartu Ülikool),

Eesti Ajaloomuuseumi teadur

PhD student (University of Tartu), Research Fellow at the Estonian History Museum

jaak.mall@ajaloomuuseum.ee

Jan-Philipp Pomplun (1982)

doktorant (Berliini Tehnikaülikooli antisemitismi uurimise keskus)

PhD student (Technical University of Berlin, Center for Research on Antisemitism)

jppomplun@web.de

Aarne Ruben (1971)

doktorant (Tallinna Ülikool)

PhD student (Tallinn University)

aarne_ruben@hotmail.com

Dmitar Tasić (1973)

filosoofiadoktor (ajaloodoktor, Belgradi ülikool)

Dublini Ülikoolikolledži sõjandusuuringute keskuse järeldoktorant (2014–2016)

PhD (doctor in history, University of Belgrade), Post-doctoral Fellow at Centre for War Studies, University College Dublin in 2014–2016

dmitar.tasic@gmail.com

Sergi Tšoli (1988)

ajalookandidaat (Kiievi Tarass Ševtšenko Ülikool),

Igor Sikorsky nimelise Kiievi Polütehnilise Instituudi sotsiaal- ja õigus-teaduste teaduskonna ajaloo õppetooli vanemõpetaja

PhD (candidate of history, Taras Shevchenko National University of Kyiv), Senior Lecturer at the Chair of History, The Faculty of Social Science and Law, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

scholij@ukr.net